

V Á R K O N Y I N Á N D O R

MAGYAR DUNÁNTÚL

TÁJ ÉS NÉP

T U R U L K I A D Á S

B U D A P E S T , 1 9 4 4

VÁRKONYI NÁNDOR:
MAGYAR DUNÁNTÚL

TURUL SZÖVETSÉG KÖNYV- ÉS
LAPTERJESZTŐ KFT. KIADÁSA.
A BORÍTÓLAP RAJZA DIESTER
SÁNDOR MUNKÁJA. KÉSZÜLT
A SYLVESTER IRODALMI ÉS
NYOMDAI R. T. NYOMDÁJÁBAN
BUDAPESTEN.

Felelős kiadó: Hartyányi István.
Sylvester Nyomda, Budapest. – Felelős vezető: Schlitt Henrik.

ELŐSZÓ.

Táj és nép együtt alkotja az országokat; ha igen erősek, hatékonyak a földrajzi tényezők, a nép egyes részeit el is választhatják az anyai törzstől, vagy több népet kényszeríthetnek együttélésre. Ilyen okokból lett Erdély a Kárpátok ölen valóságos kis tartományá, melynek külön élete, helyi történelme könnyen leírható. A Dunántúlt azonban nem választják el oly erőteljes határok az ország közös szervezetétől, hogy külön, zárt életritmus fejlődhetett volna ki az Alpok és a két folyó közén, de mégis vannak oly saját adottságai, melyek a magyarság népi és történeti életének egy jellegzetes övezetévé avatják. Ezeknek az adottságoknak a lényegét kívántam megkeresni, s érvényesülésüket nyomon követni munkámban, melynek fogvatkozásait mentse az, hogy az első kísérlet ily tájtörténeti összefoglalásra. Ha másra nem, arra a kérdésre bizonyára feleletet adhat, vajjon jogos-e egy ilyen természetű feladat vállalása, s végrehajtható-e a tények erőszakolása nélkül. A válasz nem lehet érdektelen a magyar köztörténet problematikája szempontjából, s azért talán a nem teljesen Mába végzett munka reményében nyújthatom át könyveimet az olvasónak. Anyagát minden esetre igyekeztem úgy összeállítani, hogy kézikönyv-féleképpen használhassa mindenki, aki szereti a négy magyar nagytáj e legkisebbikét, a szép Dunántúlt.

Pécs, 1944. május 1-én.

V. N.

ELSŐ RÉSZ

TÁJ

Föld

Iskolás korunktól tudjuk, hogy a magyarság két-háromezer évnyi bolyongás után érkezett meg a Kárpátok medencéjébe, s itt legelőször és a legsűrűbben a Dunántúlt szállta meg: kicsiny nép egy kicsinyke földdarabot. Milyen viszonyokat talált itt, miféle erők s hogyan alakították ki a hegyek-völgyek, erdők-mezők, vizek és puszták ama rendjét, amely ettől fogva életmódját megszabta, de egyúttal alávetette is magát a keze munkájának? Ezek az erők évmilliókon át játszották játékukat, a mi arányaink szerint óriási drámát, melyet emberi szem nem látott, – s kérhdethnők, nem hivalgó, tudományoskodó pedantéria-e szemlélődésünket olyan távoli időkkel kezdeni, amidőn a Dunántúlnak még híre-hamva se volt, sőt az egész Kárpát-medence helyén zordon és kusza őshegység emelkedett?

Pedig a tudósok mind így cselekszenek, ha ennek a parányi országnak életét akarják elmagyarázni: a lehető legtávolabbi múltba hatolnak vissza, s meg is van rá a szükséges okuk.¹ Olyan okokra és következésekre mutatnak rá, amelyekről fogalmunk sem volt, nekik köszönhetjük, hogy értelmes lényekként tekinthetünk körül a tájon, amely otthonunk; csak így deríthették fel, miért kevés a kőszén, a vas és az ásványolaj a lábunk alatt, s hogy hol kereshetünk újabb kincseket; miért jó a termőtalaj, miért szeszélyes az éghajlat itt, e kettő milyen gyümölcsöket érlel, mekkora jólétet vagy szegénységet enged, miféle természeti erők sodorják a népeket, építik-bontják az országokat, miért ömlik az arany, a verejték s a vér.

Mint minden földdarabnak, a Dunántúlnak a története is jóval előbb kezdődik, mint ahogy az ember ezen a tájon megjelent. Pedig maga a földalakulat, amelyet a Kárpátok lánc körülölel, aránylag fiatal. Akármilyen mélyre hatoljunk, a föld gyermekkorából való rétegekre nem találunk, s az elsüllyedt legöregebb kőzetek is egyidősek a gerincesekkel. A belőlük keletkezett sziklapadozat az úgynevezett variszcida-redőzetnek egy darabja. Ez a hegylanc valaha Franciaországtól a Fekete-tengerig ért, de maga is csak szakasza volt annak a roppant kőabroncsnak, mely az egész Földet körülfogta. Mindegy, hogy 20 vagy 200 millió év kellett-e hozzá, míg ez a kőtömeg összetört, elkopott, s a mélybe süllyedt; Magyarországon csak néhány töredék-rögét tartotta felszínen a romlásakor keletkezett újabb tömegek erőjátéka, s ezek a rögök a mi legrégebb látható hegyeink: a Vepor, a Réz, a Bihar, a Gyalui havasok, meg talán a Pozsega-hegység. A magyar variszikum végül is teljesen elsüllyedt, s a helyére beömlött a tenger.

Új korszak kezdődött. A tenger hatalmas, mélyvízű volt, s időtlen időkig ringatózott; üledékeiből nagy mészkőtáblák rakódtak le a variszikum hegyei közé, amikből egy újabb mozgalom aztán újabb hegységeket teremtett. Ugyanis az egész tömeg lassú emelkedésbe fogott, egyenlőtlenül, töredezve nyomult fölfelé más nagy hegységek nyomása alatt, mintegy 2000 méter magasságig. Magával hozta a variszikum szétszórt rögeit is, de főként a mi mészkő-hegyeinket: a Bakonyi táblát, a Vértest, a Budai-, Gerecse-, Mecsek-hegységet, a borsodi Bükköt és a Királyerdőt.

Ez az emelkedés és az úgynevezett triász-tenger vele kapcsolatos lefolyása teszi a magyar földtörténet harmadik korszakát. A feltornyosuló tömb magas, de igen kusza, egyveleges halmozódás lehetett, mert a tudósok sem uralgó kőzetet, sem valami hegyalkotó rendszer nyomait nem tudták felfedezni benne. Egy részét mély árok vette körül a mai Kárpátok helyén, amelyet megtöltött rengeteg homok és kavics hordalékával. Akármilyen különösen hangozzék, ez a hegytömeg alakította ki a mai Magyarország képét. Délről jövő erős nyomás hatása alatt, de a

saját súlyával is felgyűrte a Kárpátok övezetét, magára szedte az Erdélyi havasokat, észak és dél felé térítette az Alpok és a Dinári hegység ágait. Így helyet szorítván magának, süllyedni kezdett s evvel megnyitotta a negyedik korszakot, a magyar föld jelenét.

Ettől fogva külön földrajzi egység ez a táj, bár akkori képe éppen ellentéte a mainak: középen hegység, körülötte nagy, szinte tengernyi árok, a Tethys, ebbe folynak a vizek, s hordaléktömegük sejteni engedi az eltűnt hegység magasságát. Prinz Gyula Tisia-tömbnek nevezte el, hangsúlyozni akarván magyar jellegét; Kogutovicz Károly Magyar Ősmasszívumnak hívja,² jellege és mi-volta szerint mindenképpen Magyar Östömb. Sorsa, mondom, ennek is a süllyedés lett; természetesen nem úgy tűnt el, mint valamely megrakott asztal a süllyesztőben, hanem egy még tisztázatlan folyamat szakaszaiként egyenlőtlenül töredezve, nagyjából mégis kitapinthatóan. Így például ifj. Lóczy Lajos az ásványolaj kutatásainak során végzett mélyfúrásokból kiderítette, hogy a harmadkor közepe táján a Tömb nagy szigetként terült el a mai Bakony helyétől a Hortobágyig, a Drávától a Zagyva torkolatáig. Lábazata egyes helyeken mintegy akadálytalanul nyomult a mélybe, különösen a keleti széle, s ez az oka, hogy az Alföld ma nem tökéletes, homorú medence, hanem kissé domborodik (bár a Tisza és a Duna folyása törésvonalat, lépcsőzetet jelent), s a keleti fele ma is mélyebb, mocsaras tájék. Nyugaton és délen rögei kis töredékekben fennakadtak: a Bihar, Bakony, Mecsek, Siklós-Harkány, Pilis, a Naszály hordozzák például a maradványait.

A harmadkor végére azonban olyan tökéletesen eltűnt, hogy az Alföldön ma már csak többezer méter mélységben találjuk meg sziklatömegeit. Helyén repedezett, romhalmazokkal borított, tátongó medence támadt, a Földközi-tenger nyugati, tírreni felének a párja, de története más lett. Nem ok nélkül említjük ezt az analógiát, illetve azonosságot: jelentősége az, hogy az akkori Földközi-tenger beömlésével a magyar öbölbe ez a földdarab a mediterrán medence szerves része lett, s ma is az. Földszerkezet tekintetében Magyarország déleurópai ország; aho-

gyan az Alpok íve az Appennin-félszigetet, úgy zárja le a Kárpátok öve a Balkánt. Hazánk délfelé néz, amerre folyói sietnek.

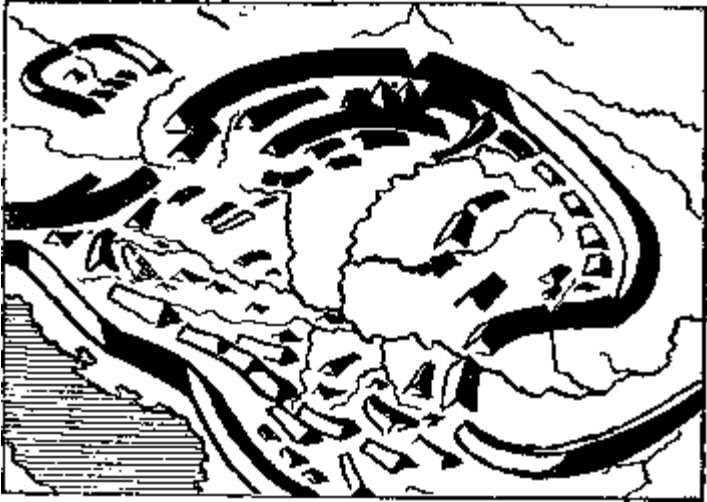
Ezért nevezzük ezt az időszakaszt mediterrán kornak. De a földkéreg sohasem pihen; megint emelkedés következett, az egész mediterraneum mozgásba jött messze Keletre, Szíriára és Turkesztánra is kiterjedően. A mediterrán tenger mintegy 4-500 méter magasságban járt, partként nyaldosta a Kárpátok üledékes mészkőhegyeit, a már említett variszcida és mészkőrögök pedig szigetekként álltak ki belőle. A folyamat azonban nem volt egyenletes, zavartalan; törések következtek be, amelyek a szigeteket hegyvonulatokká, a tengerfenéket pedig kisebb, különböző feltöltődésű medencékké alakították. A feltöltődéssel arányosan a tenger sekélyült, medencékre oszlott, végül eltűnt. Ennek az apadásnak szakaszai szerint beszélünk mediterrán-, szarmata- és pannon-tengerről.

A legnagyobb arányú munkát ekkor már a víz fejtette ki, az erózió; roppant mennyiségű hordalékot sodort össze, Prinz Gyula számításai szerint többet, mint a Kárpátok anyaga (150.000 köbkilométer),³ feltöltötte a Nagyalföld üregszerű mélyedését, és a mai sima lappá egyenlítette ki, éppúgy mint a másik legmélyebb üreget, a Kisalföldet s a Dráva és a Száva hosszan elnyúló teknőit. Ebbe az egykori tengerfenékbe nyomul bele a régebbi mozgalmakból eredő hegységek két hatalmas karélya északon és keleten; az első a Nyitra-Visegrád-Gyöngyös-Miskolc-Sátoraljaújhely-Bártfa vonalon húzódik, a másik a Vihorláltól az Aldunáig ível, s a köztudatban Erdély nyugati határáként szerepel. A középet és a nyugati országrészt törésvonalak szabdalják: a leggyengébb, amely a Tisza észak-déli folyásának vonalát szabja meg, s felfelé a Tárna völgyében, délen a Duna zimonyi szakaszában folytatódik; a másik törés a Duna balpartját zökkenti le Váctól a Dráva torkolatáig, nem egyszer 70-80 méterrel; a harmadik rézsút, a Mátrától halad a Pilis, Gerecse, Vértes, Bakony déli talpánál a Mura felé, a negyedik és az ötödik a Dráva és a Száva mentén húzódik.

Ha végigtekintünk rajtuk, előttünk áll az ország tá-

jainak tiszta képe, most már kialakulásának okaival, történetével együtt.

A négy nagytájt: Alföldet, Felvidéket, Erdélyt, Dunántúlt félre nem érthető, egyéni alkat különíti el egymástól, s mégis iskolai közhely, hogy a négy együttesen tán a földkerekség legmintaszerűbb földrajzi egységét teszi. Ennek a magyarázata az, hogy az ily egységhez szük-

1. térkép.

A magyar-medence. (Prinz Gyula után.)

séges geológiai és földrajzi tényezők: magas- és közep-hegységek, síkságok, folyóvizek ideális összefüggésben egészítik ki egymást a Kárpátok övében belül. Ebbe az eszményi rendbe csak az éghajlat és nem kicsiny mértékben maga az ember hoz be ellentétes, bontó erőket, ahogy majd látni fogjuk.

A természet-adta országot, amely így létrejött, ma Kárpát-medencének szokás nevezni, de Prinz Gyula éles

elmével mutat rá, hogy ez az elnevezés nem bírja ki a tudományos szemléletet.⁴ Egyrészt azért, mert e terület nem egyetlen, hanem egész medence-csoportot fog közre, amelyet négy külön hegy rendszer keretez, másrészt pedig a Kárpátok perem-jellege csak azáltal jött létre, hogy az Óstömb lesüllyedt mélyedései feltöltődtek. Az országot a pannon-tenger teremtette meg; ama 150.000 köbkilométer hordalék nélkül, amelyet a mediterrán-tenger és folyóvizei mostak össze, egy hegy-káosz zavart és tagolatlan képe uralkodnék e tájon, – autarchiára, birodalom-alkotó életre éppoly alkalmatlan, mint az Alpok hegyvidéke. Nélküle csak peremországok, törzsek szerint különülő tartományok vagy ütköző államok képződhetnek volna itt is, aminők az osztrák provinciák és Svájc.

De a pannon-tenger műve nemcsak geopolitikai értelemben volt alkotó természetű, hanem gazdaságilag is. A régebbi tengereknek a magasabb vidékeken fennmaradt üledékei soványabb talajjá mállottak szét: az Erdélyi medence meszes-agyagos tábláivá s a Felvidék déli részének kavicsos-homokos teknőivé. A talaj „csak ott lett többet érő, ahol elborította a medencéket a Pannóniai tenger üledékje. Könnyű agyagos és homokos rétegekkel borította el az országot, melyeket akadálytalanul mélyen hasít és könnyen fordít az ekevas. Ameddig a Pannóniai tenger terjedt, addig érnek az igazi ekeföldek és a magyarság életterének belseje. Ezeket szegélyezik vékonyan és foszlósán a szőlők, majd mögöttük már erdőföldeken, rajtuk irtott birkalegelőkön és még szélebb mezőhavason sokféle nyelvű szegénység tengődik, sűrűn ráfolyva a kevés termékeny völgyfenékre.”⁵

A bőtermő és a sovány talaj aránya Európában seholsem oly kedvező, mint nálunk. Ha az ország belsőbb, sűrűn lakott területét vesszük, 273.000 négyzetkilométerből csupán 50.000 soványabb mállástalaj, a többi termékeny hordalék; a hegyes peremterületek 50.000 négyzetkilométeréből azonban már csak 2600 a töltéstalaj. Az országnak ez a törzs- és peremterületekre való szétosztása azért tanulságos, mert Európában a legtöbb ország terület-eloszlása a mi határvidékeinkéhez hasonló; az alföldek kiterjedése csak a nagy szarmata síkság országaiban nagyobb,

ahol viszont a hegyvidékek geopolitikai erőtenyezői és termékei hiányzanak.⁶

A pannon-tenger földje egész kiterjedésében nagyjából azonos gazdasági és politikai életlehetőségeket teremtett meg, csak Erdély különül el tőle a maga aránylag zártabb alkatával. Ezért ezen a területen valódi tartományi élet nem is fejlődhetett ki; a Felvidék peremterület, a Dunántúl teljes egészében beletartozik. Erdélyhez hasonló lehetőségeket nyújt a zágrábi medence, s valószínű, hogy ennek a sorsa is úgy alakul, mint Erdélyé, ha a magyarság népi erejéből futotta volna megtöltésére, még a horvátság terjeszkedése előtt. A Dráva így csak népi és politikai (történeti) okokból lett országhatár; a rajta túl a Szávái erő terület földrajzilag az ország tartozéka.

*

Nagytajnak neveztük a Dunántúlt; ha azonban laikus szemmel nézzük a térképet, nem egykönnyen látjuk igazolva ezt a tételt. A többi ország részt könnyű lenne elemi, eltúlozott egyszerűsítéssel néhány földrajzi alapformára visszavezetni: az Alföld sima lap, Erdély széles, hepehupás peremű tányér, a Felvidék ívesen futó, nagyjából párhuzamos hegyvonulatok rendszere. De hogyan ábrázoljuk a Dunántúlt? Északon egy sík medencének a felét foglalja magába, s az elválasztó vonal: a Duna, csak víztömegével határfolyó vagy még az sem, – egy tájegység közepén folyik át. Ezt az egységet: a Kisalföldet délkeletről középhegységek sora határolja, amely hirtelen töréssel, rézsútosan Visegrádtól Keszthelyig az egész országrészt kettévágja; ettől délre dombos vidék következik, amelyet a Mecsek szigethegysége csak tarkít, de nem tagol, s amely ismét folyómenti, széles lapályba megy át, – a Dráva pedig ahogy már mondtuk, nem igazi tájhatár. Nyugatról nagy, idegen hegység nyúlványai tagolják, s terelik folyóit észak és dél felé, s a határ e nyúlványokat és folyókat keresztben szeli át.

Mi hát az oka annak, hogy élete, története mégis erőteljes árnyalatokkal üt el a többi ország részétől, s hogy ezt a különbséget bármely pillanatban mindig felismerjük? Az első ok – minden látszat ellenére – földrajzi,

még pedig igen pregnáns, határozott. A Dunántúl a maga egészében a magyar medence egy különálló emelete, s alkatára nézve dombvidék. Minden töredezettsége, tagolt-sága ellenére is a geológus azonnal észreveszi rajta az egységet megadó alapszerkezetet: a pannon-táblát. Bármily mélyen barázdálják felületét a folyóvizek völgyei, tavak medencéi, bármily sokféleképp emelkedjenek ki belőle a rög-, az üledék- vagy a vulkáni eredetű hegyek: az alapszerkezetet nem bontják meg, sőt gyakran a különbség ellentéte által még felismerhetőbbé teszik.

De még határai is földrajzi értelemben vett, hatékony erejű elválasztó vonalak. Határnak ugyanis nem csupán azok a vonalak bizonyulnak, amelyek táj- és ezáltal életformákat választanak el egymástól, hanem olyanok is, amelyek a forgalmat gátolják és irányítják esetleg két azonos tájalakulat között. Igaz például, hogy a Duna felső szakasza a dunántúli Kisalföld életét maga felé vonzza, s Gyórt, Esztergomot teszi e vidék gócaivá, de egyúttal le is zárja a terjeszkedést a Kisalföld északi, dunáninnyi részei felé. Győr a Rábavölgy deltája, Komárom a Vágé – egyiknek élete sem hat át jelentősen a Duna túlsó partjára, éppúgy mint Esztergomé sem; ezek a városok Budapest és Pozsony felé közvetítenek, nem Léva, Érsekújvár, Nagyszombat irányába. Ami pedig a Duna alföldi szakaszát illeti, mindennél jellemzőbb, hogy Budapesttől Újvidékig egyetlen állandó híd íveli át Bajánál. A Duna évszázadokon át a római világbirodalom lime volt, a világ vége, s noha minden folyó békében összekötő, háborúban elválasztó vonal, – tartható volt a barbaricum folyton rohamozó erői ellen.

Az Alföld felé a határt nem csupán a Duna folyóvize vonja meg, hanem egy erős földrajzi tényező is: a Váctól Vukovárig vonuló mély törés; a Duna csak utólag nyújtózott ki ebben a nyílegyenes, alig lejtő, keskeny ágyban. Ezen a vonalon a Dunántúl térszíne helyenként 70-80 méter magasságban ér a Duna fölé, s a part falmeredeken szakad le. Épségét annak köszönheti, hogy folyóvizek nem szabdalták darabokra, a Sárvíz kivételével; így a Sárköz az egyetlen völgynyílás, amely az Alföld felől a Dunántúl belsejébe vezet. E szakadás vagyis a magas part nélkül a

balparti síkság ugyanúgy átnyúlna a Dunán, mint a Kisalföld lapály a, s az Alföld a Mezőföldön át Székesfehérvárig érne. A Mezőföld és a Sárköz élete gazdasági és emberföldrajzi tekintetben így is mindig az Alföldéhez hasonlított, különösen a Mezőföld fátlan, mocsaras síkságáé; a Sárköz már valójában ártéri terület, alacsonyabb fekvésű, erdőket növesztő. Jellemző, hogy a honfoglaláskor kifejezetten nomád, pusztalakó törzs: a besenyők szállták meg, éppúgy mint a Fertő vidékét. A különbség annyi, hogy a tájat itt előbb vette munkába az ember, az Alföld elmaradt; a Sión már a rómaiak végeztek szabályozási munkákat, s a vidék a középkorban éppoly sűrűn betelepült, mint a Dunántúl többi része. A török alatt a lakosság visszahúzódott a mocsarak közé, de azóta végképp megszűnt itt a régi pákász-élet, s eltűnt a Sárvíz meg a Sió molnár-világa.⁷

Délen a Dráva törésvonala tulajdonképp csak történelmi határ; szerkezetileg a pannon-föld a Szávaig ér, helyesebben a Dinári-alpok lábáig. Azonban a Dráva és Száva teknője is törés által keletkezett, s ezekbe a törésvonalakba fordul be a Duna Vukovárnál, majd Zimonynál.

A határ nyugaton látszik a leglazábbnak, azonban itt is felismerhetők azok a szerkezeti és felszíni vonalak, amelyek alkalmasak az életformák elhatárolására. Ilyen az a törés-rendszer, amely a kőszegi Irottkőtől, a németlővi Vashegyen, a Németújvári, a Dobrai-hegyeken át Varasáig húzódik. Ha azonban pannon-földnek az egykori tengerfenék egész kiterjedését tekintjük, a terület átnyúlik ezeken a vonalakon, s a stájer dombokat is magába foglalja. Ez a dombság azonban már lényegesen magasabb a pannon táblánál, az erdőhatár itt mélyebben száll a völgyekbe, s ez lesz a hegy- és a domblakó népek életének elválasztó vonala. Ez a vonal mozgékony lehet, s az is volt mindig a történelem folyamán; a döntő a népi terjeszkedések dinamikája. Szigorúan földtani szempontból azonban a dunántúli térséghez tartozik mindaz a terület, amelyet nyugaton az Alpoknak az északi kiágazásokba és a Dinári hegyekbe szétnyúló szárnya magába zár, északon, keleten és délen pedig a Duna-Dráva fog közre.

2. térkép.

A Dunántúl vagy Dunahát. (Prinz Gyula után.)

Ha a térképre tekintünk, egy dolog rögtön feltűnik: ennek a tájnak földrajzi középpontja nincs, nem mutat fel egy helyet sem, amely egyenlő, természetes erővel vonzaná maga felé az összes rész életét. Azok a tényezők, amelyek az emberi munka mozgását, eloszlását-tömörülését szabályozzák, mintegy legyezőszerűen terülnek szét rajta. S ennek a legyezőnek a redői mindenütt más és más tájfajtaikat zárnak be. Két mélyföld nyomul dombjai közé: a Kisalföld és a Sárköz; a Mezőföld már inkább alacsony fennsík. Közöttük középhegységek sora húzódik a Duna-zugtól Zalaig, s ez a hegyvonulat két dombvidék közé is beékelődik: a zala-vasi s a somogy-baranya-tolnai domb-ságok közé. A legyező szárjai északon: a Hanyság és a Fertő Tóköze, a Rábcaköz a Marcallal, vagyis a Sokoró-

I. TÁBLA.

A. Balinton,

köz, a Bábaköz a Repcével s a Kemenes-háttal – a Duna felé sietnek; északkelet felé, a Dunazugba fut a Bakony-Vértes-Gerecse szinte határszerű lánc, melyet csak a móri horpadás szakít meg széles kapuval, s az északnak induló, majd délnek kanyarodó Zala folyó is ezt a vonalat erősíti. Vele párhuzamos a Balaton teknője s a Kapós völgye, míg a tolnai dombokat meg nem kerüli, s a Sió-Sárvízzel egyesülve, az egyetlen ráncot alkotja, amely a dunántúli legyező szárait keresztbe metszi. A déli domb-ság kis vizei és halmai már mind déli, délkeleti irányt vesznek a legyező másik szélső szára, a Dráva felé.

Az ember-földrajz nem doigoxhatik hipotézisekkel, mert tényeket magyaráz; ha azonban tudománytalanul bár, de mégis föltesszük, hogy a Duna valóban életet, mozgást lezáró határ volna, akkor talán Székesfehérvár tájéka lenne az az aránylag szerencsés hely, ahol a Dunántúl a maga középpontját kereshetné. Az északi részeknek a móri völgy nyit feléje széles kaput, itt végződik a Mezőföld, erre vezet a Sárvíz, a Sió és a Kapós völgye délről, nyugat felől pedig a Balaton széles vízi-útja. Azonban mindezek az utak s a Duna vize meg partjai valójában Budára vezetnek, onnan pedig az ország minden tájára. Egyedül a baranyai háromszöget zárják el a Mecsek hegyei és a Zselic dombsorai. Így lett Pécs egy parányi terület miniatűr fővárosa. Ennek oka tehát igen egyszerűi *nem* átmenő-hely. Fővárosnak indult Székesfehérvár is, míg az ország élete a Dunántúl sűrűit össze, de az Alföld felzárkózásával először Esztergomnak, majd végképp Budának-Pestnek adta át helyét, s evvel átmenőhely lett. Éppígy, bármily erős forgalmú hely Győr, középponttá, fővárossá nem fejlődhetik, mert forgalma szintén átmenő Buda felé. A közlekedés technikai fejlődése módosíthatja ugyan a mozgás, az élet ütemét, de irányát csak kevésbé. Valószínű, hogy a Dunántúl észak fele mindig Budapest felé fog tekinteni, míg Pécs, ha jó utakat kap, a déli részeket vonzza majd magához.

*

De nemcsak a közlekedési vonalak terelik-irányítják az életet, hanem a megélhetés, a termelés lehetőségei is.

A kezdetleges gazdálkodás idejében a természet-adta közlekedési vonalak vagyis a völgyeletek ezeket a lehetőségeket is természetes egymás-meliettségben nyújtják: a vizet, a parti termőföldet és a völgyek peremén az erdőt. A folyó, a patak, a tó és a mocsár nemcsak vizével szolgálja az életet, hanem halával, madarával, nád-, sás-, káka-növényzetével és takarmányával is; a parti lapály legelőt, veteményt, gyümölcsöt terem, az erdő pedig fát és vadat.

A fejlődés azonban az igények szaporodásával jár, illetve az igények növekedése hozza magával a fejlődést: a kő, a fém szükségletté válik. A kő nemcsak szerszám, hanem védelmet nyújtó anyag is; ha szükséges, az élet felköltözik a dombok, hegyek tetejére, kőszántók közé, s a várak tövében kőből épülnek a falvak is. Ahol pedig rezeset, ónt rejt a föld, bányász-telepek, fémöntő, iparos-falvak támadnak, a karavánutak csomópontjain pedig vásárhelyek, leendő városok csirái. S ha egyszer aztán megindul az iparosodás, a táj természetes élete, mozgása jelentékenyen módosul. A föld gyomra, a táj csontváza résztvesz az élet szabályozásában, hasonlóan minden élő szervezet-hez.

Így a Dunántúl kőcsontváza és páncélja sokáig csak az elemi szükségleteket szolgálta; az ipari élet mindenanyagát az agyag volt. A kelták már gyűrű-várakat emeltek a dombok és hegyek tetején, de faházakban laktak. Később leszálltak a hegyekről, s számos mai dunántúli település alapját vetették meg. Ezek a városok és falvak természetesen a környezet kőanyagából épültek fel, s az ásványkincsek rendszeres, nagyméretű felhasználása csak a rómaiakkal kezdődik meg. Minderről azonban később lesz szó; most néhány szóval a Dunántúl ásvány-anyagait és talaj-fajtáit kell felsorolnunk.

Említettük már, hogy az ősközetekből kevés maradt a felszínen. Pala az Alpok nyúlványainak (a Lajta-hegység, a soproni Rozália, a kőszegi Irottkő, a szombathelyi Vashegy, a Németújvári és Dobrai-hegyek) közete; gránit a Velencei hegység és a Geresdi-fennsík alacsony tönkje, de megtaláljuk a Bakony balatoni oldalában is. A Bakony ezenkívül fillitet, kvarcitot, permi vörös homokkővet, agyagpalát hoz felszínre, a szigligeti vulkánikus

vidéket pedig bazalttufa fedi. A Dunántúli középhegység *építő* anyaga azonban az üledékes mészkő (Bakony, Vértes, Gerecse); ebbe mélyed a veszprém-hajmáskéri dolomit medence, s belőle emelkednek ki a Budai-hegység dolomit fennsíkjai. Hasonlóképp a másodkor maradványa a Mecsek és a Siklós-harkányi vörös homokkő és karsztos mészkő hegység. Ezek a hegységek mind tipikus táblahegyek; a kővé vált mész- vagy homokkő táblák valamely kéregmozgás következtében megbillentek, lapjuk északnyugat felé menetelesen lejt, s beleolvad a síkságba, délkeleti oldaluk hirtelen szakad le, nem egy helyt függélyes, csupasz sziklafalakkal. Legszemléltetőbb példájuk a Vértes: megszakítatlan húszkilométeres tábla, amelynek egy igen szép része a móri horpadás bakonyi oldaláról, Iszakszentgyörgy felől jellegzetes alkatával tisztán látható. A Gerecse is sima tábla, a Bakonyt már nyugtalan csúcsok és vápák szaggatják meg, hasonlóan a Mecsekhez; a hirtelen déli szakadás és a hosszan elnyúló északi hátság azonban mindenütt felismerhető. Ennyi az, ami a kőpadozatból a felszínre ütközik; maga a padozat azonban, ha mozaikosan, hasadozottan, töredezve és különböző szintekre süllyedten is, rögök és táblák alakjában valószínűleg mindenütt ott vonul a kavics- és lösztakaró alatt, néha igen csekély mélységben.

Mint a csontot a hús, úgy borítja a kőzetet a termőtalaj. A lösz vagy agyag a tudósok szerint az egykori kő-sivatang porladéka, melyet a viharok öröltek finomná és domboltak fel; a kavics és a homok a folyóvizek hordaléka. Mindez egykor sík tengerfenék volt; a tenger eltakarodása közben és utána vájódtak bele a folyók völgyei, θ adták meg a felszín mai, hegyek közötti domborzatát. A folyók a tenger visszahúzódása szerint váltogatták medrüket, formálták deltáikat, hordták törmelékűpjüket a fenék síkságaira. Folyók hasogatták fel a Rábaköz kavics-hátságait (Kemenesalja); a Rába vízrendszerének és a Dunának törmelékűpja rekeszti el a Hány és a Fertő mocsarait, s hasonló képződmények az okai a másutt is gyakran mutatkozó elláposodásnak. Dél-Zala és Belső-Somogy különös, hosszan elnyúló völgyei és homokhátai. Azonban talán kéreg-hasadások s ezek mentén szélfúvások

eredményei, s nem az erózió vágta ki őket; voltaképpen lapos, hosszú, úgyszólván vízszintes vízválasztók a Duna és a Dráva felső szakaszai közt.

A régi, sík pannontáblába vágott patak völgyek felszint alakító munkája a Dunántúl déli és nyugati felében úgyszólván mindenütt fellelhető. A falvak a völgyekben rejtőznek, s ha felhágunk a határ számárhátú dombjaira, a mélyedések eltűnnek szemeink elől, s látjuk, hogy a dombok tetőinek sora egyazon síkban húzódik a messze-ségbe. Ezek a kavics, lösz, homok dombok, domborok, dombhátak alkotják a Dunántúl életének igazi „terét”, az elnevezés: Dunántúli dombvidék, valóban az életfenntartó munka műhely-vidékét fedi, nem pusztá tájképi szemléletről ered. Ilyen a táj zöme: Sopron, Vas, Zala, Somogy, Baranya, Tolna túlnyomó részét foglalja magába, a legnagyobb megyéket. Termékeny síkság: Kisalföld, Mezőföld, Sárköz, Ormánság, csak a peremeken nyúlik át; a hegy, az erdővidék inkább kivétel; mind a Középhegység láncának szemei, mind a Mecsek tömbje úgyszólván szigetként állnak ki belőle.

Kő és termőtalaj: a föld itt kevés ásványi kincset rejtget, s a nagyiparnak nem sok tere nyílik, a világverseny méreteihez mérve. A legkiterjedtebb (de nem a legjelentősebb) az agyagipar; a cserépedény, üveg, cement, téglagyártásnak nyolcvannál több góciát tartja számon a statisztika; a pécsi Zsolnay-gyár külföldi viszonylatban is kiválik. Természetesen nagy arányokban és régóta folyik a kőbányászat; a sokféleképp feldolgozható mészkövet kishíján 200 bányában fejtik; ennek legértékesebb változata a gerescei vörösmárvány (Piszke, Süttő), a többi fajta építkezésre s újabban jelentős mértékben cementgyártásra szolgál. A cementgyártás a munka természeténél fogva lehetőleg a szénbányák szomszédságát keresi, s ezek gyakran egy kézben egyesülnek. Így fejlődött hatalmas üzemmé a felsőgallai cementgyár a tatai szénbányák mellett; a félig fölemésztett Nagy Keselyő-hegye, amelyből anyagát fejtik, az alatta haladó vonatról jól látható. A gerescei cementgyárakhoz tartozik még a nyergesújfalusi és a lábatlani; Baranyában a beremendi cementgyár jelentős. Homokkővet a Középhegység és a Mecsek

hatvan bányája ad. Gránitot termelnek ki Székesfehérvár mellett, Velencén és Tolnában Mórágyon.

A szén jelentőségét a gőzgép feltalálása adta meg, éppúgy mint a petróleumét az olajmotoré; ez addig csak világításra, a szén pedig csak tüzelésre volt használható, s a fa igen sokáig pótolta. Amikor azonban az erdők már pusztulni kezdtek, kiderült a fontossága. A szénkutatás és bányászat rendszeres művelésének kezdete nálunk Mária Terézia nevéhez fűződik; elsőnek a soproni Brennberg telepeit nyitják meg 1765-ben, s egy fél évszázad alatt feltárják a Dunántúl többi bányáját is: a Vértes északi oldalát (1780), az esztergomvidékieket (Tokod, Dorog, 1805) és a pécsit (1807). De ezek közül csak a pécsi (117 millió tonna) és az ajkai ad fekete szenet; a brennbergi (28 millió t.), az esztergomvidéki és budai (68 millió t.) barnaszén, a lajtaújfalusi telep pedig lignitet. Tőzeget, gyakran még kézierővel, a Hányban, a Kisbalaton környékén, a somogyi Nagybereken és a Sárréten, Székesfehérvár mellett bányásznak. A lispei földgáz és petróleum kitermelésének a háborús szükségletek ugyancsak erős lendületet adtak.⁸

Egyetlen ásvány-kincsünk van, amely világviszonylatban is számot tesz: a bauxit vagyis az alumíniumérc anyaga. A Vértes (Halimba, Gánt) és a Bakony (Eplény) mészkőtáblái hatalmas bauxit rétegeket hordoznak, olyan mennyiségben, hogy csak a francia bauxit-telepek versenyezhetnek velük. Sajnos, ez a 150-200 millió tonnára becsült készlet (a baranya-harkányi kicsiny teleppel együtt) nem a magyar gazdaságot szolgálja: külföldi részvényesek kezében van, s feldolgozása is idegen ipart gazdagít. Holott igen nagy érték, ahogy Prinz Gyula mondja: „Ma már joggal sorozhatjuk a Vértes-Bakonyt a magyar érchegységek közé harmadikul”.⁹ Jelentős volna az úrkuti (Bakony) mangánérc-telep is, ha 160 ezer tonnára becsült készlete valóban megfelel a számításnak; ebből az anyagból 3000 tonna mangánfém volna termelhető, ami Úrkutot Középeurópa legnagyobb mangánérc-telepévé tenné.

A Dunántúl vízrendszere – a változatos, egyenetlen térszín miatt – sok érdekes mondanivalót nyújt a tudósoknak, de sajnos, itt nem követhetjük bonyolult és szakszerű vizsgálódásait. Eddig inkább a vizek eróziós munkája érdekelt, s erről már szóitunk, történelmi szerepük pedig: hogy mint él körülöttük az ember, hogyan veszi hasznukat, – később kerül sorra. Most az elosztásokról kell szólnunk. Víz van elegendő, mind a felszínen, mind a talajban, s a Dunántúl egy vidéke sem szűkölködik benne annyira, hogy sztyep-jellegűvé válhatnék; az Országos Vízépítési Igazgatóság 4800 vízfolyást számolt össze,¹⁰ ezek vízmennyisége azonban nagyrészt a csapadék ingadozásától függ. Legjobb tárolói a mészkőtáblák (Középhegység, Mecsek), ahol karsztszerűen szivárog, gyűlik össze a csapadék, s a táblák lapos (északi) hátán számtalan forrásban buggyan felszínre. A mészkő jó vízáteresztő lévén, ezeknek a hegyeknek lábánál mindenütt vízben dús, lápos, mocsaras lapályokat („sárrétek”) és tómedencéket találunk; ilyen maga a Balaton is, aztán a Velencei-tó s a Középhegység déli és északi lábánál húzódó lapályok: Tata, Mór, Csákvár, a fehérmegyei Sárrét, a Mecsek tövén pedig a pécsi lapály s a szászvár-bonyhádi rét-ség. A lösztakaró persze forrástalan, de mivel a vizet nem eresztí át, hajlamos az elmocsarasodásra, különösen a lapos, alig lejtő pannon-táblákon; a Mezőföld és Dél-Zala vízfolyásaiban úgyszólván áll a víz. Ezek a lapályok azonban igen alkalmasak a haltenyésztésre, s a halgazdaság fejlődik is erősen.

Hanem a nagy folyók mind a Dunántúl peremén folynak, csak a Rába szeli át északi csücskét. A nagy folyók hazája a nagy hegység, s így a határon túl erednek a Dunántúl nagyobb vizei mind: a Duna, a Rába, a Mura és a Dráva; onnan hozzák vizük túlnyomó részét, s mivel jelentősebb mellékfolyókat nálunk már nem igen vesznek fel és a sodruk is meglassodik, vizük egy részét a légkör szívja fel, más részét a talaj. Közöttük csak a Rába belső folyó, s erőművekre felhasználható lenne, ha már ott tartanánk.

Azonban itt vannak az ország legnagyobb tavai. A Balatont rege-szép táj öleli körül, halban igen gazdag, de a

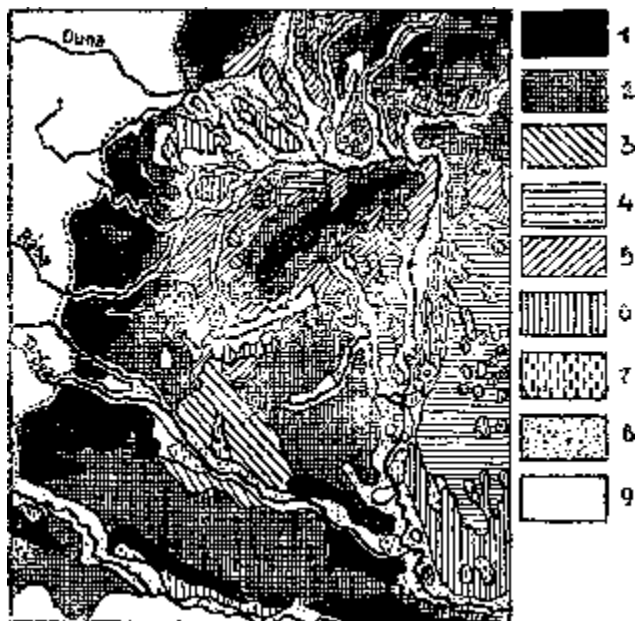
víziközlekedésbe nem kapcsolható be, hacsak meg nem valósítjuk Valerius császár megkezdett művét. A Velencei-tó és a Fertő nádtermő víz, amellelt pákász- és vadász-paradicsom; a Kisbalaton védett területnek kínálkozik, ha még nem késő, a Hany sorsa pedig, úgylátszik, a hasznosítás, a lecsapolás lesz, ahogy a fonyódi Nagybereké.

*

Ami a talajt illeti, amiből napi kenyertünk és minden hozzávalója sarjad, legnagyobb részt a víz munkájának eredménye. A víznek táj alakító, szétmosó-sodró-feltöltő működését már említettük, most mállasztó és vegyi hatása kerül sorra. Ebben a munkában első főtényező a fagy; a kőzetek minden finom repedésébe, pórusába behatol a víz, s megfagyva repesztí-rongálja. E mellett mind a kőzetben, mind a szétbontott morzsalékban vegyi oldást is végez, amit a levegő széndioxidja tovább folytat. A víz és levegő átjárta, porhanyó földanyagot azután a víz s a szél megintcsak munkába veszi: megmozgatja, tovahordja. Magának a víznek és a levegőnek mozgását: a fagyást, sodrást, párolgást, az esőt és a széljárást a nap heve szabályozza, így működik össze ez a három erő, és munkájának eredménye a felszíni talaj. További munkát már csak a szerves anyag: a növényzet végez; baktériumok, gombák tenyésznek benne, életműködésük, apró tetemeik szerves anyagokkal keverik a talajt, amihez azután a növényi takaró korhadéka is hozzájárul, s mindez együtt megteremti a humuszt.

Ez a szerves anyagokkal telített humusz a legtermékenyebb termőtalaj, a „zsíros” fekete föld. Ahol elégséges a csapadék, fűtakaró borítja, gazdagítja; ha bőséges a víz-áldás, megterem rajta az erdő, de ez mélyebbre nyúló gyökérzetével kihasználja, lúgozza az altalajt, a humuszt pedig elszegényíti; így jön létre a barna és a szürke erdei talaj, az erdőktől megfosztott vidékek ismert szántóföldje. Ez borítja a Dunántúl legnagyobb részét; a magasabb hegyes vidékeken a szürke vagy fakó erdei talaj, lejjebb pedig a barnaföld; az alacsony síkságokat már mezőségi

talajok fedik és a folyók hordalék-alluviuma. Mindezeknek az eloszlását az alábbi térkép szemlélteti.

3. térkép.

A Dunántúl talajtérképe. (Kogutowicz K. után.) 1 = szürke erdei talaj; 2 = barna erdei talaj; 3 = szürke erdei talaj futóhomokon; 4 = mezőségi talaj futóhomokon; 5 = mezőségi talaj diluviális és harmadkori képződményeken; 6 = mezőségi talaj régibb és újabb árterületeken; 7 = szikesek; 8 = öntéstalaj; 9 = tőzeg.

*

JEGYZET. – ¹ A Dunántúl földtanának és vízrajzának ez a lehető legváltozatosabb összefoglalása főként Prinz Gyula és Kogutowicz Károly előadását követi (Prinz Gyula: *Magyarország földrajza. A magyar föld és élet jelenségeinek leírása.* Bp., 1914; U. az: *Magyarország földrajza. I. Magyarország földjének származása, szerkezete és alakja.* Pécs, 1926. (Tud. Gyűjt. 15.); u. az: *Magyar földrajz. Magyarország tájrajza.* Bp., év nélkül. (Magyar föld, magyar faj, I. köt.); u. az: *Magyarország földrajza.* Bp., 1942. – Kogutowicz

Károly: *Dunántúl és Kisalföld írásban és képben*. I-II. köt. Szeged, 1930-1936.) Prinz Gyulának mind a négy munkáját használtam, mert ugyanannak a tárgynak gazdag változatossága feldolgozásai, s egyik sem teszi fölöslegessé a másikat. Kogutowicz művét főként monografikus adatbősége és nagyszerű szemléltető anyaga teszi ki-meríthetetlen forrásmunkává. Nem nyomról-nyomra követtem őket, mert e kis könyv szerény igényei más előadást kívánnak, s ezek szerint az igények szerint kellett a nagy adathalmazt megszünnöm. Más forrásokból ritkán és óvatosan merítettem, hogy a leírás egyöntetűsége kárt ne lásson. (Cholnoky Jenő: *Magyarország földrajza*, Pécs, 1929. – Id. Lóczy Lajos: *A magyar szent korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása*. Bp., 1918. – Telegdi-Róth: *Magyarország geológiája*. Bp., 1929. – *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* c. sorozat idevágó kötetei. – Cholnoky Jenő: *A Balaton*, Bp. é. n. - Francé Raoul: *Élet a termőföldben*. Bp., 1926.) Prinz Gyula azonos című munkáit a megjelenési év feltüntetésével különböztetem meg egymástól. – ² Prinz Gy. i. m., 1942., 43. 1. – Kogutowicz K. i. m. 20. kk. 11. – ³ Prinz Gy. i. m. 1926., 77. 1. – ⁴ Prinz Gy. i. m. 1942., 61-62. 1. – ⁵ Prinz Gy. i. m. 1942., 98. 1. – ⁶ U. o. 96-97. 1. – ⁷ Tenk Béla: *A vízszabályozások Tolna vármegyében a XVIII. században*. Pécs, 1936. – ⁸ Kogutowicz K. i. m. I. 134-137. 1. – ⁹ Prinz Gy. i. m. 1942., 104. 1. – ¹⁰ Közli Kogutowicz K. i. m. I. 52. 1.

Éghajlat

Időjárásunk változásait ismerjük tapasztalatból, e változások főbb törvényeit pedig az iskolából. Tudjuk, hogy a hőmérséklet az egyenlítőnél a legnagyobb, a sarkokon a legalacsonyabb. A nap merőlegesen tűző sugarainak hatása alatt a levegő az egyenlítőnél felhevül, a magasba száll, s ott szétcsapódik a sarkok felé, majd lehülve, visszatér induló helyére. Ez a fizikai szabály azonban csak akkor érvényesülne ilyen pontosan, ha a föld nem forogna a tengelye körül és ennek a forgásnak a sebessége nem volna más és más a földrajzi hosszúság minden egyes fokán. A levegő a földdel együtt forog, vagyis az egyenlítőnél napi 40.000 kilométeres sebességgel lódul a magasba; eltérve a sarkok felé, csekélyebb gyorsaságú légrétegekbe ütközik, amelyek lefékezik futását, megtorlasztják, s egészen más irányokba térítik, mint ahogy a szabály előírja. A forró légáramlás valójában sohasem jut túl a forró égövön, s mivel a mi övezetünkben – az északi félgömbön – délnyugatról északkelet felé indult el, visszafelé északkeletről délnyugatnak áramlik a földközépen; ezek az úgynevezett passzát-szelek. A sark felett viszont nagy örvény támad, amely a hideg levegőt északkelet-délnyugati irányban csapja le a földre. E két örvénylés között húzódik a mérsékelt övezet, amelynek légjárása sokkal szeszélyesebb, de általában nyugat-keleti irányú. Tudni kell azt is, hogy a tengerek felett, a nagy párolgás következtében, mind a felmelegedés, mind a lehülés sokkal kisebb arányú, míg a szárazföldek felett szélsőséges.

Láttuk már, hogy hazánk, a Kárpát-medence, földszerkezeti szempontból a mediterrán medence legészakibb kiöblösödése, de határ-állomás egyéb irányokban is, Európa három főtájának: lánc-, rög-hegyes és lapályos részének találkozásánál. Hasonlóan határ-helyzetű az időjárást illetően: itt találkozik a nyugati, nedves, enyhe óceáni időjárás a keleti, száraz, szélsőséges klímával. Máris megjegyezhetjük, hogy ennek a kulcs helyzetnek súlyos következményeivel az itt folyó élet minden egyes mozzanatánál szembe fogunk kerülni. Hőmérsékleti vonatkozásait Szabó Pál Zoltán egyik tanulmányában igen érdekesen szemlélteti: Ha a Dunántúl januári középhőmérsékletét vesszük, s a térképen megkeressük Európa hasonló hőmérsékű pontjait, olyan vonalat kapunk, amely az Északi-tengertől a Dunántúlt átszelve a Dardanellák felé húzódik. A vonal oly egyenes, hogy akár egy pálcikát is fektethetünk a térképre, szemléletesség kedvéért; a pálcikától északkeletre eső területen Európában a hőmérséklet általában a fagypont alatt áll, délnyugatra pedig a fagypont körül ingadozik. A Dnyeszter torkolatánál például ekkor -5° a hideg, a Garonne torkolatánál pedig 6° a meleg. Ha azután a pálcikát a júniusi középhőmérsékletre igazítjuk, egyik szára déli Spanyolország felé fog mutatni, a másik a déloroszországi Don folyó könyökére. A pálcika vonalán végig általában 22° meleg uralkodik ekkor; tőle északnyugatra mindjobban csökken a hő, délkelet felé pedig emelkedik. Délre fekszik a meleg nyár övezete, a gyümölcsök hazája, északra a hűvös, csapadékos tél. „Ebben rejlik Pannónia nagyszerű éghajlati értéke. A téli és a nyári helyzet európai fordulópontja tehát hazánkban van. Különösen Pannónia éghajlati kulcsponton fekszik. A legkedvezőbb klíma területe. Tőlünk nyugatra a tél enyhe ugyan, az óceáni légkör hatása miatt, de a nyár sem oly meleg, hogy a déli növényzet számára kedvező legyen. Tőlünk keletre a tél rendkívül zord. A meleget kedvelő növények elfagynak. A szőlő, a füge, a barack nem bírja ezt a nagy hideget. A nyár forró, túlságosan forró és száraz. Dél-Oroszországban már nincs fa, nincs erdő csak füves pusztaság, de azt is vörösre égeti a nyári nap heve. Pannónia éghajlata ellenben ligetes, szavanna

növényzetet hoz létre. Verőfényes, magasfüves térségek és hús lombátorral borított erdők terülnek el rajta. Mentés a szélsőségektől, rajta kiegyenlítődve találkoznak a világtájak ellentétes éghajlati erői.”¹

Ez a vonzó leírás még érdekesebbé válik, s az ellentétek mégjobban kietlenek, ha a kapott képet mintegy ráborítjuk a térkép geometrikus vonal-hálózatára. A Dunántúlt a 47. délkör metszi derékban; ugyanennek a délkörnek a mentén fekszik tőlünk keletre Bosztov, Odessza, magyar földön Szamosújvár, Nagyvárad, Nagykörös, Balatonalmádi, Körmen; nyugat felé Grác, Bern és Nantes a Loire torkolatánál. Ez a vonal szinte pontosan felezi az északi sark és az egyenlítő távolságát, vagyis a rajta fekvő városok egyforma messze vannak a két földrajzi végtől, s éghajlat szempontjából mégis óriási különbségek mutatkoznak közöttük. Ha pedig Nantes és Eosztov körülbelül 40 foknyi egymástól való távolságát nézzük, a felező 20. hosszúsági vonal pontosan Szolnokon fut át, amelyről még az iskolából tudjuk, hogy az ország mértani középpontja. Ez a vonal pedig Európában az óceáni és a szárazföldi éghajlat elválasztó határa. Valóban a „közép országa” vagyunk, sokkal inkább, mint a kínai birodalom.

De nincs maradéktalan öröm a földön. Ha egyik tudósunk joggal a legszerencsésebb klíma területének nevezi hazánkat, a másik, Gholnoky Jenő, éppoly joggal így ír: „Nincs Európában még egy olyan ország, amelynek éghajlata annyira szeszélyes, kiszámíthatatlan időjárásokkal hozná zavarba a gazdát, mint Magyarország. Európa három nagy éghajlat-területének összeszőgelésében fekszik, s hol ide, hol amoda tartozik időjárása szerint”.² Lássuk hát közelebről ezeknek a légköri drámáknak a fordulatait.

Mindenki tudja, hogy mérsékelt égövünkben a nyugati széljárás az uralkodó; ez hozza az áldást: Nyugatról, a tenger felől érkező, páratelt, aránylag hűvös, a száraz föld felett azonban egyre jobban felmelegszik, szétterjed, könnyebb lesz, azaz felfelé száll; a nagy magasságban ismét lehűl, nem bírja tartani páratartalmát, s ez kicsapódik belőle. Ha gyors a mozgása, zápor szakad le, ha lassúbb, csendes eső. Fent a magasban, több kilométer-

nyire a föld színe felett a kisebb nyomás miatt az áramlás szabadabb és gyorsabb, alul a földdel való súrlódás hátráltatja: örvénylő mozgás támad, úgynevezett ciklon, amely nyugati széljárásunk legjellemzőbb megjelenési formája. Az örvény közepén a centrifugális erő következtében megrikkul a levegő, s felszivattyúzza az alsó meleg rétegeket, amelyek lehülése aztán ismét esőzéssel jár. Mivel ez a nyugati ciklonos áramlás nagyjában állandó jellegű, s egészen Dél-, sőt Kelet-Ázsiáig hinti el esőit, elméletben nem volna semmi baj, ha a ciklonok gyakorisága rendszeres és útvonala állandó volna. Azonban semmi szabály sem mutatkozik, s az ország ki van téve szeszélyeinek. Ha a ciklon megkerüli a Kárpátokat, nálunk egy csepp eső sem hull le, beáll az aszály, szintúgy, ha egy ideig kimarad. Szerencsésebb esetben pedig túlsók az eső, s rontja a termést. Ennyit a nyugati szelekről.

Nem kevésbé fontosak ugyanis a keletről, Ázsiából érkező áramlások. Bár vigyáznunk kell: Ázsia is okozhat nálunk nyugati vagy déli széljárást. Belső Ázsia, Gobi és Túrán síkságai nyáron szerfölött felmelegszenek, levegőjük felszáll, s a kontinens partjai fölött lehülve, aláereszkedik; „üresen” maradt helye szívó hatást gyakorol az óceáni hűvösebb, nehezebb levegőre, amelyet aztán a lehült és alászállt ázsiai áramlás követ nyomon. Ezt a mozgást igen tarkálják a ciklonok, de általában törvényszerű, s nyári monzun a neve. (A „monzun” szó változást jelent, az idő megváltozását.) – A téli monzun hatása azonban sokkal jelentősebb. Ázsia légköre télen erősen lehül, sűrűbbé és nehezebbé válik, mint az óceáni légtömeg, tehát mintegy alája folyik és felfelé szorítja. Megérkezik hozzánk a jellegzetes keleti hideg, téli szél. Természete szerint derült időt, fagyot kell hoznia, azonban Közép-Európában összeütközik a tengeri széllel, s az összeütközés csapadékot, havazást vált ki. A kérdés az, hol történik a találkozás; ha nyugat felé tolódik, akkor az „orosz tél” hozzánk is behatol, ha a mi határaink fölött ütközik meg a légi hadsereg, akkor enyhébb télen s bőséges havazásban van részünk. De megesisik, hogy a szelek frontja előre-hátra libben, az eredeti szeszélyt újabb szeszéllyel tetézve,

s akkor csúnya idő következik, vihar, havas eső, hóhullás váltja egymást.

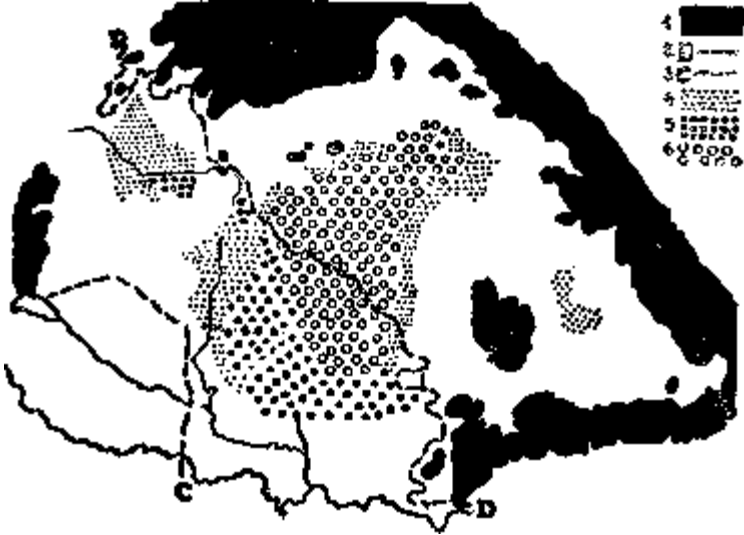
A harmadik „időcsináló” tényező a mediterraneum. A Földközi-tenger vidékén melegebb az időjárás, de még ez is a mérsékelt övezetbe tartozik, vagyis a ciklonok uralma alá. A ciklon innen melegebb levegőt szivattyúz, amely lehülve, esőt vált ki nálunk. Sok nyári záporunk ered innen, de a Dunántúl tavaszi és őszi „hetes esői” is. De ha feljebb, északra vonul el a ciklon, a déli meleg, száraz levegő is feljebb nyomul, aszályt, kánikulát kapunk, Déldunántúl pedig a fejfájdító sirokkót. Holott ugyanekkor a szomszéd Lengyelországban kiadós viharok dúlnak. Így van nyáron; a téli monszonnal szemben a mediterrán ciklonoknak már nincs sok erejük, sőt magának a Földközi medencének északkeleti fele is a hideg ázsiai áramlás hatása alá kerül.

Számításba kell vennünk még a magyar medencét körülvevő hegykoszorút is. Ennek hatását Prinz Gyula jelentősnek tartja, mivel felnyomja az ideérkező légáramlásokat, azaz csökkenti hőmérséküket, s kiváltja belőlük a csapadékot. E miatt a lapályok és a hegyek éghajlatában nagy a különbség. Keleti hegyeink magasabbak, itt tehát megtorlódik a téli hideg, míg a nyugati alacsonyabb hegykapukon át könnyebben behatol az óceáni levegő. Mindez alkalmas arra, hogy idevonzza a megütközni vágyó szeleket, s kicsapódjék belőlük a nedvességet adó, vetést védő hótakaró.³ Cholnoky szerint hegyeink gátló szerepe nein nagyon számottevő.⁴ A szelekben igen nagy tömegű, a hegyeknél sokszorosan magasabb levegő-tömeg mozog, mely a hegyeken átkelve, viharos sebességgel, megnövekedett erővel zúdul alá. Ilyen a Dinári Alpok bórája, nálunk a Nemere, a Dunán túl a balatoni „főszél”, amely a somogyi parton túlzásokat halmoz fel, s szabályszerű lagunákkal torlaszolja el a tó öbleit; a zalai parton ez a tünetny teljesen ismeretlen. Ugyancsak a Bakonyról lecsapó szél hullámverése akadályozza meg a déli part elnádasodását, holott itt a víz sokkal sekélyebb, mint a túlsó oldalon, ahol a fürdőhelyeket úgy kell elhódítani a nádtól. Hasonlóképpen csak helyi jelentőségű a nedvesség kicsapódása; ezt különösen az Alföld kiszáritásával és fátlanságával kap-

csolatban szokás emlegetni. E szerint a Tisza kiöntéseiből és a mocsarakból azelőtt felszálló pára hiánya teszi szárazzá a » Alföld légkörét, amihez hozzájárul, hogy a talaj nedvességét a kiirtott erdők árnyéka sem védi. „Hogy mennyit jelent ilyen kiöntés (mint a Tiszáé), – írja Cholnoky – a levegő nedvességére nézve, elég legyen csak a Kaspi-tóra hivatkoznom. Ez a tó nagyobb, mint a történelmi Magyarország, nyara nagyon forró, temérdek víz párologhat el belőle s mégis! környéke három oldalról fél-sivatag vagy egészen sivatag... A tiszai kiöntésekből származó pára a rajtunk keresztülfutó, billió és billió tonna levegő nedvességéhez képest annyival járul hozzá, mintha a Dunába öntenénk egy pohár vizet s azt várnók, hogy majd ettől árvíz lesz Belgrádban!”⁵ Hogy magyar, illetve dunántúli példát vegyünk: nekünk is van nagy tavunk, s meghökkentő, hogy a Balaton délkeleti sarka az ország legszárazabb területei közé tartozik. Holott ez a nagy vízfelület egész évben párolog, azonban semmivel sem növeli légkörének páratartalmát, s csapadéka az évi 550 mm alatt marad. Még ennél is szárazabb a Csallóköz alsó sarka és a Duna komáromi szakasza: azok közé a területek közé tartozik, amelyeket Cholnoky „páraéheseknek” nevez, hasonlóan az Alföld legszárazabb vidékéhez (Szolnok környéke, évi 400-500 mm csapadékkal); már pedig ez a terület is elég nagy víz: a Duna mentén fekszik. Ami azután az erdőket illeti, fordítva áll az igazság: nem az erdő csinálja az esőt, hanem az eső az erdőt.⁸

Láthattuk hát, hogyan bonyolódik a három nagy klímaterület hatása a kis magyar glóbuszon. Ennek adatait és tüneteit a Dunántúlra nézve „kiértékelni” most már nem nehéz feladat. Három tényezőt kell szemügyre venni: a hőmérséklet, a csapadék és a növényzet eloszlását. A legszemléletesebben, szemnek-szájnak tetszetősen a növényi takaró beszél, de ennek sorát később kívánjuk ejteni. Ami a hőmérsékletet illeti, az egész országot egy igen határozott vonallal két részre oszthatjuk; ez a vonal – jelentéktelen görbületekkel – a Kisalföld északi csücskétől Vácon át Orsovaig húzódik; ettől tőle keletre esik az ország hidegebb fele, nyugatra a melegebb rész. A Dunántúl tehát teljes egészében a melegebb részen fekszik.

Egy másik, szintén pontosan megvonható vonal a Földközi tenger éghajlati hatásterületének határát jelzi; Csáktornya tájától indul el, érinti a Balaton déli partját, innen lekanyarodik Szekszárd felé, s Eszéken át egyenesen halad délnek. Ez a határvonal megint Dél-Dunántúlt foglalja magába. (4. térkép.) A két vonal között vannak szárazabb, tehát nagyobb nyári meleggel bíró területek is, s így a végső értékelést a tájak középhőmérsékletének adatai szolgáltatják.

4. térkép.

Magyarország éghajlatának térképe. (Cholnoky J. után.) 1 = Hűvös, hegyi éghajlat, bő csapadékkal. 2 = Az ország télen hidegebb felének határvonala. 3 = A Földközi tenger éghajlati területének határvonala. 4 = A szárazabb, melegebb mezőségi éghajlat területei. 5 = Nyári csapadékszegénység és páraéhség területe. 6 = Az egész évben csekély csapadéké, száraz pusztamezők.

A Dunántúl évi középhőmérséke 10° ; az a görbe vonal (izoterma), amely az évi 10° -os középhőmérséku. pontokat köti össze, nagyjából valóban átlósan metszi a Dunántúlt, erős görbülettel a déli, melegebb rész javára. A görbe Váctól indul el, északon megkerüli Pápa vidékét, rézsút halad Zalaegerszegig, onnan pedig Csáktornya felé vesz

II. TÁBLA.

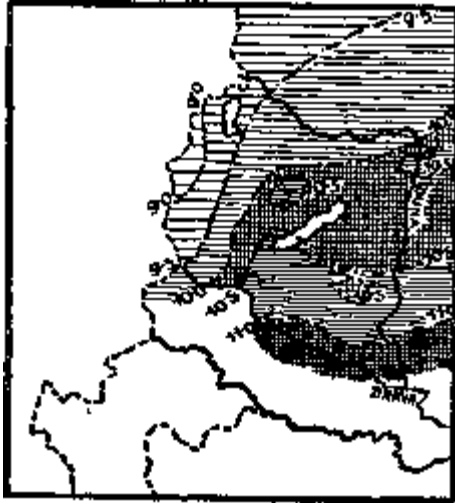

1. A Vértes nyugati széle.

2, A Bakony északi lejtője. (Kogutowicz K. felv.)

irányt. Ami ettől a vonaltól északra és nyugatra fekszik, 10° -nál átlag hidegebb vidék, délkelet felé melegebb. Külön vizsgálva a téli és a nyári középhőt, a következő értékeket kapjuk: januárban -2.5° átlaggal a Kisalföld a leghidegebb, -1° -kal a Dráva melléke a legenyhébb terület; júliusban Nyugat-Magyarország a leghűvösebb 20° átlaggal, míg a Duna-Dráva szöge 22.5° -kal a legforróbb. Ha most szembe állítjuk az északi rész téli és nyári adatát, látjuk, hogy az évi hőkülönbség itt 22.5° -ot tesz ki, míg a

5. térkép.

A Dunántúl hőmérsékletének térképe. (Kogutoivicz K. után.)

déli részen 23.5° -ot, vagyis északon egy fokkal kisebb a hőingadozás, mint délen. Ezt a helyzetet más szóval úgy is jellemezhetnők, hogy északon az időjárás egy fokkal óceánibb, délen kontinentálisabb; a jellemzés azonban annyiban nem helyes, hogy a déli nagyobb meleget a Földközi-tengeri behatás okozza.⁷ (5. térkép.)

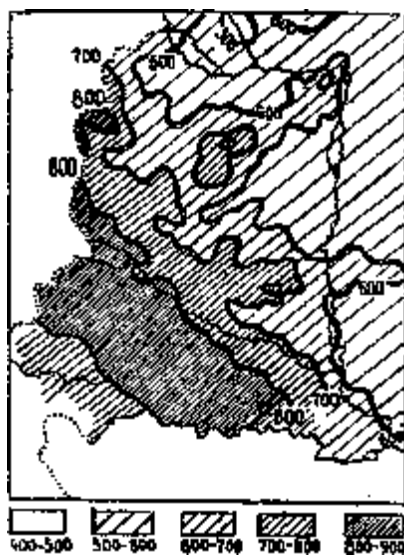
Az évi átlag-adatok azonban nem nyújtanak képet az időjárás szeszélyességéről, amely gyakorlatilag számunkra a valóban elviselendő hideget és meleget hozza meg. Ha tehát a valóban beállott legnagyobb hidegek és melegek vagyis az úgynevezett időjárás kilengések adatait tekint-

jük, azt találjuk, hogy ebben a domborzati viszonyok hatnak közre a legerősebben. Így például a tolnamegyei Szálkán (Mezőföld: alföldi táj) a hőmérő felment már 39.6° -ra is, télen pedig -26.9° -ra süllyedt, a kilengés tehát itt 66.5° volt; Ógyallán pedig (Kisalföld) 66.2° . Ezeknek az alföldi tájaknak a szélsőségei már egészen kontinentális jellegűek. Pozsonyban viszont (hegyes tájon) a legnagyobb kilengés 56.6° , Pécssett (hegy és domb) 55.8° , Kaposvárott (dombvidék) 61.5° . A különbség tehát a síkvidék és hegyes-dombos táj között kerekén 10° , ennyivel enyhébb az utóbbin a hőmérséklet ingadozása.

Kevésbé bonyolultnak mutatkozik a csapadék eloszlása, különösen ha csak az évi maximumot, a legtöbb eső időszakait tekintjük. Erre nézve tudni kell, hogy a Földközi tenger vidékén a maximum ideje október hónap, Kelet-Európában pedig június, vagyis itt az ősz, amott a kora-nyár; az atlanti területet pedig a maximum és a minimum kevésbé erős különbsége jellemzi: gyakoribb, de kisebb mennyiségű csapadók. Ez a háromféle csapadékterület megint csak hazánkban sarkal össze; ha dél felől közeledünk feléje, Zágrábban és Nyugat-Horvátországban teljes mértékben megtaláljuk az októberi maximumot, Székesfehérvárt szintén ez a maximum, de egy kisebb csapadék-maximum jelentkezik már júniusban is. Kelet felé haladva egyre jobban fogyatkozik az őszi maximum, gyarapodik a nyáreleji: az Alföldön már a júniusi esőmennyiség kerekedik felül, s Erdélyben (Nagyszeben) az októberi teljesen elenyészik, viszont annál bővebb a júniusi. A Dunántúl tehát mediterránus csapadékterület, Erdély már kontinentális.⁸

A csapadék tényleges, lehulló mennyisége természetesen a domborzati viszonyoktól és az óceántól való távolságtól függ: a tengerhez közeli hegyekben több az eső, mint a síkon, s minél jobban haladunk a szárazföld belseje felé, a nedvesség fogy; de a síksági s a hegyi eső mennyiség-aránya megmarad. Népiesen szólva: a hegyek felfogják a felhőket, melyek a sík fölött tovaszállnak. Ez a szabály dunántúli pátriánk fölött is érvényesül; a 6. sz. térképen láthatjuk, hogy délnyugaton és nyugaton (Mura-köz, Felsőőr tája, Szombathelytől nyugatra), vagyis a ten-

ger felé eső hegyekben évi 8-900 mm hull le; ezt a vonalat követi egy 7-800 mm-es övezet: a Dráva mentétől felnyúlik a Mecsekre s a somogyi dombokra, behálózza Nyugat-Zalát, Vast egészen a Fertőig; megint csökkenő, 6-700 mm-es övezet következik a Mecsektől a Balatonig az előbbivel párhuzamosan, itt azonban végigfekszik a kiemelkedő Középhegységen a Dunazugig s a Dunán át Börzsönyig. Kiugró éke elválasztja egymástól a Dunántúl két alföldi táját: a Mezőföldet és a Kisalföldet, a maguk gyé-

6. térkép.

A Dunántúl csapadék-térképe.

(Kogutowicz K. után.)

rebb, 5-600 mm-nyi csapadékkal. A hegyek fölött: a Mecsekben, a Bakony-Vértes táján és a Pilisben természetesen mutatkozik egy-egy dúsabb, 8-900 mm-es folt, s maga a Középhegység egy nagyobb átmeneti 7-800 mm-es területtel is kiemelkedik.

Megkaptuk tehát a lehulló esőmennyiségek évi átlagát milliméterekben; ismerjük a maximumos, azaz a leg-

csapadékosabb hónapokat is az egyes övezetekben amihez hozzátehetjük, hogy a legszárazabb hónap a Dunántúl egész területén a február. Ezek azonban hosszú évtizedek megfigyeléseiből leszűrt átlag-adatok; az esőzés tényleges lefolyásáról, szeszélyességéről jobb képet nyújtanak a kilengések, ahogyan a hideg-meleg váltakozásánál láttuk. Itt mutatkozik meg igazán időjárásunk kiszámíthatatlansága. A legnedvesebb sarokban, Csáktornyán, mértek már évi 1286 mm csapadékot is, azaz 300-zal többet, mint az évi átlag, viszont ennél jóval kevesebbet is: 709 mm-t; az előbbi évben sok lehetett a ciklon arra, a másokban másfelé jártak. De a különbség egymagában majdnem annyit tesz ki, mint legszárazabb vidékünk, Komárom eddig mért maximuma. A Pécssett mért legnagyobb csapadék 1211 mm, a legkisebb 521, a kilengés tehát 689 mm; a komáromi száraz sarokban a legnagyobb mennyiség volt 747 mm., a legkisebb 282, a kilengés 465 mm. A komáromi 282 mm egyúttal az egész Dunántúl eddig mért legkisebb adata, a legmagasabb pedig a csáktornyai 1286 mm.⁹ A két szélső érték tehát kerekén 1000 mm-es kilengést jelez: ilyen óriási skálán kalandozik Dunántúlunk eső járása.

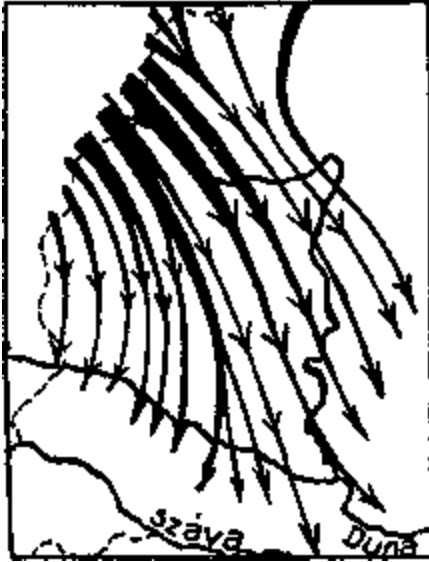
De még mindig nem értük utól e vidék teljesítményét a szeszélyesség terén. Ha tudjuk is, hogy egyes vidékeken: Csáktornyán, Komáromban vagy másutt, mily sok lehet az eső vagy mekkora a szárazság, nincs igazi fogalmunk a derős-borús idő változásáról, arányáról. Valószínű, hogy a sok eső sok borús napot hoz, de nem bizonyos; néhány kiadós felhőszakadás ugyancsak felnyomhatja a csapadék statisztikáját, közben azonban sok derős idő is mutatkozhatik, ami nem közömbös az időjárásra (nap-besugárzás), sem az ember kedélyére nézve. Viszont nem bizonyos, hogy a borús ég esőt hoz, s ekkor a statisztika száraz időt jelez, noha nem süt a nap. Közelebb jutunk tehát egy lépéssel az időjárás képéhez, ha megkeressük azokat a helyeket, ahol a felhőzet általában a legsűrűbb vagy a legritkább. Nos, arra az eredményre jutunk, hogy nem Csáktornyán a legsűrűbb, ahol pedig legtöbb az eső, hanem Pozsony táján, ahol a csapadék csak 6-700 mm; a legkevesebb pedig a Dunántúlnak azon a nagykiterjedésű táján, amely a Vác-Pápa-Zalaegerszeg-Csáktornya vonaltól délre-délkeletre

esik, s amelyet az 5. sz. térképen a déli, melegebb résznek nevezünk; itt a felhőzet még gyérebb, mint magán az Alföldön, noha sokkal nagyobb csapadékövezeteket zár magába.

Végül ne felejtkezzünk meg a szél és az eső variációiról. Már láttuk ugyan, hogy nálunk a nyugati széljárás az uralkodó, általában ez hozza az esőt az óceán felől („rothadt sarok”), legtöbbször a ciklonok szárnyán; a hideg orosz légáramlás északkelet felől szűrődik be, s mivel rendszeresen itt ütközik meg a nyugati széllel, a Dunán túl már ritkán érvényesül teljes erejében. Vannak még délnyugati szeleink is, ha a ciklon északon vonul el, s felszívja a Földközi medence száraz, meleg levegőjét (sirokkó); ez már dunántúli jelenség. Ezekhez a tényezőkhöz azonban még hozzá kell számítanunk a légnyomási maximumokat, amelyek eléggé rendszeresen jelentkeznek, mégpedig télen egy az Alpok felett, a másik Erdélyben. Ekkor tehát alacsonyabb légnyomású közöttek terület alakul ki a kettő között, ahová a legkönnyebben az északnyugati szelek tódulnak be az alacsony és széles pozsonyi kapun át. Ez a széljárás tehát nem a ciklonos mozgás következménye, de megegyezik ennek az irányával. A nyári maximum is hasonló hatású; ez már csupán az Alpokon helyezkedik el, s így szintén az északi-északnyugati beáramlásnak enged utat. Végül a nyári monzun, amely ugyancsak keletre, a felmelegedett Ázsia felé szívja-tolja a levegőt, megint ezt a szél-”komplexus”-t gyarapítja, erősíti.

A széljárás, a légtenger mozgása a Dunántúl felett tehát északnyugat-délkeleti irányú; a legsűrűbben és a legnagyobb nyomással a pozsonyi kapun át tódul be: itt a legerősebb, tőle északra és délre fokozatosan gyengül; majd levezőszerűen szétáradva megy tovább; a kapunál óránkénti átlagos sebessége 8 km, a Muránál és fent a Beszkideknél már csak 3 km. A szél, természete szerint, a síkságon jobban kifejti erejét, ezért a lapályos és alacsony domborzatú vidékek szelesebbek. Így érthető, hogy az egész Dunántúl általában igen szeles vidék, leginkább az a pozsonyi bejáratnál és a Kisalföldön, s ezt követően a Balatonnál és Somogyban, ahova a Középhegység lapos

tábláiról mintegy lezuhan. Ahol útja közben meredekebb hegyekkel találkozik, beléjük ütközik, futása meglassul s felfelé száll; ezért a Kisalföld északi határhegyeinek és a szlavón hegyeknek a vidékén gyakori a szélcsend. Azt sem kell most már kiemelni, hogy bármily erős a szél, minél tovább jut, annál inkább gyengül a súrlódás következtében, s fogy a páratartalma; az erőcsökkenés oly kis terü-

7. térkép.
A Dunántúl széljárása.
(Kogutowicz K. után.)

léten, mint a Dunántúl, nem számottevő, a páratartalom azonban már erősebben megfogyatkozik.

Hogy fogalmunk legyen, micsoda erők és tömegek működnek itt, közlünk még néhány adatot. A Dunántúl területe kerekén 40.000 km^2 , ha csupán a legalsó, 500 méter magas légréteget vesszük számításba: 25 milliárd tonna súly mozog tova felettünk, még pedig óránként átlag 5 km sebességgel. Másodpercenként másfél méter:

ennyi az évi középsebesség, – gondolhatjuk tehát, mily kozmikus erők játszanak ezen a „méréselt” tájon is, ha a szél meggyorsul, viharossá lesz, azaz a súlya is megnövekedik. Másik következése ennek a mozgásnak, hogy az átlagos (5 km) sebesség szerint a légáramlás két nap alatt hömpölyög át a Dunántúl körülbelül 200 km széles s ugyanoly hosszú négyzetén. Ha ez a mozgás állandó és egyenletes lenne, akkor esztendőnként mintegy kétszázszor cserélődne ki a Dunántúl levegője; azonban számításba kell venni az ellentétes irányú és az eltérítő szeleket is, továbbá a gyakori gyenge szelet és a csendes időjárást. Kogutowicz Károly szerint az esztendei átszellőzések számát bizvást százra tehetjük.

Ha már kiszámítottuk a levegőég súlyát, mérjük meg az áldást is, amit magával hoz: az esőt. Ha a Dunántúl 40.000 km²-e sima asztal lenne, az átlagos évi csapadék 70 cm magasan állna meg rajta; ez pedig holdanként 40.000 hektoliter vizet jelent. Hogy aztán ebből számszerűen mennyit visznek el a folyók, mennyi párolog a levegőbe, e hol, mennyi jut a talajba, – azt hiszem, a legkörülmönfontabb tudós sem tudná kiszámítani.

Természetesen szólnunk kellene még a napsugárzás, illetve a besugárzás (inszoláció) erejéről és hatásáról, lévén ez is jelentős időjárási tényező; azonban teljesen a domborzati viszonyoktól (és a felhő járástól) függ, s így átlagértékeit aligha lehet kiszámítani, legfeljebb helyi szerepét. Mivel pedig hatása a szerves életre: a növényzetre döntő, a következő fejezetben emlékezünk meg róla.

*

Szerfelett bonyolult a kép, amelyet szűkebb hazánk, a Dunántúl éghajlatáról írnak meg a tudósok; talán nem is kép, inkább töredezett mozaik, de így ábrázolja híven a valóságot. A tudomány tárgyilagos adatokkal dolgozik, az ember azonban mindent magához viszonyít, s ez a vezető szempont elsegíti ahhoz, hogy a tarka képbe egységesítő alapszíneket mázolja. A gazda, a mesterember, a szellemi munkás nem ismeri ugyan a földtan és a meteorológia adatait, de mind kitűnően tudja, mire figyeljen, mi használ s mi árt jólétének, minek örüljön, miért bosszan-

kodják. S ugyancsak ügyel rá, hogy az időjárás parancsait kiismerje, és hozzájuk alkalmazkodják. Az emberi civilizáció története nem is egyéb, mint csodálatosan ügyes alkalmazkodás a környezet parancsaihoz, s a szaktudományok művelője nem egyszer álmélkodva eszmél rá, menyire megelőzte őt a természeti ember gyakorlati tudása.

Üssük föl e gyakorlati káté néhány lapját! Az olyasféle megfigyeléseket, mint a fagyosszentek hidege vagy a medárdusi negyven napos eső, nem is kell említünk, annyira közkeletűek. De lássuk csak ezeknek a népies naptári közhelyeknek a tudományos magyarázatát, amelyért a XX. század tudósának részint a sztratoszférába, részint Indiába kellett elmennie:

„Tudjuk, hogy a levegő felső rétegei a sztratoszféra alatt a leghidegebbek májusban. A testek hősugárzásának intenzitása pedig attól függ, hogy mekkora a hőmérséklet különbsége a sugárzó test és környezete közt. Májusi derült éjszakákon tehát a talaj kisugárzása a legélénkebb, a talajban meg még nincsen elég melegtartalék, úgyhogy ha májusban valami ciklon elvonulása után következő, északi szél hideg levegőt hoz hazánkba, aztán kiderül az idő, akkor nagyon könnyen bekövetkezhet a talaj menti fagy. Valóban, különösen a fagyosszentek idején van a talajmenti fagnak mintegy optimuma, méltán félnek tőle a gazdák. – Ezután már rendszeren erősen fölmelegszik a levegő, mert az ázsiai monzun teljesen megszűnik. Néha május végén az év legmagasabb hőmérsékletei észlelhetők. De aztán június elején megjön a nyári monzun. Egyszerre rendkívül megerősödik a nyugati szél s a június rendszeren legesősebb hónapunk az Alföldön és Erdélyben. – A nép fölismerte ezt a rendszeren hirtelen bekövetkező időjárás-változást és Medárdus napjára, június 8-ára teszi a kritikus napot: „ha Medárdus napján esik az eső, akkor negyven napig meg sem áll”. Ez így természetesen nem föltétlenül igaz. Csak annyit mondhatunk ki határozottan, hogy ha Medárdus napja táján, hosszú szárazság után egyszerre esős idő áll be, akkor az esőzés tartós és bőséges lesz. Ennek indokolását megtaláljuk – Indiában! Indiában is június elején jelenik meg a monzun hirtelen, hosszú hónapokon át tartott szárazság után. Rohamosan, zivataros hom-

lokzattal (fronttal) tör be, délről északra s utána óriási mennyiségű eső zuhog le, egy hónapig majdnem szüntelen, szakadatlan s csak szeptemberben szűnik meg. Indiai tapasztalat szerint, ha a monzunnak ez a „kirobbanása” (bursting of the monsoon) vagy kitörése hirtelen energikusan történik,* akkor lesz elegendő eső, hogy a vízmedencék megteljenek, a talaj átázzék s jó termés legyen. De ha immel-ámmal jó, ki-kimarad, lassan szaporodik föl az eső, akkor nem lesz tartós és Indiára éhínség vicsoritja fogát!”¹⁰

A népi naptár-tudomány olyan igazságai, hogy a medve időt jósol gyertyaszentelőkor, Mátyás apostol megtöri a jeget, Benedek pedig zsákban hozza a meleget, vagy hogy október elejére beköszönt a vénasszonyok nyara, mind efféle tünetekre vezethetők vissza. Igen érdekes, hogy a vénasszonyok nyarát a nyári monzun megszűnése okozza; a nyári monzun ugyanis hűti az időt, s ha nem állna be, nyarunk melegebb lenne; így aztán, amikor megszűnik, a hőmérséklet a maga természetes melegére emelkedik fel, amely magasabb a monzun-hűtötte nyárvég hevénel.

Ebben a g^rakorlati meteorológiában minden jó gazda járatos; kiváló paraszt-írónk, Veres Péter egyik regényében ezt olvassuk: „A szél hozott olyan sűrű és meleg gőzt, hogy a levegő egészen sűrű lett. A hegyek nem látszottak, s még a tanyak, kazlak, kútágasok is gőzben úsztak. A nap sárgásán ragyogott és a levegő is egészen megsárgult a meleg párától. A férgek, jószágok is érezték az időt. A kakasok napközben is kukorékoltak, a legyek, pöcsikék majd megették a lovakat, a bolhák a gyerekeket és az asszonyokat, a szúnyogok a teheneket. Hajnalonként a gulyakolomp behallatszott a faluba, mintha a kertek alatt legelne, a harang is vízen szólt, még a szalonnabőr is lágyulni kezdett: egyszóval minden jel esőre vallott.”¹¹ Őstudomány ez, s minden földet túró parasztra áll, amit Veres Péter regényének „hős”-éről mond egyik kritikus: „Dankó napszámos úgy ismeri a földet, mint ahogy csak egy másik ránknehezedeő sorsot tudunk ismerni: az asz-

* V. ö.: ha Medárdus napján jön meg az eső.

szonyt”. Az idők mélyéről származó hagyomány és egyéni tapasztalat száll benne nemzedékről-nemzedékre, ahogyan egykor szállt és fejlődött minden magas tudomány, a matematika és a csillagászat is.

De kissé elkalandoztunk Dunántúltól! Miért tért át a gazda az istállózó állattartásra és az őszi vetésre a Dunán túl hamarább, mint a sztyep-vidékeken vagy akár az Alföldön is? Odaát a délorosz legelőkön ritka vagy nem tartós a hótakaró, mert amint tudjuk, a téli monzun átmelegy fölöttük, s csak hazánkban kavarodik össze a nedves atlanti széllel: itt csapódik ki a levegőből a hó, s elborítja a földet. A sztyepen egész éven át fűvelhet a barom, nálunk azonban takarmányt kell gyűjteni a számára, mert nem tudja a hó alól kikaparni, mint a rén; vizeink is befagynak, vagyis az állatot vándoroltatni sem lehet. Így a gazda a folyók dűsfűvű lapályaira szorul, ahol takarmányt gyűjthet a télre, ólba tereli állatait, s ezáltal felhagy a nomádkodó állattenyésztéssel. Az Alföld, tudjuk, a turáni-délorosz sztyep legnyugatibb kiszögellése, ott még úgy-ahogy tartható rideg-pásztorkodás (a Hortobágyon ma sem szűnt meg), a marha kibírja a telet. A Dunántúl azonban már évszázadok óta felhagytak vele. Azt is hamar kileste a dunántúli gazda, hogy a téli hótakaró igen hasznos a búza fejlődésére, mielőtt tehát leesnék a hó, elveti az őszi búzát. Ma már természetesen általános szokás mind az istállózás, mind az őszi vetés.¹²

A Dunántúl népe tíz évszázada ül a helyén, ez az ország legrégebben települt része, s minden esetre előbb népesült be, mint az Alföld és Erdély tájai. Tíz század pedig elég ahhoz, hogy a lakosság gyökeret verjen, kiismerje a földjének arcát és kedvének, az időnek szeszélyes járását. Annál inkább, mert ahogy látni fogjuk, ez az arc nem volt teljesen ismeretlen előtte.

Kis terület ez, szoros együttlétben kapcsolódik össze a magyar medence többi részével, mégis megrajzolhatunk néhány elnagyolt vonást, amely időjárását elkülöníti amazokétól. Először is kevésbé végletes, kevésbé szárazföldi; az aszály, amely lidércnyomásként ül néha az Alföld kiégett mezőin és párába fulladt egén, itt ismeretlen, éppúgy, mint az ellenkező csapás: a földárja, a már szabá-

lyozott Alföld kivédhetetlen árvize, amely néha megyényi területeket tesz víz-sivataggá. A csapásszerű árvíz a Dunán túl ritka tűnemény, nagy folyóit is eléggé megsabályozták már, s a dombok nem sok teret engednek a vizek rakoncátlankodásának. Ami az esőjárást illeti, a gazda az őszi maximumhoz igazodik, ahogy az alföldi gazda a nyárelejihez, az erdélyi a tavaszihoz. A vénasszonyok nyarától függ, jól töpped-e a szőlő, s kiadós-e az őszi takarmány. A szőlővel Ruszton. Badacsonyan, Szekszárdon, Villányban több a gond, mint a Hegyalján, a sarjúval kevesebb, mint az Alföldön. A tél sem szélsőséges, bár a viharok nem kerülnek el; a magas hegyvidékek hidege, hótömege nem látogatja meg, s némiképp a mediterraneum is érezteti hatását. Röviden: az ország legmérsókeltebb tája; noha élete szűk határok közt mozog, e határokon belül a legtagozottabb, a legmozgékonyabb életet éli. Aránylag könnyebb hozzá alkalmazkodni, s ez meg is látszik az eredményeken.

Az időjárás hatása a szerves életre évmilliók, évezredek alatt mutatkozik meg: hegységeket hasogat szét, sziklákat porlaszt el, medencéket tölt meg hordalékkal. A szerves élet azonban: a növény s az állat az éghajlat napi tűneményeihez alkalmazkodik, az ember pedig a növények és az állatok viselkedéséhez, mert belőlük él. S mivel ő a legnagyobb fogyasztó, a legmohóbb szerves lény, akarva, nem akarva, ő a legjobban alkalmazkodó lény is a föld kerekén. Ebben a tudományban: környezetének kiismerésében immár odáig haladt, hogy szolgálatába tudta hajtani a természet majdnem minden teremtményét. Ahol sűrűen él, vagyis a civilizált vidékeken, őstenyészet, őstáj már alig akad; az erdőt éppúgy gondozza, mint a vadat, s a kártevő növények és állatok egyre fogynak. Jellemző, hogy egyre szaporodnak minden felé a „nemzeti parkok”, ami más szóval annyit jelent, hogy az ember kezdi védeni az érintetlen természetet – saját maga ellen.

Nézzünk hát körül, mi a sorsa a civilizált Dunántúlon a növények és az állatok világának.

JEGYZET. – ¹ Szabó Pál Zoltán: *Pécs földrajza*. Pécs, 1943. 3-5 1. {Pécsi útmutató.) – ² Cholnoky Jenő: *A magyar éghajlat és a folyók vízjárása*. (Magyar föld, magyar faj, I. köt.) 243 1. – ³ Prinz Gy. i. m. 1942. 109 1. – ⁴ Cholnoky J. i. m. 360-361 1. – ⁵ II. o. 345 1. – ⁶ u. o. 358 1. – ⁷ Kogutowicz K. i. m. I. 38-40 1. – ⁸ Cholnoky J. i. m. 355-356 1. – ⁹ Kogutowicz K. i. m. I. 44-45 1. – ¹⁰ Cholnoky J. i. m. 352 1. – ¹¹ Veres Péter: *Szűk esztendő*. Bp. 1943. – ¹² Prinz Gy. i. m. 1942. 107-108. L; Cholnoky J. i. m. 351. 1.; Szabó Pál Zoltán: *Pannonföld öt polgársága*. (Pannonia-könyvtár 7. sz.) Pécs, 1935.

Növények, állatok

Hazánkban a szerves élet emlékei nem nyúlnak vissza a kezdeti időkbe; legrégebbi kőzeteink is egyidősek a gerincesekkel. Azonban ez is szép idő, s szerves lényeknek maradványai rég kőületekké váltak. Sorsukat, váltakozásuk rendjét a tudósok már kikutatták, minket azonban csak az érdekel, ami e régi világokból elevenen maradt, s helyet foglal az életünkben.

A szakemberek természetesen megkülönböztetnek szabad tenyészetet és gazdaságit, azaz alakítottat, de úgy áll a dolog, hogy az ember már rég rátette kezét minden néven nevezendő tenyészetre, s ami szabadon él, addig él, míg meg nem érik a learatásra. Még a gombaszedést és a rözsegyűjtést is törvények szabályozzák. A megkülönböztetés tehát csak tudományos értékű, a gyakorlatban elmosódik. Szabad tenyészetnek nevezzük e szerint mindazt, amit a táj a maga erejéből, az ember közbejötté nélkül is megteremne és fölnevelne.

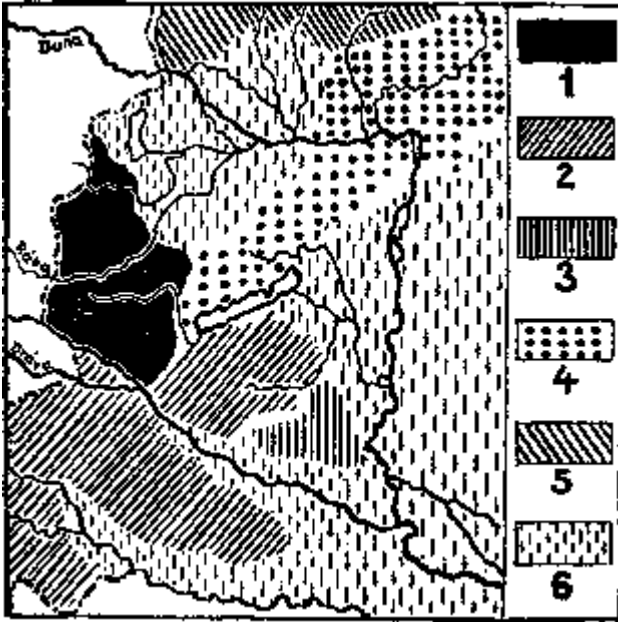
Növénytakarónk eredete a harmadkorba nyúlik vissza, amelynek folyamán a jégkor, illetve a jégkorok okoztak döntő mozgalmakat. A jégkor elszegényítette a flórát, a régi nagyrésze elmenekült előle, mert különös, de igaz, hogy a növényzet nem pusztul el, hanem tovaköltözködik? csak egyedei földhőzkötöttek, a generációk vándorolnak, mégpedig igen mozgékonyan. Később sok visszavándorolt, de mai flóránk túlnyomó része mégis jégkori eredetű. Mai elhelyezkedése: az egyes növényfajták mai övezetekbeoszlása meglepően fiatal, 6-10.000 éves mindössze, s vannak fajták, amelyek csak a Kr. előtti évezredben foglalták el helyüket.¹

Régiség szerint elsők a harmadkor meleg klímájából származó, enyhe, száraz időt kedvelő, lombhullató fák: a szelídgesztenye, a cser, a bükk. Lehet, hogy ezek nem visszakoztók, hanem átvészelték a jégkorokat, mivel a Dunántúl az egész idő alatt jégmentes volt. Az Alpokaljának (Kőszegi hegység, Rozália) és a bécsi medencének ősgesztenyései valószínűleg helyi eredetűek, míg a zalai, somogyi és baranyai gesztenyések körül vita folyik, vajjon a kelták vagy a rómaiak ültetései-e.² A Bakony bükkösei és csererdői azonban bizonyosan őshonosak. A jégkori flóra maradványa az Alpokalja vasi és zalai részén a luc, az erdei fenyő, a kocsánytalan tölgy, a bükk és a cser, s ebből az időből valók a tőzeglápok is. A klíma melegedésével azonnal nagyszabású vándorlás indult meg. Dél felől, az úgynevezett illyr flóra-területről feltűnedezték a leszorított lombosfák: a molyhos tölgy, a gyertyán, a kőris, a hárs stb. Kelet felől a meleg légáramlások a pontusi flórát segítették felénk, a sztyep növényzetét, (éger, fűz, nyár), amely nálunk is megmaradt a maga határai között, északról pedig lehúzódnak a balti flóra-elemek, a nyír, a seprőzanót, a tőzegmoha. – Ezekben csak a főnövényeket soroltuk fel; a bozót- és fűnövényzet éppoly jellegzetes, de katalógusa igen nagy. A többi növény pedig már az embernek köszönheti elterjedését.

Tájak szerint nézve, mint már látjuk, megint a régi, megszokott jelenséggel találkozunk: növénytakarónk 4-5 nagy flóra-vidék ide szögellő sarkaiból kerekedik ki. Ezek adják a magyar flóratartományt, amely aztán természetesen magasság szerint is tagolódik, mert hiszen a növények minden lény közt a legérzékenyebbek. Így aztán a Kárpátmedence flórakerületei elsősorban hegyvidékiekre oszlanak: a felföldire és az erdélyire, nyugaton terül el az alpi, délen az illír és a balkáni, középen pedig az ösmátra (azaz a Tokajtól Keszthelyig húzódo hegysor flórája); alföldi jellegű kerületek: a nagyalföldi, a kisalföldi (amelyhez a győri medence szegélye és a Rába-völgy tartozik), s a mezőföldi. De a medence-övezet növényzete túlnyúlik határainkon, eltakarja a Száva és Maesó lapályait és a bécsi medencét.

A Dunántúlt külön flóra-kerületnek szokták számítani

a botanikusok, s ezen belül hat növényi táj mozaikjára bontják. De most már ismerjük őket, s nem lesz nehéz kiismerni magunkat közöttük a térkép vezetésével:

8. térkép.

A Dunántúl flóratérképe. (Kogutoivicz K. után.) 1 – Alpok és Alpokalja; 2 – Illyr flórákerület (Muraköz és Somogyi dombvidék); 3 – Mecsek; 4 – Ósmátra; 5 Kárpátok-alja; 6 Pannon pusztai kerület.

Ezeknek a tájaknak szabad növényzetét nagyjából felsoroltuk már, s bővebb részletezésre nincs is szükségünk. Természetes, hogy az *alpesi* és *alpokalji* vidéken a magasabb hegyek fűt-erdeit fogjuk találni, a hozzájuk tartozó aljnövényzettel: a jegenye-, luc-, a vörös- és erdei-fenyőt, a bükköt és a kocsánytalan tölgyet. A különös az, hogy a jégkort átvészelő, havasalji növényzet később is megmaradt eredeti helyén, s a benyomuló lombos erdők fölöttük vertek gyökeret; a legalacsonyabb övezetben, egészen a sík szintjéig az erdei fenyő a legelterjedtebb. En-

nek főoka, hogy a dombvidék alacsony, nedves völgyei hűvösebbek a magaslatoknál. Másik különössége e vidéknek a szelíd gesztenyések elterjedése, amiről már szoltunk. A gazdasági növényzet, a termelés magától értetődően szintén a tájhoz simul; a hegyvidék, a kavicsos dombhát nem a külterjes gazdálkodás, a végtelen gabonaföldek hazája. Annál több a gyümölcsös, s a szőlő is tenyészik, az ipari növénytermelés pedig a gyárakhoz igazodik (cukor, len, burgonya, azaz szesz). – Az *illyr* dombterület valaha szintén rengeteg erdőt hordozott, itt volt a klaszszikus kanászvidék, Somogy ezen a téren felülmúlta a Bakonyt is, s a sertéstenyésztés, a makkoltatás a szabad pásztorkodás legelterjedtebb fajtája volt a Dunán túl. A tágas sztyep híján a ló- és a marhatenyésztés nem fejlődhetett ki annyira, bár Göcsej híres lótarató vidék volt mindig. – A *Mecsek* már délibb táj, a fenyő itt nem őshonos, a tölgy, a gyertyán, a bükk alkotják erdeit, s déli-keleti oldalán kiterjedt gesztenyések nőttek. Ezeket a szén irtotta ki, illetve a szén miatt az ember: éppen az erdők területén nyitották meg a bányákat, s ma már bányászfalvak, tárnatornyok, salakhegyek foglalták el a helyüket, s emlékeztüket csak egy-egy „ezeréves gesztenyefához” címzett zöldvendéglő tartja fenn. Kisebb gesztenyés mutatóba még akad Várkonyznál s az erdők közt itt-ott. A napos déli oldal minden csemege gyümölcs paradicsoma. – A *Középhegység* karsztos, vízáteresztő talaját legjobban a cserbírja, a fenyő itt sem őshonos; az északi oldalak fája a tölgy, a bükk, a gyertyán. A vulkános, bazalttufás hegyek déli lejtője egy kis délvidék; a legjobban konzerválható magyar déligyümölcs: a szőlő az egész Dunán túl itt termi a legtüzesebb fajtáit; Csopak, Badacsony, Somlyó minden magyar ember számára fogalom. A budai hegyek déli nyúlványainak meszes agyagjában pedig jól virul az őszi-barack. – A *Hány*, a *Kisalföld*, a *Mezőföld* fátlan síkvidék, bár a Hány éger-erdei híresek, s a Kisalföldön számottevő területeket borít az erdei fenyő és a homokot bíró akác. Egyebütt a külterjes földművelés veszi át birodalmát.

1. Mecseki táj.

III. TÁBLA.

2. Göcseji táj. (Kougtowicz K. felv.)

Általában a tagoltság, a tájak sokfélesége, mozaikos, intimebb elrendezése jól érvényesül a gazdálkodásban: a dunántúli gazda többet és többfélét termel s jobban él, mint az alföldi és a hegyvidéki. Ahogyan Kodolányi János egyik regényében mondja az Alföldre szakadt dunántúli gazdafiú: – „Ezeknek a nyavalyás alföldieknek csak mosléjuk van. Cibere, cifraborsó, avas szalonna. Megavasodik a gyomrom maholnap. – Dezső szájában föltámadtak az otthoni ízek: a sült sonka, vékony paprikás szalonna és hófehér búzakenyér íze. Ezek az alföldi nagygazdák a hetven-nyolcvan hold földjükkel koldusok a baranyai „pógárokhoz” képest. Dezső apja már két éve katonáéknál volt s őt is hazulról etették, mert nem bírta az idegen kosztot. Anyja művelte a földet, s mégis különb kenyeret ettek a háború negyedik évében, mint ezek itt a hetven holdjukon.”³

Ez a kép talán nem tudományos, de plasztikus és élethű, s a statisztika is alátámasztja; a Dunán túl az egy holdra eső termésátlag százalékokkal nagyobb, mint az Alföldön. Ez persze nem éppen a szorgalomtól és haladottságtól függ; az alföldi embernyüvő, homokotkötő, szikeskel kínlódó munkára itt nincsen szükség, de a harc a földdel épp oly kemény, mint mindenütt. A többtermelés, a jobb mód megnöveli a földvágyat, a birtok féltése egykébe visz, amit a terjeszkedés lehetetlensége a nagybirtok népi vákuumaira még jobban fokoz. A Dunántúl idilli tájairól az egészség sok jele elköltözött; ez az egyke és a nagybirtok hazája; a latifundiumok elfajult zsellér-világa biológiailag és etikailag támadja, süllyesztí a fajt. De nem itt van a helye, hogy erről szóljunk.

A növényvilágban is kemény a létharc, de megvannak a határai és törvényei, melyeket minden világtáj jövevénye megtart. Erre igen szép példákat olvashatunk szakönyveinkben. Cholnoky Jenő színesen leírja, mily békés és tanulságos symbiosisban él a három nagy klímaterület növényzete a dunántúli Középhegységben. Ebben természetesen fontos tényező a napsugárzás, az úgynevezett inszoláció mértéke. A hegyek déli lejtőjét sokszorosan erősebb napsütés árasztja el, mint az északiakat. Ha például a Bakony Balatonra néző lejtője valahol 5°-os, ez annyit

jelent, hogy ugyanoly szög alatt tűz reá a nap, mintha a lejtő öt földrajzi fokkal délebbre eső síkság lenne, azaz mint Róma környékére. Ha ugyanennek a hegynek az északi lejtője is 5°-os, akkor az öt fokkal északabbra eső síkságok sugárzás-szöge éri, ami megint Varsó vidékének felel meg. Maga a környező légkör természetesen melegebb, illetve hűvösebb, de a sugárzás-különbség mégis óriási: Róma-Varsó távolságának felel meg. S ha aztán nemcsak tudós az ember, hanem például a borok felé is érzéssel közelít, akkor nem felejtí el, hogy a Badacsony oldalán tüzes bazalt-lávában nő a venyige, s megérti, miért lakozik eleven lélek a badacsonyi borban.

A tudós világtájak arányaiban szemlélődik. „Csoda-e, – írja Cholnoky Jenő – ha hegyeink északi oldalát erdő borítja s északias növényeket látunk. Északias zuzmók és mohák a fákon, páfrány, borostyán az erdőben. A déli oldalon pedig már a Földközi tengeri növényzet hírnökei köszöntenek; a füge, a mandula, őszibarack, édes szőlő. Még szebb látvány, ha fenn a hegytetőn is megnézzük a növényeket s örömmel ismerünk fel köztük magyar pusztai hírnököket: ott az árvalányhaj, a kutyatej, a vasvirág stb. De ennek a nagyszerű együttesnek tanulmányozására nem is kell hegyet másznunk. Minden szőlőhegyi pincén észrevehetjük} A pince présházának tűzfala délre néz, a pincét takaró nagy földhányás északon van. A földhányás északi oldalán, a szellőztető kéményre felfut a repkény, a szellőztető köveit sötét északias zuzmó és moszat lepi el, sőt botanikusaink találnak ott más, árnyékot szerető, északias növényt is. Fenn a pince tetején ott fészületi a szellő az árvalányhaját, meg messziről mosolyog ránk a vasvirág halvány rózsaszínű mezője. A pinceajtót délen beárnyékolja az elmaradhatatlan, gyönyörű diófa, a fal mellett a füge bokra terjeszti ki ujjas leveleit. Jó, édes füge érik rajta! Nem messze ott áll a dúsan termő mandulafa, az ajtó fölé felfutott a szőlő indáj a s a pincében az olasz borokat is felülmúló, tüzes ital hordói hűsölnek.”⁴ Növényzetében él igazán a táj, hiszen a hiányát nevezük sivatagnak, az élettelenység földi hazájának. A kopár kőhegységek, sziklasivatagok szépségei grandiózusak,

de az életet elviselhetővé a növényzet teszi; ahol örök a tél, ott az eszkimó sem él meg.

*

A Dunántúl külön faunájáról szólni erős túlzás lenne; az állat kisebb igényű lény, mint a növény, jobban győzi a táj és a klíma különbségeit, egyenetlenségeit, szélesebb övezetekben megél. Egy ilyen kis területnek külön állatvilága nem lehet. A mérsékelt övi magashegyek, őserdők vadjai: a medve, a szirti sas stb. természetesen hiányzik; eltűnt a bölény, a jávor, a farkas; ami megmaradt: a középhegyek, dombok, mezők, lápok, vizek vadjainak életét a civilizáció szabályozza és fenyegeti. Így a vadvilág nálunk gazdagabb még, mint az agyomművelt, népsűrű országokban. Még nem jutottunk oda, hogy lepkére, pacsirtára vadászunk, mint az olaszok, vagy fecskére, üregi nyúlra, mint a franciák.

Az intenzív gazdálkodásnak a tájvédelmen kívül megvan az a jó oldala is, hogy idejében fölismerte a vad hasznát és gondjaiba vette. A Dunántúl a magas hegységek, végtelen vadonerdők vadászparadicsomaival persze nem versenyezhet, de meglepő, hogy vadbősége meghaladja az Alföldét és a csonka Felvidékét. A meggyarapodott országról nincsen statisztikánk, de íme a trianoni terület néhány érdekes adata az 1935-36. évről:

Elejtettek:	szarvast,	őzet,	vaddisznót,	nyulat,	fácánt
Dunántúl:	4050	7350	598	499.426	161.100
Alföldön:	588	3800	152	491.516	137.670
Felvidéken:	1447	2005	496	124.178	15.215

A Felvidék javára kell írunk a kisebb területet, viszont az Alföld hátrányára a sokszorosan nagyobbát, – de a kép így is szemléltető, s több tanulsággal szolgál. Elsősorban avval, hogy a rőt vad ma már félig-meddig nevelt állat; azt megértjük, hogy az Alföld mezőségein nincsen erdei vad, de meglep a „mezei”-nek nevezett nyulak kicsiny száma; viszont tudni kell, hogy az Alföld igaz vadja a vízi-szárnyas, de ebből a Dunántúl tavain és mocsaraiban is akad bőséggel.

Vad mindig dúsan termett a Dunán túl az egymást érő rengetegeken, s még történetünkben is benne maradt a nyomuk: Szent Imre vadászaton szerzett sebesülésében halt meg, Zrinyi ütőerét egy vadkan tépte föl. Árpádházi királyainknak itt volt a vadászterületük, Mátyás a Vértesben emelt várszerű vadászkastélyt Bátorkőn. A Bakonyban Szentgál a nemes királyi vadászok falva volt, a Pilisben Solymár a solymároké, Baranyában Halas-Árpád a halászké.

Az erdőtörténet térképe már a XVIII. század előtt is igen nagy területeken jelez irtásokat, eltűnt erdőket, de az erdőtörés mindig foltokban történt, egészen a legújabb időkig, amely meghozta az erdővédelmet és a fásítást. Tapolásról, rabló-irtásról úgyszólván soha és seholsem beszélhetünk. A Dunántúl fatenyészete ott, ahol erdő egyáltalán megélhet, ma is foltos, a foltok közén ligetes.

De őserdő már nincsen. A Bakony, Somogy bolygatatlan rengetegei a XIX. században kerültek művelés alá; Eötvös Károly még látta maradványait, s ő az utolsó író, aki szemtanúként szól róluk: „Pápára vitt föl apám diáknak. Az út az öreg Bakonyon visz keresztül. Amint elhagytuk Város-Lődön túl a Szamárhegy csúcsát, jobbról-balról őserdőbe jutottunk. Bükkösbe. Közel két méter átmérőjű törzsökök, oszlopszerű faszalak, mint a gyertya, oly egyenesen fölnöve a magasságig. Óriási terebélyek, szabályos ágak és lombok, tele a jóízű, tüskés kütyüjű gesztenye-gyümölcscsel, ragyogó aranyfényű sötétzöld levelek. Az erdő rengeteg mélysége határtalan. A fák alja tiszta, se fű, se cserje, se gaz. Csak avarszőnyeg. Az ember lépése alig hallik, de lélegzete jól hallatszik. A teremtés első napja előtti csönd az erdő mélyén. Csak valami madárzaj hallatszik néha-néha. Nagy ritkán vad jön az országút közelébe. Ily erdők közt ballagott kocsink addig a faluig, amelynek a neve: Farkasgyepű. Ha szél nyargal végig a rengetegen, még az is csak a fák sudarát éri fönt a magasságban. Lent csönd van, mintha Istennek szentegyházában volnánk. – Ott vagyunk. De nem olyanban, mely kőből épül, mely emberi kezek és agyak alkotása. Istennek alkotása ez. Annak az őserőnek fenséges és ragyogó tüneménye, amely akkor is lesz, amikor már ember

nem lesz. Mi az építő művészet csodája a Bakony őserdejéhez képest? Még az örült bajor király cifraságai is, még a világhírű gót templomok faragványai is, még az egyiptomi fáraók mesés kőrakásai is csak hitvány erőlködések a Bakonynak egyik ős bükkfája előtt, mely háromszáz év óta soha meg nem zavart, lágyharmatos fészkében szabadon nőhetett az ég felé. S millió meg millió szál egymás mellett hegy en-völgy ön, ormokon át. Nincs határa sehol.”⁵

A természet érintetlen világa megszűnt; az erdő felvonult, a hegyek tetejére, a szőlőhatár fölé, vágások osztják szabályos hasítékokra, s életét az erdészek könyvei rideg rubrikákba osztják. A Velencei-tó, a Kishala ton s a mocsarak nádasai cellulózé-anyaggá váltak, s még az „élettelen” anyag sem menekülhet a civilizáció elől: a Badacsony vulkáni vidékét, ezt a tájba dermedt szépséget kőfejtők likvidálják.

A vadak sorsa sem igazán vad már; hogy törvények védik őket, annak minden lelkes lény csak örülhet, de a felügyelet, amely alatt élnek, kissé megfosztja illúzióitól az embert. Az erdők mélyén fedett, komfortos etetőket, szózatot találunk az őzek, szarvasok számára, a gondos gazda összegyűjti a vadgesztenyét is téli inségük enyhítésére. Embernek, kutyának engedély nélkül az erdőbe lépni tilos. S az erdész szám és személy szerint ismeri állományát, kijelöli a lelövendő gyenge bakokat, bikákat, s a vadászaton az előkelő vendéget ahhoz a váltóhoz állítja lesre, ahol ez és ez a vad ekkor és ekkor pontosan meg fog jelenni. A hajtóvadászat egy kissé a sportszerű szüret vagy aratás benyomását kelti, s eredménye számot tesz a birtok jövedelmének mérlegén. Romantikát, elmerülést a természet életében már csak a magányos cserkészés jelent, de itt a puska dörrenése csak pont a vadász örömeinek végén, a tróféának és a konyhának szóló oldalgondolattal.

Az igazvadász „devant Dieu” nem kompániában járó, butykosból áldomásozó, pecsenye-gyűjtőgető lény, hanem puskás természetbarát, mint ahogy az igazi természetjáró is magányos, csendes állatbarát. A természet szeretetéhez lelki kultúra kell, érzelmi finomság. Ezért nem csoda, hogy először a mélyebb lelki és érzelmi életet élő írók, művészek fedezik fel és örökítik meg. Irodalmunk első ter-

mészet járó vadászait a Dunántúl adta. Kisfaludy Sándor önéletrajzában ezt írja magáról (harmadik személyben szólva): „Téli mulatsága a vadászat kopókkal; legnagyobb hózivatarokban szeret leginkább reggeltől estig mintegy küzdve a fergeteggel vadászni az egyéb eránt is fáradságos, hegyes, völgyes, szirtes, erdős vidékben; délben tábori tűz mellett pihenvén és falatozván. Ellenben tavasztól őszig ritkán vesz puskát kezébe.”

Másik kiváló igazvadászunk Vajda János volt, fejérmegyei erdész fia, a vaáli erdő megéneklője; nemcsak versekben énekelte meg vadászélményeit, hanem röpiratban is sikra szállt az erdő lakói és a természet védelmére: „Lehet-e emberben fogékonyság s költői érzék a szép iránt, aki nem szereti az erdőt? Aki abban csak nyers fűtőanyagot lát? Lehet-e jobban kedvelni a másolatot az eredeténél, a szurrogátumot a valódinál, az állott vizet a forrásnál? Költészet, művészet nem csak utánzása-e a természetnek és ugyan hol szebb, gazdagabb, fantasztikusabb a természet, mint az erdőben? És hogyan legszebb az erdő, nem a maga szűzies tisztaságában, fertőzetlenségében, méla csöndjében-e; amidőn az mintegy háborítatlan családias otthonában, bűvös madárnyelvén, elfeledkezve, önmagával beszél és titkait ha nem is árulja el, de sejteti? Belevinni a falut, a várost, a maga frivol zajával, részeg orgiáival, ordítózó profán csöcselékével, nem annyi-e, mint megszensteleníteni a templomot, csárdást táncolva a közepén, filkózva az oltár előtt? Amit az erdő összhangja, természetbe vesz, ami beleillik, ami úgyszólván az ő családiasságához tartozik, az a vadász és az ő hű segéde, az eb: kopó az öreg, vizsla a fiatal erdőben. És a mai ivadék még ki akarja ezeket innen tiltani! Hajtassátok meg a falu népségével a kukoricákat, a nádasokat, a szőlőket, télen körvadászaton az egész határt, de a vadászt és ebét hagyjátok meg Diána szent berkének, az erdőnek. Hanem mind hiába! Ez már a kor szellemében rejlik. A gőzmozdony, a villanydrót, a telefon átfürödik mindenben, behatol az érintetlen renetegbe, kifüstöli Dodona berkéből a miszticizmust; a villany, a gáz bevilágít a szakadékok, barlangok titokzatos éjjelébe és szétűzi onnan a bűvös rege szent homályát. Nincs többé nagyszerű csoda! Az éktelen zajra

fölriadnak a vigályos bercek tünderei, a zordon fenségű bércek szörnyei – és elköltöznek innen örökre – mert hiszen meg van írva: hogy örökké éljen az eszmény, el kell neki itt a földön enyészni... Hasztalan járom össze Tolnát, Baranyát, keresve gyermekkorom vadászeszményét. E reális, materiális ivadék nyargal erdőn-mezőn át, keresve nem a szép, de a sok lövést, nem a minőséget, de a mennyiséget. Oly emberrel pedig, akitől, erdőn kódogva, azt hallottam volna, hogy az erdő mégis csak szebb dolog, mint a repce- vagy lucernaföld, messze földeken jártomban-keltemben nem találkoztam. Az eszmény már csak álmomban jelenik meg ...”⁶

*

Ha a vadászat sport, az állattartás igazi tudomány. Mindig is az volt, hiszen már a nomád-társadalom is az állat életmódjának, igényeinek ismeretére épült, ahhoz alkalmazkodott. Igazi természet-alkotta társadalom volt, azért oly mély a kultúrája. Eleink lovat áldoztak, ő volt a közbenjáró Isten előtt, s ennek nem csupán „szimbolikus” értelme volt (és van a csuvasoknál ma is), ahogy mi szoktuk mondani, hanem egy mélyebb viszonylatnak valószínű átélése, gyakorlati kifejezése: a ló, a marha kedvétől, egészségétől, szaporodásától függött a nép élete, hatalma, gyarapodása; Isten jóakarátát és gondoskodását általa nyilvánította ki, valóban közbenjáró volt, az isteni erő eszköze és részese. A civilizált ember, aki már elvesztette kulturális képességeit, sőt magának a kultúrának fogalmát is elfelejtette és eltorzította, az állatot erőt szolgáló géppé és eledelt adó tárggyá silányította. Az igazi gazda, aki mélyebb, ösztönös kultúrával éli át a természet rendjét, állatait mintegy szélesebb családjá tagjainak érzi, – ma is. Gárdonyi, aki paraszt-életünk rajzába sok diletáns-idilli vonást kevert, fölismerte ezt a vonást, s szépen érzéktette meg egyik rajzában. Szegény parasztról szól, aki kénytelen vásárra vinni egyetlen tehenét. A földesúr, akivel útközben találkozik, mintegy tréfaképpen ráígér az árra; a paraszt gondolkodóba esik, az úr ismét ráígér, a paraszt még erősebben vonakodik, s így megy a játék, míg végül semmi áron sem adja oda, s feleútról

hazahajtja a Riskát. Ennek ellentéte a dekadens; elfajult paraszt, aki már csak a pénzértéket látja az állatban, s kétségbeesetten hív orvost hozzá, míg családja tagjait kuzruszlók kezére adja. Ő már az anyag „börtön”-ének rabja, a civilizált paraszt; klasszikusan leírt alakját Kodolányi János egyik ormánsági regényében találjuk: A paraszt felesége halálos beteg, de orvost hívni? „Hogyne! A rossse! Maj fizetők ezöreket annak a zsidónak!... Azt má nem! Inkább a Pancsó banyát. Hát ha én lennék beteg, vajjon elhívatnám-e? Soha!” De ugyanakkor a ló is megbetegszik: „Varga János dermedten állt és bámulta a lovat. Mellét fulladásig eltöltötte valami. Szíve hevesen döngött. Nézett. Mintha rosszat álmodnék. A ló pedig megmegreszketett néha, könnyű fuvallat bodrozta finom bőrét s fülei szomorúan lekonyultak. Varga János szívét mintha késsel vagdalták volna, Szikár, csontos mellkasa duzzadozott a mély léleketektől. – Ha szólunk az állatorvosnak, – dörmögte nehezen, – csudát tesz... (sok bajt okoz) ... – Takonykór, – szölt Dezső színtelen hangon, s ez a szó, mint valami rettenetes mennydörgés csapott le mindkettőjükre. Halálos csend támadt utána, amelyben csak a lovak hortyogása, dobbantása, a légyzümögés hallatszott, de ők, mint a halottak, dermedten és fehér ajakkal meredtek maguk elé.” Ez a börtön; a paraszt maga is ráismer: „Én úgy érzöm néha magamat, mintha börtönbe vónék, börtönbe! Neköm a világ börtön! Sokszor azt tunnám, hogy a világ minnyá földjét, házát, erdejét meg tunnám enni! Ami ett van is ... rab vagyok benne ...”⁷

A börtön és az élet, a civilizáció és a kultúra közt van a jól használt tudomány: mondani sem kell, hogy az állattenyésztés a Dunán túl igen fejlett. Az eredeti magyar fajták közül a cirmos-fehér marha már háttérbe szorult a nyugati, több hasznot hajtó, pirostarka fajtákkal szemben, de a külterjesebb részeken: a Mező földön, a Kisalföldön s az uradalmakban, ahol erős alkata, szívóssága jobban értékesíthető, még tenyésztik. A homokra termett, könnyücsontú, kitartó magyar ló a magyar falvakban ma is túlnyomó, de német hatás alatt terjed a duplafarú, hidegvérű muraközi fajta is, melynek nagy húzóereje a köves utakon érvényesül, bár kitartása csekély. Hogy a ma-

gyar az igazi tájfajta, már a régiek is észrevették: „A német lova, – írja Zrínyi Miklós, – ha két napig koplal, már dög; a miénk akkor vidám.” – A fekete, pödört szarvú magyar racka-juhnak hírmondója sincs már, s a világversenyben a juhászat is erősen visszaesett; a domboldalak legelőit egyre jobban erdősítik, vagy gyümölcsfákkal ültetik be. Némelyütt egész vidékekről tűnt el a juhászat, s vele a bőr- és gyapjúipar, nem is olyan régen. Pécs felett egészen a XX. századig kopár volt a hegység, – írja Szabó Pál Zoltán – innen a neve is: „mecsekös hely” kopár területet jelent. „A mészke sovány talaján nem tud az erdő kellőképpen fejlődni. Fokozta a kopárságot az is, hogy hosszú évszázadok óta a XX. század elejéig pásztorok legeltették nyájaikat e hegyoldalakon. A fejlődő hajtásokat a juhok lelegelték, az erdőt, a magaslatokat a pásztorok felperzselték. A pásztor mindig ellensége az erdőnek.”⁸ Azóta a Mecsek-Egyesület áldásos munkája következtében befásították a Mecsek oldalait, s a régi kopár legelők helyén parkerdő zöldséi. Evvel azonban a juhászat s vele a századokon át virágzó pécsi posztóipar megszűnt, s eltűntek a Tettyepatak kalló-malmai.

Ha a juhászat visszaesett is a Dunán túl, annál inkább virul a marhatenyésztés; Bonyhádon például nagyhasznú, új tájfajtát tenyésztettek ki a svájci marha meghonosításával. A Dunán túl vannak az ország első mezőgazdasági akadémiái is (Magyaróvár, Keszthelyen), s jellemző, de aligha helyeselhető, hogy a Dunán túl két nagy állami mintabirtok van (Bábolnán, Kisbéren), míg az Alföldön csak egy (Mezőhegyes), s Erdélyben is csak egy volt (Pogarason). – Ugyancsak elterjedt a hal tenyésztés, a lápos völgyekben mindenfelé feltűnnek a tógazdaságok csillogó, négyszögletes víztükrei. Ezek az Alföldön is jó szolgálatot tennének a szikesek eltüntetésére és hasznosítására. A kis folyók halászata nem jelentős, s ami kevés halat a Dunántúl elfogyaszt, a Dunából származik. A Balaton halát ugyanis Pestre viszik. A balatoni halászat valaha legendás volt, szép, régi mesterség, amelyet azonban kivettek a nép kezéből. A halászból napszámos lett, proletár, s evvel egy hagyományos életforma szűnt meg.

Másfelől igaz, hogy a Balaton így megmenekült az orvhalászat pusztításaitól, s halállománya egyre nő.

JEGYZET. – ¹ Prinz Gy. i. m. 119-120. 1. – ² Bátky Zs.: *A gesztenye és származékai* (Föld és Ember, 1922); Gáyer Gy.: *A gesztenye* (Természettudományi Közlöny, 1928); Kogutowicz K. i. m. I. 70. s k, 1. – ³ Kodolányi János: *Futótűz*. Bp. 1929. – ⁴ Cholnoky J. i. m. 357-358. 1. – ⁵ Eötvös Károly: *A Bakony*. Bp. 1909. I. 20-21. 1. – ⁶ Csérszilvásy Ákos (Vajda János álneve): *A vadászat mestere*. Pest, 1858. – ⁷ Kodolányi János: *Börtön*. Bp. 1925. 44, 50. 1. – ⁸ Szabó P. Z.: *Pécs földrajza*. Pécs, 1943. 18. 1.

Tájak

Feltűnhetett, hogy eddig minden pontosabb szabály és következetesség nélkül, keverve használtuk a „táj”, „vidék”, „ország rész” stb. szavakat; olykor valóban nagy területekre, országrészekre alkalmaztuk őket, máskor megint oly egészen kicsiny földdarabkákra, mint egy folyó-völgy vagy hegyhát. A szabatoságnak ez a hiánya azonban a magyar nyelvből ered, amely viszont a gondolkodásmódnak, a lélektannak kifejezője. Tudósaink egybehangzóan kiderítették, hogy a magyarság szellemi tulajdonságai közül hiányzik a szélesebb határú, nagyobb, valószínűségi földrajzi egységeket összefoglalni tudó szemlélet, – ami elég különös, ha meggondoljuk, hogy történelmi ösztönei, képességei hosszas vándorlások alatt fejlődtek ki, s településeinek helyét, módját ugyancsak meg tudta változtatni. Mint államalkotó testület azonban, úgy látszik, gyepükben gondolkozott, s ezeken belül a maga kisebb otthonainak kialakítására vetette fő gondját. Táj szemlélete mindenestre kisszerű, tágabb határokon belül és kívül inkább csak irányfogalmakat használ, s domborzati formákat jelöl meg.

Geográfusaink mindjárt a legelején beleütköztek a magyarságnak ebbe a tulajdonságába; készen álló elnevezéseket jóformán sehol sem találtak, s a Kárpát-medence vagy Magyar-medence (mind a kettő csinált szó) főrészeit, vidékeit vagy tájait a legtöbbször maguknak kellett elnevezniök. Az „Alföld” eredeti és határozott táj-jelölés, táj-név, de már párja: a Kisalföld vagy éppen a Kis-magyaralföld, valóban csak a párja, s az előbbinek a min-

tájára mesterségesen készült, a nép effélét nem alkot. Erdély=Erdő-elve azaz erdön-túli rész szintén eredeti s népi szemléletből származik, azonban csak irányt jelöl. Éppígy vagyunk a Dunántúl-szóval; dunántúli ember sohasem nevezhette magát dunántúlinak, s ha mégis átvette, ez annyit jelent, lakóterületéről nem volt magalkotta, saját szemléletű, összefoglaló képe. A Dunántúl képe, helyesebben iránya, csakis dunáninnen, azaz alföldi ember szemében alakulhatott ki.¹ Nem tudom, vajjon a Tiszahát-szó népi névszarmazék-e; kétségtelen párdarabjait bírjuk a Hegyhát, Pusztahát, Szalahát elnevezésekben, s ezek analógiájára természetes módon kialakulhatott volna a *Dunahát-név*. Csakhogy ennek megint ama bizonyos mélyebb, illetve szélesebb földrajzi szemlélet hiánya állhatta útját, illetve – a Tiszaháttal szemben – a Dunántúl nagy felszíni tagoltsága, amely alatt ma is csak a tudósok látják meg az egységet adó alapszerkezetet, a töredezett pannon-táblát. A „Dunahát” ekkép egy népi eredetű terminológia mesterséges alkalmazása volna; javasolni mérnök esetleges, alkalmi használatra, ha szakszerű ellenérvvel nem találkozunk.

Mit értsünk hát a Dunántúl-Dunahát tájain? Tudományos alapon meghatározott, nagyobb területegységeit már láttuk: Alpokalja, Győri-medence, Középhegység, Zala-Somogyi dombvidék, Mecsek, Mezőföld, Sárköz, Drávateknő; a közhasználat sem sokban tér el ettől, emez viszont nem egyszer a közigazgatási térképről olvassa le elnevezéseit, és fölöslegesen apróz (Magyar Alpok, Kemes-hátság, Kisalföld, Magyar Középhegység, Zalai-, Somogyi- és Tolnai-dombvidék, Mecsek és Villányi hegység, Tolna-Baranyai síkság: ez az iskolai földrajz beosztása). Így tehát a szakszerű terminológiával már tisztában lehetünk; mi azonban – hogy beszédünknek dunántúli színezamata legyen – szeretnénk az eredeti népi tájneveknél maradni, bármily mozaikosak legyenek is. Ezentúl úgyis csak a felszínen fogunk járni, s a helyi nevek jobbra a felszín viszonyaihoz alkalmazkodnak. Kis dirib-darab vidékeket jelölnek meg, evvel azonban annál hívebben követik a táj nagy tagoltságát, arculatát. Tudománytalanul járunk el így, nemcsak abban, hogy nem követünk

egységes földrajzi elvet, hanem abban is, hogy mindezekre a terület-törédekekre egyformán a táj-elnevezést használjuk, holott gyakran egy-egy valóságos tájnak (földrajzi egységnek) kisebb, de szerves részei.

Sétára indulunk tehát a Dunántúl népi földabroszán, s kényelmesen, egyelőre csak ahogyan emlékezetünk vezet,, végigfutunk a bejárando utakon. Fent a csücsökben van a Hány és a Fertő, közöttük a Tószög, a Fertőszög, a Fertőmellék; a Lajtánál a Fény ér (ami pusztát jelent), itt van még Mosonban a Pusztahát, a Szigetköz, Csilizköz, Csallóköz (régen Csillóköz), Rábca- és Rábaköz, még idebb a Marcalköz; a Kisalföldön Pejtmezejét emlegetik krónikáink, ez a Vértes mellékén húzódnak. A Középhegység északkeleti sarkát Dunazugnak nevezte el Cholnoky Jenő, a Pilis ennek csak egy része, de eléggé használatos. Ezután következnek a hegyek; a nép megkülönböztet Vértest és Vértesalját; a Bakony igazi neve Bakonyerdő, de Bakonyalja nincs; a Balatonpart hegyei nem tartoznak szigorúan véve a Bakonyhoz, mert vulkáni eredetűek. Eötvös Károly, aki szintén nem volt tudós, ezt írja: „Én nem tartom Bakonynak. Hatalmas bortermő vidék ez s említettem már, nagy részben egészen más földtörténelmi alkotás, mint az igazi Bakony. Veszprém- és Zala vármegyéknek azt a részét, melynek határa északon a veszprém-nagyvásonykői-tapolcai út, délen pedig a Balaton, nem fogadhatom el Bakonynak. A vidék népe sem ismerné ezen a néven. Minden határnak, minden hegységnek, minden csücsnek meg van itt a maga jó neve. Ez az egész tájék már nem a Bakony, hanem a Balatonnak a vidéke.”² Most kanyarodjunk vissza Vasvárvidékre (ez Vas történelmi neve), itt van a Vasi-hát, Kemenesalja; következik Zalaság, Zalahát, Zalamellék (a folyók mentét nevezi a magyar melléknek, többét együtt köznek, összefolyásukat szögnek); majd Göcsej, Órség és Hetes: egészen kicsi tájak, ahol a magyarság legelőször és a legsűrűbben telepedett meg. A Muraköz nem tudom, népi név-e, ellenben használatos, hívják Muramelléknek is. Fonyódnál a Nagyberek, a Belső- és Külső-Somogy, ennek keleti részén Zselic; délen az Ormánság, már Baranyában. Baranya nem vármegye, nagyobb területet jelent, s több kistájat foglal

magába: Ormánságon kívül a Drávaszélt vagy Drávaközt (helyesebben Drávaszöget), Mecseket, Mecsekalját, Hegyhátat (a Hegyhát nyugati fele megint Hollófészek). Töle északra vonul a Sárköz és a Mezőföld, amelyet a Völgység választ el Somogytól, végül Fehérvárnál a Sárrét vagy Sármező.

Nem csekély számú táj ez; sokaságuk mintha igazolná nem egy tudósunknak azt az állítását, hogy a Dunántúl voltaképpen az országnak legváltozatosabb, legellentéte-
sebb tájalemekekből összerótt része. Nehogy a helyi-haza-
szeretet túlzásának vádjával illethessenek, őket idézzük,
sőt előre jelezzük, hogy kijelentéseiket némiképp magya-
rázni kívánjuk. „A Pannónföld tájképe, – írja Prinz
Gyula – kimagasló havasok nélkül is változatosabb, mint
akár a Felföldé, akár Erdélyé. Változatosabb azért, mert
tájképi, minőségi elemeinek, tájkép-fajtáinak száma na-
gyobb. Éppen ez a változatosság okozta, hogy a közfel-
fogásban nem tudott gyökeret verni egyetlen vezérlő jel-
lemvonás. A tájkép változatosságának első tényezője az,
hogy már „a Pannóniai-tengerből is itt tömérdek sziget
emelkedett ki s ezek a szigetek majdnem kivétel nélkül
most is jelen vannak. Az üledéktáblákból most is kiemel-
kednek erdővel borított hegycsoportokban... A tájkép
változatosságának második tényezője az alpesi oldal nagy
emelkedése miatt keletkezett. Itt az igen magasra felemelt
üledéktáblából nagyon változatos, tarkán tagolt, mélyen
árkolt apró hegyvidékek keletkeztek... Itt említjük meg,
hogy az Alföld alatti mély süllyedéssel kapcsolatban még
a bazaltos vulkáni működés is hozzájárult a tájkép tarkí-
tásához. Üde bazalt-vulkánokból és az üledéktáblára folyt,
azt ezáltal védőtakaróval borított lávából sincs seholy
nyí, mint a Pannónföldön... De nemcsak a Felföld és Er-
dély belső röghegységeinek rokonai vannak meg szigetek
alakjában a pannónföldi táblán, hanem alföldi jellegű sík-
ságok is. A Győri-medence fenekét már régen Kisalföld-
nek neveziÉ;.. Ilyen nagy hézag a pannónföldi domb-
ságon egyebütt nincs. De kisebb hasonló még akad. Egyik
ilyen a Mezőföld a Duna és a Sió közén, másik a Balaton
és a Dráva közt a nagyatádi süllyedek... A Pannónföld-
nek utolsó földrajzi sajátosságát, két nagy fertőtavát nem

tudományos közleményként és jellemzőként említjük meg, hanem azért, mert igen alkalmasok arra, hogy a nép képzetalkotását befolyásolják. A Balaton és a Fertő tényleg alkalmas arra, hogy a Pannonföld különös sajátosságaira emlékeztessenek. Igaz, hogy egy, sőt két fecske sem csinál nyarat, de a Balatonon és a Fertőn kívül is elég szép számmal vannak olyan süllyedékek, amelyeket ma már nem borít tó. A Velencei tó, a csákvári és zámolyi elhalt tavak, a várpalotai Sárrét és annyi más fenék mutatja, hogy bennük egy általános jelleg jut kifejezésre ... Mióta az Alföld süllyedéke nyakig ki van töltve, a Pannonföld dombjai közt lassan szuszognak a folyóvizek. Valamennyi völgy vizesrét lett... Közel jár az igazsághoz a nép, ha a Pannonföldet a „nagy völgyben kis víz” országának mondja, mert a Kapóson, Koppányon, a zalai völgyekben... árkot kell ásni a pataknak. Maga nem tud elkészülni vele, olyan kicsi az esése.”³

Kogutowicz Károlynál pedig ezt olvassuk: „Talán sehol Magyarország területén olyan nagy változatosság, egymás mellett különféle tájak annyira nagy ellentéte nem található, mint Dunántúl, mely a közhitben szelíd dombvidékként szerepel. Nyugaton az Alpések erdőborította nyúlványai 800 m fölé emelkednek. A belső részekben a Középhegység és a Mecsek mészkőrögei terpeszkednek. Hatalmas, nagy kiterjedésű erdőségek foglalnak helyet a fennsíkokon, másutt kopár dolomitmezők, vadregényes sziklaszurdokok, karsztdolinák, barlangok, bővizű források gyönyörködtetnek. Külön csoportot alkotnak a vulkános hegyek; hol nagy kiterjedésű lávamezőket, hol meg hangulatos hegykúpokot találunk. Helyenkint teljes épségben megóvott kráterekre bukkanunk, ahol a sovány gyepen lávabombák hevernek, gejzirkutak mészkürtői, mint szemölcsök, ülnek a hegy tetején. Egykori hatalmas melegforrások üledékei széles lapokban adják az édesvízi mészkövet. Fényesre csiszolt sziklabörcök, szanaszét heverő, élesre fent sarkoskavicsok egy letűnt nagy sivatagnak az emlékeit őrzik. Hatalmas kavicsmezők viszont egykor le-rohanó hegyipatakokról tanúskodnak, melyeknek magashegységi forrásvidéke összeomlott... Ezekben a hegységekben sohasem unja el magát a vándor. A nagy erdősé-

geket hirtelen komor hegyi pusztaságok, majd meg kősivatagok, kavicstájak, rideg, kopár karsztok váltják fel...”

A hegyek után a hírneves „táblavidék” következik. „Ezek a táblák alkotják a dunántúli dombvidékeket. Sajátságos közös vonásuk, hogyha a völgyekből a terpeszkedő hátaik tetejére felkapaszkodunk, kulisszaszerűen egymás mögött következő, csodálatosan egyenesvonalú hátaik sorozatát pillantjuk meg. Valamennyi egy magasságban van, mintha valami óriási gyalu siklott volna végig rajtuk. Akár Zalában, akár Somogyban, Komárom vagy Tolna megyében tesszük meg ezt a sétát, lent a völgyben járva az a látszat, mintha hegyek között volnánk, fent a tetőn ellenben többnyire nem látunk a völgyektől semmit, a tájkép a fennsík jellegével bír.”⁴ S a dombvidékek után hasonló bőségben következnek a löszország, az agyagország, a faország, a vályogvidék, a futóhomok és a lápok világának érdekességei; de nem akarunk a végtelenségig idézni.

Kétségtelen azonban, hogy ahol a tudós lenyűgözve áll meg a vidék különösségei, változatosságai és szépségei láttán, ott a laikus gyakran alig vesz észre valamit. A szakember megfigyelőképessége, érdeklődése s így élvezete sokszorososan nagyobb, mint a gyakorlatlan vándoré. Viszont olykor egyoldalúbb. Idézett tekintélyeink, láthatuk, csak a táj morfológiájára, alaktanára hívták fel figyelmünket, – pedig az erdők-mezők tarka, eleven növény- és állatvilága s az emberi élet mozgalmassága is számtalan örömmel szolgál, s gyakran eltereli a gyanútlan utas figyelmét arról, amit a földtan regél. Az átlagos természetjáró rendszeren csak az összbenyomásból ítél, s ez elmosódóbb a Dunántúl *kicsi arányai* között, mint teszem a Felvidék vagy Erdély romantikus hegyei között. A Dunán túl minden méret és arány kicsiny, vagy közepes, s bár csakugyan szerföltt fordultatos, változatos, mindig szűkhatárú, s ez szüli a „szelídség” benyomását az átlagos szemlélőben, aki – átlagos utazó is lévén – a szélsőségek értékelésére hajlamos: az Alföld eltörpítő, roppant égkupolája vagy az Alpok romantikus hegyóriásai nyugózik le maradandóan a képzeletét és a kedélyét.

A Dunántúl szépségei közt értő szemmel és értő lélek

IV. TÁBLA.

2. Hetesi asszony.

3. Örményes asszony Gyárfalván (Lilika).
(Kugulowicz K. felvé.)

kel kell vándorolnunk. Némi túlozó egységesítéssel azt mondhatnók, hogy a táj itt maga a változatos harmónia. Ha bejárjuk, lépten-nyomon változik a kép, de a tájelemek harmóniája megmarad, kirívó vonás nem bontja meg. Összehangzó, idillikus szépségű, benső bájú vidék, a mélyebb kedély hazája és kifejezője is.

*

A Balaton és környéke az egész Dunántúlnak valóságos tájmúzeuma. Nemcsak, hogy szinte mértani pontossággal az országrész közepén fekszik, hanem e kicsiny helyen összehalmoz is minden tájelemet, amely az egész területen valahol előfordul. Vize, mondani sem kell, a legnagyobb a Magyar-medencében; s valahogy keleties, magyar víz ez már: sekély, kényelmes, tághatárú, meleg, de szeszélyes és haragos tud lenni, mint valami pusztai lény; déli partja lápos-berkes, keleti sarka a mező földi síksággal találkozik, s ezen át az Alföld felé int: csak egy lépést kell tenni, s alföldi panoráma nyílik előttünk. Északi partján hegyek; nem ellenségesek és harciasak, mint az Alpok viharos kőóriásai, de nem is borotváihatók le, mint a civilizációnak áldozatul esett Cseh-erdő. Csúcsait is erdő borítja, a legmagasabb köztük a bakonyi Kab-hegy, 700 m, ennél magasabbra a Dunán túl csak a kőszegi Irottkő nyúlik, 883 méterével. Itt sziklák, alattuk szőlők, gyümölcsösök pompája, lombok alá bujt, nyájas fürdőtelepek; de tarolt, kőgörgeteges hegyoldalak is; amott tőzeglápok szürke, szomorú sztyeppei, végtelen kukoricatáblák, majd kanyargó, fűzligetes patak völgyek idilljei. A vulkáni korszak emlékeit a szigliget-tapolcai völgy gyűjtötte össze, igen szemléltető, szinte muzeális együttesben; a tihanyi félsziget pedig nemcsak a geológiai és növénytani, hanem a történeti emlékeknek is valóságos nemzeti parkja.⁵ Fönt, a hegyekben megtaláljuk a pannon mészkőtáblák példás mintáit, s ha letekintünk róluk, a lösztakaró végtelen számárhátai sorakoznak dél felé a Drávaszélig. A mocsárvilág érintetlenségét, annyira-amennyire, a Kisbalaton őrzi. Itt s a tó vizében nevededik a dunántúli halak királya, a fogas s minden egyéb halfajta hihetetlen mennyiségben, s megvan a tömeghala is:

a garda, a magyar hering. Erdeiben szarvas, őz, vad-disznó, nyúl, róka, borz, mókus, kisebbfajta sas, bagoly, vadgalamb talál ottbont; vizein akad kócsag, dara s a magyar pingvin: a vöcsök, íbisz, gém, vadlúd, vadkacsa, szárcsa, sirály, bibe, nádi madár seregestől.

S a tájaknak ebbe a sokkövű diadéjába foglaltan maga az élő víztükör, 70 kilométernyi kis tenger, hosszában végeláthatatlan. Költők, tudósok könyvtárakat írtak össze róla, s ha csak egy ember benyomásait, élményeit akarnók sorbafűzni, az is kötetre rúgna. Mit szűrjünk le belőlük egy-két lapra, néhány sorba? Legelőször színjátékai fogják el a szemet. A sekély víztömeg érzékeny tükörképpen veri vissza, játssza végig a verőfény és az időjárás minden változását. Reggel halaványkék lapját millió ezüstpikkellyel szórja tele a fény és a hajnali szellő; derős napon opálszínek árnyalataiban nyúlik el az ibolyakék ég alatt, s ahol a sugárzás éri, higanyként ragyog és vakít. Hegyről tekintve, kékes-zöld üveg; ahol felhőárnyék vagy szél borul rá, megzöldül; vihar előtt elsötétül a zöldje, aztán fölveszi a zivatarfelhők szürkóssárga színét, amely megint halavány opálba oldódik, ha előtör a fény. A lenyugvó nap ezüstitlávát bocsájt rá, amelybe lassan narancspirosak keverednek, majd bíborrá válik, s az utolsó sugarak megaranyozzák. Éjjel az ében tükrön a hold ezüstszíve úszik a parányi, reszkető csillagfények között, reggel felé világos árnyék suhan át rajta, mely ezüstcsíkokra hasad szót.

A szelek nem kímélik; azok a viharok, amelyek valaha, a harmadkor sivatagának idején, a zalai hegyekről lecsapva, ágyát kivájták, most megszelídülve a tó vizét korbácsolják a somogyi part felé. A víz sekély, a szél nyomása fenéig fölkarja, egymásra torlasztja a hullámokat, s veszélyesebb játékot űz, mint a tó nagyságától várná az ember. A csónak, a vitorlás nem ellenfele: legyűri, felborítja vagy a partra hajtja, s ha nagy a vihar, a motoros hajók sem vágnak neki. A laikus szemmértéke, becslése bizonytalan, s az emlék szívesen nagyítja a benyomásokat, – de azt láttam, hogy egy szeles hajóúton a hullámvölgybe sikló hajó peremét jóval meghaladta a hullámhegyek magassága. A hajó mozgása azt a tüne-

ményt mutatta, amit a tengerészek „tangage”-nak neveznek: hosszában és keresztben egyszerre imbolygott, s az utasokat mind elfogta a tengeri betegség, összes következményeivel együtt. Ezek a szelek halmozzák fel a déli part homokturzásait, a „kösköny”-öket, amelyek a berkek lapját „halovány”, halódó vízzé zárják el; így támadt a fonyódi Nagyberék vagy bozót, az Orda-berék, a Cseh-berék, a Lellei-, az öszödi- és a Szántódi-berék.⁶ Télen a felszakított jégtáblákat veti partra, néha házmagas torlaszokba, amelyek a gondatlanul épített parti villákat leberetválják. De a csendesebb széljárás hullámverésébe bele lehet szerezni: ez az igazi fürdésre való idő, maga az egészség. Noha szeles a tájék, a borús nap aránylag kevés a tó fölötte; a zalai hegyek „fölfogják az esőt”, s a szikkadt déli part népe néha vágyódva néz a túlnan tomboló zivatarra, amely nem akar ráereszkedni a vízre.

Tájmúzeumról beszéltünk az előbb; így van a balatoni időjárással is. Az alföldi száraz klímaterület legnyugatibb szöglete idesarkal a Mezőföld felől, a lepsényi laplyon át, Akarattyáig, Siófokig. A Bakony fölött viszont egy esőfolt terül el, a Muraköz 8-900 mm-es csapadékával. A borultság minimuma Keszthely tájára esik, itt több a derűs nap, mint az Alföldön vagy a Quarnerónál. S a nyaraló, az utas vagyis a vendég bizony nem a gazda szemével nézi az időt: a derűs időt várja, ez az ő eleme. S ekkor tárul ki a táj, ekkor eleven az élet igazán. A nap és a víztükör kettős sugárverése elborítja, szinte kábítja az embert, s a hal- és madárnép ennél az időnél jobban csak a vihart szereti, mert a fölkaavart víz az ő terített asztala. Ilyenkor elhagyja a falkát a sirály, magányosan cserkészik, függén nézelődik jobbra-balra, fölkaag és kődarabként ejti le magát a hullámokra; kint a vizén récék bukdácsolnak, a nád között kígyó siklik, fején habkoronával, szájában halacskaival, mely bajuszként lefityeg.

A hal éjjel szívesen kihúzódik a sekély parti vizekbe legelni, locsog, cuppog, szűnyogra vadászik, őreá meg a zsombék alján leselkedő kacsá. Ha szürkülni kezd, a homályból kibontakozik a katonásan őrtálló gém alakja; ki tudja, mióta posztol ott peckesen, s csak a mozgolódni kezdő élet űzi csendesebb helyekre. Amikor a nap első su-

garai kivágódnak, először a parti erdők, füzesek, nyárfák lakói: a vadgalambok jönnek inni; előbb két előőrs érkezik, körülnéz, biztonságos-e a környék, visszalibben s csak ezután jön a csapat csendes suhogással. Délelőtt s délután a vízimadárság kinn tanyázik a tó közepén, nagy gágogást csapva szállong; delelni sergestől a partra vonul a patakok, árkok torkolatához, sirály, gém, kacs, liba békés együttesben. A parti semlyék fölött a fehérmellény ű bíbic röpköd siránkozva, villámgyors kanyarodásokkal megtalálhatatlan fészke fölött. Délben a falu gulyája jön itatásra, ősi nyugalommal talán órákig is állna, mozdulatlanul nézve a vizet, ha a bojtárok nagy kiáltozással ki nem terelnék; a parton lehever, de egy-egy őrszem mindig állva marad, s figyel. Estefelé elcsendesül az idő, s a szürkületben aludni térő madarak húznak; nagy csapkodással száll fel a vízről a legsebesebb madár, a vadkacs, ha három van is> mindjárt ékalakot formál, nyakát kinyújtja, hátülnött kis szárnyaival szemkápráztató gyorsan verdes. A lúd a magasságot szereti, néha nem is látszik, csak a gágogása veri föl az eget. Lassan száll a nagy gém, lábát kinyújtja, fejét hátracsapja, bögyét kidüleszti gögösen, nagy szárnycsapásokkal evez a gyöngyházzsínű égen, mint egy japáni árnykép; utána az ibisz hosszú, görbe csőrrel, gondokba merülten lohol. Míg a harmat le nem száll, a szúnyog duruzsol, s a part lakója, óvatosan fülíg bugyolálva, hallgatja, mint brekeg a béka, ciripel a tücsök az éjtszakában, végeszakadatlan.

De a madárvilág tere csökken, száma fogy; ahol huszonöt-harminc évvel ezelőtt még a marha se legelt, s csak kokoszáson át, vérző lábbal jutott partra az ember, de ott paradicsomi magányban élhetett, most Széplakok, Gyönyörligetek és Lidók weekendház-csodái tarkáinak és „zene” szól. De hát mégis csak első az ember, s csak szívják minél többen bőrükbe, lelkükbe a balatoni fényt. A vadászt azonban száműzni kellene innen, ahogy az orvhalással tették. A tiltott halászat ma már inkább mérész sport, édeskeveset hoz a konyhára, s az orvhalásznak egyaránt ismernie kell a hal és a csendőr természetrajzát.⁷

A nagy tó pedig hal-üzemmé vált, a rablóhalászat a parti kisvizekre szorult, a semlyék, szittyó, morotva,

kokojszás, zombékos s mindenféle berek, parti ér a területre; itt a jog a tulajdonosé, de csak nagyobb vizek idején kerül beléjük halivadék, s egy-két évi halászattal rendszeren ki is merülnek. Valaha jóval nagyobb volt a tó, rengeteg a berek, a láp. De nem valószínű, hogy a Balatont tápláló vizek mennyisége csökkent volna, inkább a siófoki kifolyás mélyült, illetve mélyítették. A XVIII. században Szigliget még szigeten feküdt, öt hídon át lehetett csak megközelíteni. Az egész szigliget-tapolcai mezőség láp volt, amelynek egykori szőlét a fálvak településvonala jelzi: Tördemic, Lábdi, Gulács, Gyulakeszi, a hatalmas Szentgyörgy-hegy lábánál pedig Apáti, Hegymagas, Kadoska. Most már művelik a síkot, a megcsatornázott Éger-patak tartja szárazon, a láp helyén kével rakott szekerek balagnak. Sajnos, a tájék felső részzeit is „kultúra” alá vetették: a Badacsonyt kétfelől öröli Moloch, s a Gulácsot, ezt a miniatűr Fuzsijámát is kikezdték. Tomaj alatt a parton óriási kőzúzó emelkedik, úgy illik ebbe a tájba, mint a szépszóba a moslékos vödör. Tudjuk, hogy ezek a bányák sokszáz embernek adnak kenyeret, de épp annyit adnának azok a félrébb eső bazaltkúpok is, amelyeknek kiaknázása nem tenné tönkre ennek a kis földrajzi csodának szépségét. Mert tájmúzeum ez is, a vulkáni idők alakulatainak mintagyűjteménye. A nagy, harangforma hegyek, amelyek legszebb példái a Badacsony, Szentgyörgy-hegy, Haláp, s messze bent, Kisalföldön, Somlyó s a nagyrészt lerombolt Ság, – kráter-épületek. A Badacsony tetején szépen látható a katlan s a Vaskapunak nevezett sziklahasadék, ahol a láva kifolyt. A Szentgyörgy-hegy óriási bazaltoszlopai még épek, s a vasúttól való távolság egy ideig talán megkíméli őket. A Gulács bazaltsapkája szintén láva, szabályos formája főképp dél felől érvényesül. De vulkáni eredetű itt minden hegy és domb, ha alakja nem is oly ép már, ha lekopott vagy pedig elrejteti az erdő. Sehol az országban annyi emléke a vulkáni kornak nincsen, mint itt. A Tihanyi-félszigeten, a másik kis geológiai tárlóban, a 110 gejzír-kúp nevezetes, s a szél által kivájt belső medencék.

Ha a tó felől indulunk a hegyekbe, elég sokáig tart, míg az igazi Bakonyba, a „táblához” érünk. A hibásan

„Bakonyalja”-nak nevezett Balatonfelvidék is vulkáni táj, zeg-zúgos, meredek vápák kanyarognak benne mindenfelé. Nem sok út szeli át; a legjártabbak Veszprémbe visznek. Kövesdről, Alsóörsről és Vörösberényből. Veszprémnél táruul elénk a Bakony, de itt sem igen látjuk még a táblát, sőt erősen szabdalt a tájék, s itt vannak a Középhegység legmagasabb csúcsai. Előbb át kell vágnunk a hajmáskéri kopár medencén, amely itt összeszűkül, s Veszprémén túl Tapolcaig jobbára keskeny, erdővel benőtt völgyelettő válik. A jutas-hajmáskér-várpalotai dolomit medence fátnan, víztelen sivatag; közepén a római út vonul végig, hatalmas kockakövekből épített része a Kikeri-tó gátja volt valaha; a gát még áll, de a víz eltűnt alóla. Messze belátható, kopár vidék ez, valóban kitűnő tüzérségi lövőtér, céltáblául a Bakony csupasz sziklatöréseivel. Itt, Hajmáskér és Várpalota közt már csakugyan jól szemügyre vehető a tábla törésvonala. Ez a látvány, a nemlétező Kikeri-tó gátja, Ösküben egy török őrtoronynak vélt régi kápolnácska: ezeken kívül nem sok élmény jutalmazza az utast. Rátótnál végre jobbra visz az út, be az erdőbe; Eplény-Zirc-Osesznek a Bakony fő útvonala Győr felé. Zircnél azonban minden öntudatos turista letér róla, s a vasúti sínek mellé pártol, amelyek a Cuha szurdokába vezetnek* szép, parkszerű erdőkön át a valóban csinos szakadékgig. Aki az országúton marad, Csesznek hatalmas romjait szemlélheti meg. De akinek a Bakony a Párizsa, jobban teszi, ha magán járónak csap fel, s valahol Herend, Városlód táján vagy akárhol, letér az útról, amely immár betonúttá lépett elő. Ide bujt el az igazi erdő, a járatlan hegy. Ha szerencséje van, s eltéved, bent kell éjtszakáznia; aztán reggel, szénégetők egyéni útmutatásai szerint haladva, szép virágos rétre bukkan; ez már magas vidék, hegyi rét; júliusban is virít rajta a margaréta és május minden virága. A mezőt erdős hegyek szegik, közepén patak kanyarog, s egy fordulónál piros templomtorony köré bujt falu idillje lep meg: Bakonybél.

Itt megint célszerű a Gerencéhez szegődni útitársul; derék, szorgalmas patak ez, pompás sziklák közt vájt utat, s maga is természetjáró hajlamokkal rendelkezik, mert alig egy-két lakott helyet érint: Dudart, az állítólagos

tatár-települést, Nádasdot. Ezután jó darabra megint erdőbe búvik, sziklátat mos, ritka, „romantikus” szépségű szakadékokat. A római fürdő nevezetű helyen két egymás alatti emeletről zuhog le a vize, s mindegyik emeleten több méter mély medencébe gyűlik. Fürdőnek kitűnő a hideg víz, de fejjel ugrálni bele nem tanácsos, mert kőbe ütközik az ember. – Lejjebb a patak völgyből felhágunk a fennsíkra: ott van Tés, a Bakony legmagasabban fekvő falva, vize nincsen, de viszont vannak szélmalmai, az utolsók egész Dunántúl, s ezek közül is már csak egy van munkában. Ebben a faluban augusztus közepén féligérett cseresznyét ehetik, akit megkínálnak vele. Tésről országút halad Várpalotára, de nem messze tőle mély, szakadékos völgyelet húzódik, s így ebbe kell letérni. Bátorkő, más nevén Pusztapalota áll a völgyben, Mátyás várszerű, nagy vadászkastélya, melynek főfalai még épek, s képzeletben könnyű újraépíteni a többemeletes tornyot.

Palotánál ismét a síkra érünk, ezt őrizte a Nádasdyak vára, amely ma bőrraktár. Itt van Inota, a római út első megállója Aquincumtól, a „prima nota”, amelynek körévésétt szövegét: *1. nota*, Inotának olvasta le a magyar. Itt van Csór, a csóri csuka Mátyáshoz fűződő anekdotájával, s Fehérvártól nem messze a ligettel beültetett hely, ahol a nagy király Beatrixet fogadta. Fölöttünk letarolt hegyek hullámanak Iszkaszentgyörgy felé; száz év előtt még őserdők borították őket, de a földesúr a betyár-veszedelem miatt kivágatta az ölvastag faóriásokat. Ma juhlegelő és fásítási kísérletek kín-telepe. Ez a Bakony vége kelet felé; utolsó dombján áll a falu temploma, s átnéz az idefehélő Csókaköre, a Vértes oldalában.

ψ A Bakony északkeleti tájain már jóval kevesebb az erdő és kevésbé szabdalta a hegység: ez az igazi hátság, a táblaszerű formáció. Nagy, lapos hullámokban lejt a vidék észak felé, a lepusztult erdők és a mészkő szürkésbarna, száraz talaja fedi; a kicsiny erdő foltok közt nagy falvak, tágas termőföldek veszik át az uralmat. A tábla észrevétlenül megy át a Kisalföld síkságába, Pápa felé, amely már messziről nézi a Bakonyt, s összes hegye a lepényformájú öreghegy.

Meglepő lehet, de a Bakonyban kevesebb az összefüggő

nagy erdőség, mint a Vértesben és a Gerecsében. Viszont emezekben nem olyan tagozottak a begyek, szelídebbek, sok változatosságot nem nyújtanak, de annál több nyugalmat, enyhe, csöndes sétautat, amelyek mentén az őz félelem nélkül, gyanútlanul nézi a baktató utast. A Gerecse alatt nagy iparvidékek terülnek el: Tata, Bánhida, az esztergomi bányák.

A Pilis és a Budai hegyek bővebb romantikájának a Duna ad pompás keretet; a nagy arányok, a hirtelen fordulatok északolász tájhangulatokat ébresztenek. Tiltott erdeikben félénken bolyong, aki a táj érintetlen életét keresi, s boldog, ha valamelyik patak benőtt, eldugott zugában észrevétlen rákászhat egy-két napig.

A Kisalföldet: a tájat talán akkor érti meg legjobban az ember, ha a Dunára száll, s csónakon úszik végig rajta. Széttérül a nagy víz, igazi sztyep-folyóvá válik, s a fodrozatlan víztömeg nyugodt hatalommal tódul előre. A lapos partot néha csak a nyárfák, fűzek sora jelzi, a táj óriási lesz, fent a halaványkék, fátyolos ég, lent az ezüst tükör végtelensége szinte némít, élet alig rezdül, a víz halkan locsog, s a szálló madár árnya hamar elvész a ragyogásban. Néha torony bukkan fel a füzesen túl, mozdony sivít, cséplőgép dohog, s bennük lüktet a messzefutó gabonaföldek életének, munkájának ritmusa. Aztán feltűnnek a Gerecse dombjai, kopácsolás, gyárkémenyek: Süttő, Piszke, Dorog, Tokod, s végül a folyam egy kanyarulatában, a kék hegyek kulisszái alatt az esztergomi dóm halavány kupolája.

Az egykori Hanyság, 100.000 holdjával, az ország legnagyobb lápja volt, Amit múltjáról elmondanak a tudósok, szebb minden regénynél: egy régi magyar életforma, a pákász-világ eposza. Míg jobbágy volt a paraszt, megélhetett; amikor felszabadították, a láptól is megszabadult, s mehetett Amerikába. A Hány nagybirtokosok kezén maradt, s megkezdődött a hasznosítása. A mocsárvilág ma 30.000 holdra terjed, ez a Vad-Hány, s ezt is szelídítik erősen. Amit a Hányból először meglát az ember ma, sivár, vigasztalan: szürke tőzegrétek, szürke tőzegrhalmok az árokcsíkok mentén, amelyekből gépek ássák az üledéket. A többi része szebb, a régi világ emléke: a híres éger-

erdők, magas gyökérlábakon álló fákkal s a füzesek; a nádast keresni kell, olyannyira, hogy a régi, nád-, gyékényiparból élő falvakba a Fertőről, a Rába mellől kell hozni a nyersanyagot, holott valaha innen látták el fél Németországot. De amit a mocsártól elhódítottak, üde, virító, mint egy mezei paradicsom: ligetek, legelők, kánaáni bőséggel termő gabonaföldek s a széleken jól tartott gyümölcsös kertek. De a földéhség talán sehol sem oly nagy az országban, mint a latifundiumnak e Dunántúl is kirívó hazájában, s szorgosan megművelt földecskék virulása mögött ott lappang az atra cura, mely nyomasztja és elűzi a vándort. Úgyis nehéz itt járni, kevés az út, még abból az időből eredően, amikor a lápon a csónak volt a közlekedő eszköz.

A Fertő mellett is először a pusztaságot észleli némi megütközéssel az ember; a tavat keresi, a nádast, de csak keményre száradt mezőket talál, – messze bent csillog a víz, ringatózik a nád. Mert a tó erősen zsugorodik, s ha nem is tanácsos a műveléssel a víz után menni, lévén a szintje ingadozó, a lápi életből nem sokat látni. Tőzeg nincsen, mert a tó altalaja más, mint a Hanyé, sok a nyílt, de sekély víz, melyben bőven terem a nád. De a tó, a nád, a parti mező környéke úgyszólván néptelen, a tó teljes egészében nagybirtokosoké, s a lakosság a több jóval biztató szőlődombok felé fordul, s azokat gyümölcsözteti munkájával. A szőlők a Lajta-hegység nyúlványait borítják, s a ruszti borból virágzott fel Sopron városa. A jó bor jó cikk, s ezen a kapu-vidéken (nyugat felé) különösen jól forgalmazható árunak bizonyult; a kereskedelem városias életmódot teremtett meg itt: nagy falu nincsen, B/Uszt, Nagymarton, Kismarton, Nezsider, Feketeváros, Fertőszéleskút, Margittabánya – kisvárosok; jellemző hogy Kismartonba gettó is települt. A Hány felé nyílt a vidék, a szőlőművelés, amennyire lehet, ide is kezd áthúzódní; de azért még a fertők világa ez, régi főhelyei Kapuvár és Csorna.

Vasban kezdődik a komoly Dunántúl, hogy úgy mondjuk: a sui generis dombvidék. Zalában kiteljesül, s áthúzódik Somogyba, Zselicen át a Völgységbe, egészen a Sár hazájáig. A Kemenes táján még van valami nagyvonalú-

ság, sokáig kell menni, míg a változás benyomása megüti az érzékeket. De a hosszú fennsíkszerű háta után hirtelen parttal lejtnek le a folyók árterületére; fent erdők, búza-, kukorica-, répaföldek váltják véget alig érőn egymást; a hát pereme alól dús, ligetes, bodros mezővidék gördül a messzeségbe, a legaszalóbb nyárban is üdítő zöld ruhába öltözöttek, bujkáló vizeket, haloványokat csillogtatva. A Kemenesen túl, a Zalánál már összeszűkül a dombvidék a Stájer Alpok végső nyúlványai s a Bakony-Keszthelyi hegyek közé. Ez a hely, ahol érző búcsút lehet venni Észak-Dunántúltól és dél felé tekinteni. A Tátika ormáról széjjelnézve, kitágul az igazi dunántúli ember szíve: itt van a tájak lelke. Ha északra néz, a Kisalföld széléről ide int a Somlyó, nyugat felé a Kemenes vonul és a Stájer dombok, lejjebb Göcsej sejjlik; keleten és délen a Bakony és a Badacsony minden pompája, az edercsi hasadékon át a Balaton mosolyog; közbül pedig a szélfűtta völgybarázdák, szamárhátú dombok végtelen sora kezdődik, a Szalahát.

Göcsej faország; fából, hegyből és vízből tevődik össze igen különös találkozásban. A tudós elmondja, hogy a hegyek rögök, torlódások, süllyedések, törések kusza szüleményei; a nép göcsörtösnek nevezi hazáját, s innen is származtatja nevét. A hegyek-dombok anyaga márga és agyag, s ezen az esős vidéken úgy tárolja a vizet, mint a szivacs. E miatt csak a hegyek háta művelhető ott-ahol, oldaluk meredek, erdős, s gyakran lesuvad; a völgyeket pedig behálózza a rengeteg vízér, patak, amely minduntalan megárad és sártengert hagy maga után. A sár miatt a lakosság lovonjáró (volt), a csupa erdő között a fából él, barkácsoló nép, mint a székely. Elzárt világ ez, a török sem emésztette nagyon, s életének minden mozzanatában valami különös régiség érzik. Az idegen vadregényesnek találja a tájat, a helybeli sokkal kevésbé: a sár is, az ág is egyaránt húzza.

A zala-somogyi dombok gömbölyded ráncokként futnak északról délnek, nyilegyenesen és szabályosan, mint a hullámbádog redői. Csinos táj alak ez, ahol még ép az eredeti település: a domb tetején erdő, oldalában a művelt rész, a völgy fenekén vizesrét. A völgy patakja kanyarog,

alig mozog, mert esése nincs; a vidék jórésze lapos vízválasztó a Zala és Mura-Dráva, a Balaton és a Kapós mélyedése közt. De szerencse, ha ilyen völgyben járható útra lel az ember; út nélkül a kaszálót, árkokat, sövényeket nem törheti sokáig, s a csinált utakra kényszerül. Ezek pedig jobbára szántókká tört, egyhangúsított környezetben húzódnak. Fárasztó utazás; dombra föl, dombról le, de minden lejtő kilométerekre nyúlik, árnyék nincs, egy nap alatt indiánvörösre ég a bőr. Így megy Szigetvártól Kaposvárig, s a kaposvár-boglári szakasz sem hoz több örömet. A jó Isten tudja, hová lettek a híres somogyi erdők, a makoltató rengetegek; annyi bizonyos, hogy keresni kell őket. Somogyország pedig nagy, külön felfedező utakra ritkán futja.

Zselic felé lassan módosul a kép, erdősödik a szemhatár, a völgyek mélyebbekké válnak, több bennük a víz. A baranyai Hegyhát nyúlványa ez voltaképpen, éppúgy, mint északon a tolnai Völgység: a Mecsek „kifutója”. Itt megint Zalára emlékszünk, a méretek megkisebbednek, hatásuk bensőségesebb, idillibb. Itt nyerte egy életre szóló tájihletét Vörösmarty, mint ahogy a Dunántúl majd minden tájának akadt klasszikus költője; de őket majd külön szeretnők idézni.

Zselicbe s a Völgységbe már átkéklenek a Mecsek csúcsai. Alapjában véve a Mecsek is a pannon-tenger táblája, s megvan az erős törése is dél felé, akárcsak a Középhegységnek, de jócskán rögös, töredezett, s a víznek engedő mészköve szabdalt. Karsztos, vízáteresztő hegység, de csak szerkezetére nézve, mert erdők borítják. A Dunán túl seholsem láthatók oly jól és nagy számban a vízkimosta tölcséres dolinák vagyis töbörök, melyek az esővizet a föld gyomrába vezetik; némelyikük oly hatalmas, hogy egy falusi templom tornyostul beleférne. A hegy mélyében azután patakokba gyűlik a víz, bizonyára számos hosszú járatot mosott ki magának, de ezek közül csak egynek van kijárata, melyen át megközelíthető: a 400 m hosszú abaligeti cseppkőbarlangnak. A hegységet a számtalan völgy teszi vonzóvá és változatossá. Nagyon kimagasló csúcsai nincsenek, 600 m körül járnak, de szigethegység lévén, messze tájakra nyújtanak kilátást. S láthatóvá teszik azt

is, hogy egy kis ország hegye a Mecsek: a Zengőről kelet felé megcsillan a Duna, s az Alföld párájába vész a látóhatár; délre a Dráva kanyarog, rajta túl a horvát hegyek, nyugatra a hegyek lába és a Dráva közt keskeny kapu visz át Somogyba; északon megint alföldre: a Sárköz és a Mezőföld síkjára, – azaz mindenfelől idegen tájak környezik, s széles, könnyű útja nincsen feléjük. – A csúcsok között, bent a hegységben azonban völgy-völgy mellett, völgy keresztben és hosszában; mindegyikben forrás fakad, patak fut, vízesések zubognak, s egy-két órai sétán féltucat egymást felváltó tájat láthat az ember. Erdeje, hála Istennek, még van elég, csak a Hegyhát dombjait törte föl az eke, ezeken a magas hátakon viszont a szertefutó kilátás kárpótolja a természetjárót. A kishertelend-oroszlói fennsíkrol vagy a mecsekszakáli kopasz magaslatról, amelyek nagyjából a közepe táján húzódnak, szél-tében-hosszában végiglátni rajta, s ha valamelyik sarkából vihar gomolyodik elő, szemünk előtt rohan hegyoromról-hegyoromra, félelmesen és nagyszerűen.

A Mecsek vizei javarészt északnak futnak, a többi a pécsi lapályra szivárog, amelyen túl a siklós-harkányi hegység vonul vele párhuzamosan. Kicsi hegység, kevés erdővel, éppúgy mint az utolsó kis lánc, a Báni-hegység. S evvel leértünk a Drávaszögbe és az Ormánságba. A Drávaszög tiszta árterület, az Ormánság dombosabb, erdővel borított mocsár volt: halászvilág, a magyarság egyik legrégebb telephelye. Az ormán-szó azonban nem dombot jelent, mint egyesek magyarázták, hanem erdőt, ahogy ezt Kodolányi János kétséget kizáróan kimutatta.⁸ Ma már mocsárnak, halászatnak nyoma sincs, s az erdő is kevés, táblákba osztott, gondosan őrzött. Az ormánsági nép is úgy járt, mint a hányi: a mocsár eltűnt a lába alól, a földet nem kapta meg, de zárt fészkeiből sem keresett kiutat (Amerika felé); a belső emigrációt választotta, s így lett a fészek, amely ezer évig megvédte lakóit, az egyke klimatikai tény észtelepévé.

Végefelé járunk sétánknak, de nem a legkönnyebb része van hátra. A Sárköz az Ormánságra emlékeztet: az eltűnt mocsár dombjait ülik meg az ősi települések; itt is termékeny a föld, de a lakosságnak több jutott belőle,

mégis pusztít az egyke, talán éppen a jómód miatt. A tájon érzik a Duna közelsége, ligetek, ártéri erdők üdítenek, amelyekben óriási nyárfák alatt járhatunk. A másik oldalról a Völgyesség szőlőhegyei keresztezik. Ezek mentén visz az út a Mezőföld felé, amely a Sión túl kezdődik. Fátlan, asztalsima vidék, határtalan síkság, mégis olyan benyomást kelt, mintha fennsík lenne. A síkon itt-ott parttalan víztükör: sem mocsár, sem tó, valami átmeneti, nádaltalan víziapály. Ez minden, ami a régi „Sár”-ból megmaradt, meg a falunévek: Sáregres, Sárszetmiklós, Sárbogárd, Sárszentágota, Sárkeresztúr, Sárosd. Legelő sincs sok, csak mesgyetlen, egybefolyó földek-földek, s a falvak tornyait messzlátóval kell összeszedni. Bármily gyorsan halad az ember, a tájék csigamódra mászik hátrafelé, s az útnak nincsen se hossza, se vége. A Sió, a Séd, a Sárvíz, a Bozót ad ugyan szemlélni és gondolkozni valót a szabályozás története révén, de a tájat nem formálja túlságosan, éppúgy, mint a régi röghegyek elsüllyedt, lekopott, alig látszó kúpjai sem.

De végre feltűnnek a fehérvári antenna-tornyok, sőt erdőbe fut az út, s kibontakozik a Bakony halavány árnyékképe. Itt balra kanyarodunk, hogy végére járjunk a lapálynak, s a lepsényi halmokon át kijutunk az akarattyai fennsíkra. Leülünk a magas, meredek part szélén, előttünk ragyog a Balaton. Ismét ott vagyunk, ahonnan elindultunk: a Dunántúl szívében.

*

Azt szokták mondani, hogy a Dunántúl a költők földje; annyi bizonyos, hogy egy magyar táj sem ihletett meg annyi költőt. Az Alföld költészetét Petőfi fedezte fel, Vörösmarty arra utaltában még azt írta barátjának: „Verset pedig tőlem ne várj!” Ma már furcsáíhatjuk ezt, de tudni kell, hogy a művészi természet-rajongást a romantika teremtette meg tulajdonképpen. Az antik világban már élt, de a középkorban elhalványult; Szent Bernát még úgy kelt át az Alpokon, hogy csak a rossz idő emléket vitte magával; az első költő, aki a tájkép élvezetéért hegyre mászott, Petrarca volt. Gondolhatjuk: annak megérzéséhez, hogy a monoton egyhangú Alföld élete csupa

dráma, hosszú volt az út, s egy Petőfi kellett hozzá, hogy befussa. Mert ez a dráma nem annyira a földön játszódik le, hanem a végtelen ég tüneményeiben, amelyek a földre vetik fényüket-árnyékukat. Petőfi friss képzelete, szenvedélyes vérmérséklete lent a síkon is csupa mozgást, történetét látott, s ezeket összekapcsolta az égi tüneményekkel. Az ő síkságán télen a szelek és viharok uralkodnak, a rónára halvány ködök települnek; mint elűzött király országa széléről, visszapillant a nap az ég pereméről; a Tisza habjai mint parányi sarkantyúk pengenek, s ha megáradnak, zúgva-bógvé törik át a gátat; ő maga börtönéből szabadult sas, ha a rónák végtelenjét látja, s gondolatban felrepül a felhők közelébe; ha a jegenyék árnyékába hever, feje felett az őszi légen át vándordaruknak v-betűje száll; s méneseznek nyargaló futása zúg a szélben, körmeik dobognak, a csikósok kurjantása hallik s pattogása hangos ostoroknak. Még az epikus természetű Arany János leírásai, hasonlatai is — cselekvések: a napmelegtől égő, kopár sziken tikkadt szöcskenyájak legelésznek, a tors között egy árva fűszál sincs kelőben, a forgószelel, mint füstökádó nagy kémény szalad, a kútgém óriási szúnyog, mely föld vérét szívja ki, — ennyi élet, ennyi mozgás, pedig csak egy legény van talpon a vidéken, meddig a szem ellát, pusztá földön, égen. S mindezt ők ketten látták meg először. A többi magyar táj lírája egészen új (Bartók Lajos, Bárd Miklós: Kárpátok, Lévy: Bükk), olykor mesterkéltnél (Gyulai: Erdély), s ha végigtekintünk rajta, bizony gyér ihletű, egészen a legújabb nemzedékig.

A Dunán túl a tájköltészetnek régi múltja, állandó folytonossága s igen nagy becsé van. Véletlen-e ez, s van-e tényleg ennek a tájnak és költészetének saját palettája? Említettük már, hogy valamiféle kiegyenlítő harmóniára törekvő hajlamban véljük látni a dunántúli lélek egyik fő vonását; ez nem jelent meddőséget vagy tétlenséget, ellenkezőleg, a gondolat sokoldalúságát, impresszióra való készségét s egyensúlyozott szellemi termékenységet. S egy kis általánosítással azt is mondhatjuk, hogy a dunántúli táj ennek a lélekalkatnak földrajzi mása, megfelelője: maga a változatos harmónia. Ha bejárjuk lépten-nyomon változik a kép, de a tájjelemek harmóniája megmarad, ki-

rívó vonás nem bontja meg. Ahogy mondtuk: összehangzó idillikus szépségű, benső bájú vidék, a mélyebb kedély hazája és kifejezője is. Tágasabb térségein, mint a Balatonnál, a klasszikus tájak istennyugalma ömlik el, mely Corot ecsetjére kíváncsozik. Nem csoda, ha álklasszikus közvetítéssel is, de élő horatiusi hagyomány tudott itt születni, amely Berzsenyitől a mai Takáts Gyuláig él. A tájhangulat különös, gyengéd varázsa a nyelvbe is átmeleg: rege-tájnak nevezték el, talán valamikor a biedermeier időkben, de itt nem érezzük édeskésnek a szót; a hegyoldalba épített hajlék neve: csendilla – s ezek élő, köznapi szavak voltak a Balaton mentén, még Krúdy Gyula is használja őket. Az „agg rege” szót Baróti Szabó Dávid írja le először. A lokális, a tudatos tájszeretet bizonyára korán megszületett itt, de nyomait nem igen kutatták. Már a kuruc bujdosó is érzékeny versben vesz tőle búcsút, bár igaz, hogy bánatába gasztronómiai mozzanatok vegyülnek:

Sok halú Balaton,
 Jó ború Badacsony,
 Isten hozzád, Csobánc,
 Engem többet nem látsz.

A XVIII. század vége felé élénk tájbenyomások jeleit találjuk a költészetben, az álklasszikus mitológizálás divatja azonban igen kártékonynak mutatkozott erre az ihletforrásra nézve. A humanista könyvhagyományok száritott és mumifikált Cypriszei, Glücérii, Psychéi elfogták a kilátást; a sok Dámon, Ligidás, Mopszus, Koridon, Cintie, Titir, Melibő benépesít erdőt-mezőt, s kiált lexikon után; a bátorkeszi szőlőhegyen Bacchus személyesen felügyel a tőkeszedő lányokra, a Koppány-patak ligeteiben Daphnis szólongatja Chloet, és sírása elnyomja a hazai pacsirta szavát. Elsőnek Baróti Szabó Dávid éneklir meg szeretett kislalföldi faluját, még pedig rímes, magyaros versekben. Sírva búcsúzik, Kassára menet, de reménykedve:

Ah! bevesz vendégül Virt megint engemet
 S nála fogom is még élni életemet,

Megjárom sípolva százszor-szép helyeit,
Ligetit, mezeit, dombjait, völgyeit.

Áttérve a hexameterre és a prózára, még vagy háromszor búcsúzkodik Virttől, és számos más versét is át meg átszövi a környékre vonatkozó utalásokkal, leírásokkal. Gyakori és kedvelt kifejezése szerint „sípolva” járja a háttárt; a sípot nyilván valamelyik görög pásztortól kapta kölcsön, a gyengéd, szinte megható szeretet azonban eredeti.

Szeretet, tájszeretet: a szót Berzsenyitől vesszük:

Keszthelyi partnak evez ladikom, mosolyognak élőmben
A *szeretett* tájék öblei s árbocai...

Mennyi meghittség, valóság fér el egy-egy ilyen szóban, s minduntalan hasonlóra lel a kor költője, Berzsenyi csak úgy mint a többi, ha megfelejtkezik a Gráziákról vagy arról, hogy zúg immár Boreász a Kemenes felett, a költő tehát öntsön fejére villogó balzsamos kenetet, melyet Bengala napja főz. Azonnal elevenné válik tollán a kép, ha csak azt nézi, amit lát:

Itt a ‚kék Balaton’ partja virányain,
Hol minden mosolyog, mint az arany világ ...

Amikor Kemenesaljától búcsúzik, az igaz érzés oly egyszerű, közvetlen formában tör ki belőle, hogy sorainak hanglejtése, szókötése helyenkint Aranyra emlékeztet:

Messze sötétedik már a' Ság' teteje,
Azontúl elrejtí a' Bakony' erdeje,
Szülőföldem, képedet:
Megállok mégegyszer s rátok visszanézek,
Ti kékellő halmok! gyönyörű vidékek!
Vegyétek bús könnyemet.

A magyaros-romantikus Kisfaludy Sándor szerencsére már szakít a muzeális isten-faunával; tudatosan kutatja a vidéket, nemcsak költői motívumok kedvéért, hanem „ön-

V. TÁBLA.

2. Baranyai menyecske.

1. Zola férfi,

zetlen” természetbaráti érzéssel. A *Regék* előszavában így ír: „Lelkemnek illy meg-ihletése szülte e' jelenlevő Regéi met a' Magyar Előidőkből; minekutánna a' sok háborúk által összezavarodott Világnak csatázó zajos piaczczáról ősi fészkeembe, a Természet' csendes kebelébe, a mezei élet' jóltévő nyugalmaiba visszavonulván, itt, lakásom' romántos körében, millyent sok jeles, és szép tájairól híres országokban jártomban-keltemben is keveset találtam, – minekutánna itt szinte naponként látom a' váromladékokat, mellyek minden erre utazónak szemeit, figyelmét és képzelő erejét magokra vonnyák, és érzeményeit természet szerint a hajdani időbe merittik”.⁹

Kisfaludy csakugyan, a szó szoros értelmében felkutatja regéi színhelyét, s mindent tud róla: múltját, jelenét, mondáit, népszokásait, nevezetességeit, gazdasági viszonyait, állat- és növényvilágát, ismeri minden útját, a hegycsúcsokról nyíló kilátásait, téli-nyári képét s főként hangulatait: zivatarát, napsütését, hajnalait, alkonyait, regényes zugait, szikláit, szakadékait, és gyűjti őket, számontartja, kedvvel festegeti. Mindezt olyan időben, amikor a sportszerű természetjárás még ismeretlen volt, s a természetrajongás alighogy ébredezett. Vehette tárgyait Veit Webertől vagy akárkitől, s költői ereje lehetett felszínes, másodlagos, ez az ihlet az övé, s itt született ezen a tájon, amelynek lelkét több-kevesebb erővel költészetté tudta emelni. Saját szókincse is van, ami átéltségre vall, visszatérő egyéni jelzői, vonzalmi bizonyos hangulatok, tájrészletek iránt, amelyeket szívesen felkeres. Fogyatkozása, hogy bőbeszédű, a versforma terjengősségre, henyé sorkitöltéekre készíti, amelyek minduntalan felhívítják a képet, s elosztatják a hangulatot.

Neki is megvan a maga meghitt jelzője „a Balaton szívemelő tája”-ról. Számos hely vall természetjáró kedvtelésre; a *Boldog szerelem* 5. éneke akár egy mai túrieta hangulatát is kifejezi:

Szeretek én tébolyogni
A tavasz szép zöldjében,
Lovag, gyalog csavarogni
A természet keblében...

Verseit is itt formálja magában:

Múlt szüretkor Badacsonyon
Ezt Musámtól vettem én,
Egykor, midőn magam bolygék
A hegy szirtes tetején,

A *Regék* hősei szívesen vonulnak bánatukkal egy-egy szép hegy csúcsára, s a költő ilyenkor nem felejt el leírni a kilátást. Visszatérő jelzőkkel él; az erdős hegyet „bodros”-nak nevezi:

Fonyód fabodros két halma.

*

Magán álló setét halom
Cserharasztos bodrával.

Mély csendben a Balatonnak
Sima., fényes tüköré
S annak egész hegyhullámos,
Erdőbodros szép köre.

A szikla „hamuszín”, de néha igen különös párosítással:

Honnan égő hamuszínben
A sziklák felmerednek.

Hol a szirt setétebb hamva
Vérvörös lángszínben ég.

Ezt a látszólag ellentmondó színbenyomást Badacsony-Tapolca vulkán-hegyei közt szerezhette, amelyeknek fantasztikus sziklái az alkonyati világításban csakugyan szinte felparázslanak. Itt és Sümeg, Tátika, Rezi, Somlyó vidékén gyűjtötte Kisfaludy Sándor erős táj élményeit, ez volt „lakásának romantos köre”, amelyhez hasonlót világ-szerte keveset talált.

De ezeken a benyomásokon, hangulatokon, leírásokon túl valami továbbemelezhetetlen dunántúli ízt érzek az ilyen sorokban:

A bereknek gyors kaszási
Már utolsót vágának,
Az árnyékok óriási
Hosszúságra nyulának ...

S tovább is:

Mink ott járánk, meg-megállánk
A rét magas fűvében;
S hogy a bürün általszállánk
A folyamnak mentében,
A vízbe le tekintettünk
És alattunk és felettünk
És bennünk is a menny volt,
S szívünkben szent tűz lángolt.

More philologico elemezhető a vers: a „berek” dunántúli szó, a tözeges rétnak, lápnak a neve; a bürü is tájszó, s itt a kaszásokkal és a berekkel együtt, rögzíti a dunántúli helyszínt, tekintve, hogy a berek máshol mindenütt kis erdőt jelent. Az alkonyati óra s a két szerelmes szubjektív hangulata csodálatos sikerrel fonódik össze egy elrévült pillanat misztikumának megéreztetésében: a táj s a lélek egyesülnek. Ezek adnák hát a „dunántúli vers” csalhatatlan impresszióját? De ez a benyomás ugyanígy fellép az alábbi félszakasz nyomában is:

Ott ahol én nevededtem,
A dombról egy patak folyt.
Hányszor ott nem estvéledtem!
Éltem akkor boldog volt.

A megszokott Himfy-vers tenné a hatást? De akkor miért ismerünk reá például Vörösmartynak ez egyetlen sorában is, amelynek már semmi közös eleme sincs a fenti idézetekkel:

Szép vagy, kolna, a dombnak oldalán ...

A kolna (présház) ugyan dunántúli szó, de itt kétségtelenül a hangulat a döntő. Talán a költő felkiáltása: Szép vagy! amely a szőlősorok közt, a diófa alól kifehérlő hajlék közismert képét érzéssel telíti? Bármeddig elemezzük is ennek a tájköltészetnek a példáit, mindig fennmarad valami meg nem határozható elem, valami, amire nincsen szavunk. S bizonyára így van ez más tájakkal is, ha a lelket akarjuk ujjainkkal megérinteni. Vájjon mi a különbség a körte és az alma íze közt? Csak az, hogy ráismerünk. Hogy Vörösmarty mennyire felszívta a dunántúli táj képeit, bizonyítani fölösleges. Bárhová bolyongjon, az altáji hegyek közé, a Bodrog mellé vagy a mesés Délszigetre, ezeket a képeket mindig magával viszi. Csak egy vonást ad néha hozzájuk a maga költői egyéniségéből: az epikai pátoaszt, a határtalanságra törekvő jelzőket, a romantikus lendületet a végtelen felé. De ezt is ritkán; a legtöbbször zavartalan tájképet és reális költői hangulatot kapunk:

... gyönyörű táját a délre mosolygó
Szép hegynek, zengő ligetit s vízlepte lapályát.

A következő idézet Vörösmarty szerint az Altáj-hegységről nyújt leírást:

A hegy alatt szélt s hosszatt meghintve falukkal
S a falu népeivel, gyönyörű zöld róna virított,
Közben az egész tájnak látója, az úri lak állott,
Büszke torony viselő tetejével messzeragyogván...

E tájköltészet hűségét és az ihlet valódiságát jelzi, hogy milyen ritka a Dunán túl a megműveletlen, lakatlan vadon táj, éppolyan ritkán találkozunk ennek a leírásával is. Jellemző, hogy Vörösmarty legzordonabb eposzának, a *Két szomszédvámak* bevezetéséül ír le egy ilyen embert nem látott vidéket:

Messze pedig, hol völgyeiben maradozva foly a Sár,
S késő hajbai közt resten nyújtózik az Ompoly,

Bús panaszát az úszók négy lábú serge zokogta,
 S a vizek országát idegen hangokkal ijesztvén,
 A bikatorkú bölöm durván felbőge; csak embert
 Nem látott ez a táj. Ember, ki az estnek örüljön
 És szenderre csaló összhangját értse gyönyörrel,
 Ember nem jön elő...

Vörösmarty tájképzését egy tipikus dunántúli vidék, a belsőtolnai Völgység alakította ki; ifjúkorának, az Etelka-epizódnak a színhelye ez, s hogy mily erős lelki szálakkal nőtt össze vele, arról maga tesz szinte meghatott hangú vallomást:

Téged is, oh Völgység az idő kiragadjon-e tőlem,
 Szóljak-e mindenről, ha dal ébreszt, csak ne te rólad?
 És ha neved zendül nagy késő korra lejutván,
 Senki ne tudja, hogy oly *szentté lett* tájad előttem!
 Hogy fiatalságom tündérországa te voltál?
 Halmaidat koszorúzza borág, koszorúzza tetődet
 Százados erdőség; köztök, mint égi maradvány,
 Nyúlnak el a völgyek, fiatal szépséggel igézők...

Mindezekből a példákban – s folytathatnánk még sokáig másoktól – kiragadhatunk valami szép és fontos dolgot. A Dunántúl költőinek hangja, a nagy klasszikusoké csakúgy, mint a kicsinyeké, megindult lírává melegül, mihelyt hazai képek tolnak eléjük, leírásaikból nem tudják számítani az érzés közvetlen kifejezését, nemcsak & szemük, hanem a lelkük is pihen a tájon. Azt a távlatot, amelyet Petőfi drámai mozgalmassága. Arany tárgyilagossága állít a táj és a költő közé, náluk sohasem találjuk meg. Ezek a gyöngéd kifejezések: „szeretett tájék” (Berzsenyi), „szívemelő táj” (Kisfaludy Sándor), „szentté lett táj”, „megsiratott szép völgy” (Vörösmarty) – gyöngyszemekként kristályosodnak ki a tájélmények anyagából. Néhány próbából láthattuk a táj színeit, éreztük hangulatainak ízét; hogy ilyen szeretetet tud ébreszteni értőiben, ebben van talán a lelke.

A század második felében, az egyesített birodalom korszakában elhalkul ennek a tájléleknek a szava is. Csak

Vajda János ad itt-ott hangot a szép hagyománynak; segrád, Székesfehérvár emlékei ihletik, vagy a vaáli e a bikoli fák, a Balaton partja, a Velencei nádas tó indítja lírai bölcselkedésre:

Fönn az égen ragyogó nap.
Csillanó tükrén a tónak,
Mint az árnyék, leng a csónak.

A levegő meg se lebben,
Minden alszik... és a lelkem
Ring egy méla sejtelemben:

Hátha minden e világon,
Földi életem, halálom
Csak mese, csalódás, álom? ...

Ady nemzedéke: a modern lélek költői befelé fordulnak, s érintetlenül mennek el a természet messzevívő, nagy képei mellett. Csak az érzékeny, impresszív Babits emlékezik a szekszárdi szőlőhegyek, prэшázak hangulataira s a gömbölyded, enyhe tolnai halmokra: „A szép dunántúli dombok között, melyeknek szelíd gömbölyűsége egy ártatlan leány kebleit juttatja eszünkbe – a szelíd bor említi ezek a szelíd dombok s a nyájas szőlő rézsútos sorai hálózzák be, mint a finom bőrt a pórusok – a gyönyörű Völgységen át, melyet Vörösmarty, apáink költője megénekelt, Vörösmarty és Garay, és ahol Petőfi utazott hajdan a négyökrös szekéren...”¹⁰

Azóta a táj ihlete egyre elevebben éled fel líránkban. A Balaton csodálóinak költeményeiből egész antológiát gyűjtött össze Váth János, s az újabb nemzedék sűrűn keresi fel a régi szépségeket. Váth János a Balaton rajongója, Marconnay Tibor is ad róla eleven, heves erejű képeket; Harsányi Lajos egész ciklust szentel a „Dunántúl dicséretének”, s a Hany a választott tája; Takáts Gyula Somogy költője, Jankovich Ferenc a Középdunántúlé, Weöres Sándor a Kemenesaljái, Féja Géza az esztergomi

Dunáé. Bárdosi Németh János a szelíd vasi dombok szelídhangú énekese, Kocsis László „Vasból jött Baranyába”, Pável Gusztáv a szlovén-magyar együttélés irodalmi emlékeit ápolja, Zsíkó Gyula verseiben a Mecsek régi magyar falvainak parasztélete él tovább. Illyés Gyula prózájában is egyre visszatér szűkebb hazájába (Mezőföld, Sárköz), ahol az Alföld átjött a Dunán, s ölelkezik az igaz Dunántúllal (Völgység), Kodolányi János regényeiben Baranya hegyeinek, az Ormánságnak, a Balatonnak képei élednek fel hatalmas epikai arányokban. Mindez már élő irodalom, s a Dunántúl „szívmelő tájainak” költői továbbélését a legifjabbak egész serege biztosítja.

*

JEGYZET. ¹ Prinz Gy.: *Magyar földrajz*, (Magyarország tájrajza.) Bp. é. n. 287 l. – ² Eötvös K.: *A Bakony*. Bp., 1909. 18 l. – ³ Prinz Gy. i. m. 288-291. l. – ⁴ Kogutowicz K. i. m. I. 79-80. l. – ⁵ Cholnoky Jenő: *A tihanyi nemzeti park*. Sorsunk, 1944. 5. sz. – ⁶ Takáts Gyula: *A fonyódi Nagyberek*. Pécs, 1934. – ⁷ Láttam egy ilyen elszánt bűnözőt; a tó partján, a sátor nyílásában fekvve, föl-neszeltem a hajnal előtti szürkületben, s néhány lépésnyire, egy zsombékon ott ült a halász. Merítő hálóval dolgozott, mely alig volt nagyobb egy esernyőnél, igen praktikus szerszám, összecsukva nem lehetett több másfél méternél. Sokáig ült nesztelenül-mozdulatlanul, de nem fogott semmit, s ahogy egy pillanatra levettem róla a szemem, már el is tűnt. Néhány percre rá nagy kiáltozással két csendőr futott el a sátor előtt; az ember szaladt, lebukva, a háló már nem volt nála; aztán mint valami jelenést, elnyelte őket a reggeli homály. – ⁸ Kodolányi János: *Csendes órák*. Bp. 1942. 91. s k. 1. – ⁹ Kisfaludy Sándor: *Regék a magyar előidőkből*. Buda, 1807. – ¹⁰ Babits Mihály: *Gólyakalifa*. Bp. 1916.

Emberek

Amikor az ember a pannon földön először megjelent, a vidék még nem volt oly költői bájú, mint ma; legalább is a mi szemünkben nem lett volna az. Az őslakó a jégkor végén tűnt fel, a rén, a mammut s a szőrös orrszarvú kortársa volt, fajilag a homo primigenius, azaz a neandervölgyi ember rokona. Nyomait a Dunán túl Tata, Nagyvázsony és Siófok környékén találták meg, ami arról tanúskodik, hogy nemcsak barlangokban lakott.¹ De semmi jele sincs, hogy földbevájt odút vagy putrit készített volna magának, s így valószínű, hogy – amint az egész fajról fölteszik – erdőlakó volt, kóborló, vadászó, gyűjtögető életet élt. Alkatáról ítélve fél-állat: bozontos, busafejű, alacsony benőtt homlokú, vad állkapcsú, gorillamellű, hosszúkarú törpe, bujkálva, totyogva bújja az erdőt, kis falkákban vagy magányosan, fegyvere a husáng. Ezt a közismert képet azért idézzük fel, mert egész lakóterületén, β így a Dunán túl is egy korszak alatt végképp elvész minden nyoma, ami néhány következtetésre ad okot. Nem valószínű ugyanis, hogy pusztán az éghajlatváltozás irtotta volna ki. Életkörülményeit nem ismerjük eléggé, s lehet, hogy a klíma mérséklődése, felmelegedése más tájakra hajtotta volna megszokott élélme után, de akkor ennek az elvonulásnak és továbbbélésnek nyoma maradt volna fenn. S a fajta nem látszik oly dekadensnek, amelyet élettani hanyatlás ítél halálra. Ha az emberi terjeszkedés, társas élet törvényeit tekintjük, arra a föltevésre hajlunk, hogy a civilizáció ölte meg.

Pannon-föld ugyanis a melegebb idők beálltakor, mér-

sékelt éghajlatával, gazdag változatossága tájaival, termékenységével igen alkalmassá vált az emberi lakásra. A Duna ekkor már mai medrébe tért, s a hatalmas folyó partvidéke lett a terjeszkedő népek vándorútjává: ez volt a legkönnyebben járható csapás kelet felől, messze be Európa rengetegei, vadon hegyei közé. A csiszolt kőipar embere pedig minden jel szerint a Duna vonalát követve érkezett el ide, s törvényszerűnek vehető, hogy ha itt találta az őskor emberi duvadjának maradványait, azonnal írtó háborút indított ellenük. Az új fajtak népe azonban már nem az erdőt kereste lakásul, hanem ingoványok szigeteire vagy lápok partjaira húzódott, ahol egyfelől a mocsár, másfelől a sűrű erdő védte, amelynek oltalmát föld-sáncsal is erősítette. Erdőbe, helyesebben dombok, hegyek tetejére csak ott települt, ahol legkeresettebb szerszám-anyagát, a tűzkövet nagyobb mennyiségben megtalálta, s ott aztán földvárakat emelt. De mind a kétféle lakóhely azt a következtetést vonja magával, hogy települt, helyhez kötött életet élt, továbbá, hogy ez az életmód már a külterjesebb termelésig fejlődött, s végül hogy állandó harcok közt zajlott. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ezek az aránylag nagyméretű kőbányák nem csupán a helybenlakók házi, „törzsi” igényeit elégítették ki, hanem a kőtelén vidékek lakói is innen szerezték be szükségleteiket, A bánya- és ipartelepek lakói (Szálacska, Baranya vm., Lengyel, Tolna vm.) kereskedést is űztek. E kor élete semmiképp sem lehetett oly kezdetleges, szűkhatárú, ahogy ma általában elképzeljük látszólagos igénytelensége, putrilakásai, nehézkes szerszámai nyomán. A szellem mozgékony volt akkor is, könnyen átlátta érdekeinek területét, és szerveződött, Az úgynevezett kultúrák vagyis gyakorlati és művészi hatások aránylag gyors és nagysugarú terjedése is erre vall. A védekezés lehetőségeinek szigorú szemmel tartása, tudós kihasználása, a berendezések állandósága és nagy arányai pedig azt mutatják, hogy a háborúskodás döntően irányította az életmódot. S az élet ilyen maradt, sőt tán szigorúbb lett a haladottabb időkben, a réz- és a bronzkorban is (cölöpfalvak).

Most nem ennek az életmódnak, műveltségnek a belső képét keressük, nem azt, vajjon hogyan élt putrijá-

ban, cölöpházaiban, földvéraiban az ember; s milyen szerzőszámokat használt; nem szólunk például a mindenütt üzhető s roppant mennyiségben termelő gölöncsér-iparról, melynek maradvány-anyaga a kutatások legfőbb segítő eszköze; nem szólunk vallásáról, művészetéről, szellemi életéről sem, hanem arra vagyunk kíváncsiak, amire ritkán utalnak, de itt annál alkalomszerűbb a vizsgálata: milyen volt az élet „külterjessége”, milyen keretek, arányok közt bonyolódott az állam- és a gazdagság-”politika”, milyen volt a nagyobb közösségek viszonya egymáshoz? Egyszóval: milyen volt a történeti élet a történetelőtti időkben a feljegyzett történelem kapunyitásáig, a római hódításig? így igyekszünk teljesebb, megfoghatóbb képet szerezni arról, mi zajlott, mi „történt” a Dunán túl attól a pillanattól fogva, ahogy az ember ezen a földdarabon megjelent. Ezért emeltük ki az első hipotetikus, de történeti jellegű tényképpen a kőkor irtó háborúját az ősember ellen.

Ami a gazdaság- és nemzetpolitikai élet arányait illeti, ezek nem igen hasonlíthatók össze a maiakkal; némely vonatkozásban meglepően nagyok kellet, hogy legyenek, más téren viszont egészen kicsinyesek. Szükségszerűen fel kell tennünk, hogy a termelés a Kr. előtti évezredekben már meghaladta a belterjes, a törzsi igényeket; sem Szálacska, sem Lengyel lakosai nem termeltek csupán a maguk számára, A bronzkorban, tehát a Kr. előtti második évezredben Velemszentvid mellett valóságos kohóváros volt, ugyanígy a baranyai Szalacsán. Még hamispénzverő műhelyük is volt, ahol makedón pénzeket utánoztak. Ide idegenből hozták a nyersanyagot, s ezek a telepek, illetve városok évszázadokon át virágoztak, sőt évezredek is mondhatunk, ahogy mindjárt kiderül. S amilyen régiek voltak a termelőhelyek, ugyanoly régi karavánutak kötötték össze őket egymással. Erről a leletek tanúskodnak. Ilyen volt a híres borostyán-út, amely a Keleti-tengert kötötte össze, az Alpok lábát megkerülve, (azaz hegység és mocsár között), Pozsony-Sopron-Kőszeg-Szombathely-Pettau-Laibach vonalán a Pó medencéjével. Ezt az utat akkor járhatták ki, amikor innen Nyugat felé még békés volt az élet, azaz legkésőbb a bronzkor java idejében (Kr. e. II. évezred). A másik, bizonyára még ré-

gibb karaván-csapás Bizánc, azaz Kisázsia felől a Duna vonalán húzódott az árterület szélén, lehet, hogy a Kaukázusból jövő úttal egyesülve; ez Eszéken kelt át a Dráván, s haladt a váci kanyarban levő révig. Egyik ága itt átkelt a Dunán, a hegyek lábát érintve a beszkiidi hágón át a szarmata síkságra vitt, ahol a prém-úttal kapcsolódott. A másik, a főút, tovább követte a Duna jobb partját a pozsonyi kapu felé, ahol a borostyán-úttal találkozott. A Dunántúl belső területén eddig feltárt telephelyek természetesen nem adhatnak támasztó pontot arra nézve, volt-e s milyen arányú belső úthálózat: ehhez előbb az összes lap-pangó lelőhelyet kellene feltárni, s összehasonlító leírásukat feldolgozni; de most nem is helyi bel viszonyokról van szó, hanem a messze vidékek összeköttetéseiről és áruforgalmáról. Az utóbbi jellemzésére itt csak annyit, hogy Velem-szentviden kisázsiai és svédországi leletek is előkerültek, a borostyán-út mentén pedig Szíriából és a Kaukázusból származók.

A karavánutak forgalma viszont kényszerűen magával hozta az átkelő helyek fontosságának növekedését, s ez által a termelőhelyek mellett egy új településképző geopolitikai tényező jelentkezett. Ilyen átkelőhelyek a dunai út vonalán: Eszék, Dunaszekcső, Szekszárd (a Sión át), Pentele, Buda, Dunabogdány, Esztergom, Újszöny, Győr (a Rábán át), Magyaróvár (a Lajtán át) és Petronell; a borostyán-út mentén pedig Sopron (a Lajta hegység és a Fertő között), Zala (a mocsarakon át), Alsólendva (a Murán át). Egyenletes és nyugodt fejlődésről természetesen szó sem lehet; hogy ezeknek a helyeknek a jelentősége mikor, hogyan, miért emelkedett vagy hanyatlott, arra csak a történeti események vethetnének világot, ezeknek azonban emléke nem maradt. Annyit tudunk, hogy a népek akkor is folytonos áramlásban voltak, s ez az áramlás egyúttal folytonos háborút jelenthetett: akkor is, mint ma, ez volt a terjeszkedés formája. S mint ma, akkor is gazdasági háborúk voltak, faji-nemzeti színezettel. Az indító alap-okként pedig – mint ma – nyilván a szaporodás-fogyás hullámszerűsége szerepelt. Erről az embertani leletek tanúskodnak. A kő- és rézkor hosszúfejű embere a keleti mediterraneum felől érkezhetett, a bronzkor már rövid-

fejű keletbalti faj uralmát tünteti fel, míg a vaskor hosszú koponyájú illírjei és keltái ismét nyugatról érkeznek ide. A hódító népek minden bizonnyal erősebbek, azaz szaporábbak voltak, másképpen nem is tudtak volna terjeszkedni. Háborúikat azonban aligha képzelhetjük el mai értelemben vett, szervezett, „nemzeti” hadjáratoknak, inkább ahhoz az erőszakos folyamathoz hasonlíthatnak, ahogyan Északamerikát hódították el az európai telepesek az indiánoktól. Sőt azt is feltehetjük, hogy az egyes törzsekben belül hódító, zsákmányoló harcok folytak.

Erre a föltevésre éppen a települések állandó formája indít: az elszórt, nyomorúságos kis telepeket is olyan nagyarányú védelmi berendezkedések erősítik, hogy az a szervezett állam-életnek, a közös védelemnek teljes hiányára vall. A települések és fölszereléseik *értéket* jelentettek, még inkább a gazdagabb termelő helyek nyersanyaga. Ezeknek a birtokáért állandó harcok folytak, az ásatások tanúsága szerint a „vae victis” módszereivel. Találunk felégetett, rombadöntött lakóhelyeket, amelyek fellett új lakás, új putrifalu épült, s a felső réteg leletei új formákat, új szokásokat mutatnak. (Ha egy veremben 30-40 bronzsarlót talál együtt a régész, tudni fogja, hogy ez volt a falu elrejtendő kincse, a kívánt harci zsákmány; ugyanaz a tünet, ahogy mi a török elől az arannyal töltött köcsögöt falaztuk be, vagy ástuk el a körtefa alá.) Könnyű elgondolni, mi robbantotta ki ezeket a harcokat. Ha egy-egy értékesebb, gazdagabb helyet birtokló törzs a forgalomban megszédte magát, gazdagsága fölkelte a szomszédok irigységét és harci kedvét. Ezek a szomszédok pedig igen gyakran néhány kilométernyi távolságban éltek csupán. Innen ered a földvár, a szigetlakás, a cölöpfalu mint általános települési forma, s így keverednek a földrészeket összekötő nagy arányok a kicsiny helyi viszonyokkal.

E régi világról jó példával szolgálnak a rómaiak történetének kezdetei, amelyek a vaskor elejére, a Kr. e. I. évezred első felébe nyúlnak visszâT. Emlékei fennmaradtak, s ennyiben már történelem ez a kor, viszont maguk az emlékek, a hagyományok élénken és tisztán történelmi viszonyokra vallanak. Közismert, hogy Romulusnak

is első dolga volt fallal körülvenni a leendő világ város területét; ezt a falat azonban testvére, Remus, kötekedő kedvében, gúnyosan átugrálta, s evvel annyira felingerelte a nagy alapítót, hogy az haragjában megölte iker-testvérét. A pozitív fölfogású tudós természetesen megmosolyogja, hogy a mondát történeti adatképp használjuk; ha azonban a mondát helyesen olvassuk el, kiderül, hogy abban az időben, amikor keletkezett, vagy amikor a történeti magvát eltorzították, elegendőnek tartották az olyan magas városfalat, amelyet egy könnyűlábú ifjú át tudott ugrani. Nem lehettek nagyok az ősrómai erődítményei, s hozzájuk képest a pécsi Jakabhegy illirkelta földvára óriási mű. Azok a világtörténelmi harcok, amelyeket a rómaiak a szabinuszokkal és az etruszokkal vívtak, voltaképpen a szomszédos hegyek lakói közt dúltak. Amikor Coriolanus a volszuszokhoz pártolt, hogy segítségükkel Rómát eltíporja, körülbelül 60-70 kilométert kellett utaznia: a volszuszok országa Anzio táján terült el, ott, ahol a nagy világháborúban az angolok partraszálltak.

Így viaskodhattak egymással a Dunántúl történelmi előtti, fémkori népei is: hegy-hegy ellen, völgy-völgy ellen egy-egy „kulcshegy” birtokáért. S ezeknek a hegyeknek és völgyeknek is mind megvoltak a maguk Curiatiusai, Horatius Coeselei, Mucius Scaevolái, – nagy hősei, világrengető eseményei, csak hogy a népek nem rendelkeztek a latinok pompás szervezőképességeivel, hallatlan étvágyával avagy kedvező földrajzi helyzetével, s amellet történelmi élményeiket elmulasztották följegyezni.

Gyilkos, de helyi torzsalkodások voltak ezek a harcok vadászterületért, halászó helyért, legelőért, marháért, folyóvölgyért, kovakőért, rézért, aranyért és foglyokért, azaz rabszolgákért e ami ezekért kapható volt; de a nagytávolságú „nemzetközi” forgalmat nem zavarták, sőt inkább fejlesztették, mert éppen ebbe akartak belekapcsolódni a harcosok, – mint ma is.

St Azt mondtuk, hogy számos telephely már az ősrómai korban igen régi múltra tekinthetett vissza. A történelemből tudjuk, hogy a rómaiak Pannoniában igen kevés új helységet, várost alapítottak, s ezeket is leginkább a határvédelem szükségei szerint. Az úgynevezett energikus

helyeken fekvő városaik majdnem mind kelta eredetűek, ami természetes, mert hiszen a kelta népek ekkor már többszáz éve laktak itt, s településük kényszerűen a geopolitika törvényeit követte. Viszont a kelták sem voltak őslakók, hanem éppoly jövevény hódítók, mint a rómaiak, s éppúgy kihasználták az őket megelőző, kezdetibb civilizációk eredményeit, mint Róma gyarmatosai az övékét. Természetesen mind azok, mind emezek szaporították is a készen kapott eredményeket, de valószínű, hogy a legelső kelta településeknek azokat tekinthetjük, ahol az ő emlékeik mellett régebbi korok és népek leletei is előkerülnek. S ezek a leletek a dokumentumai annak, hogy nem egy telephely egész történelőtti korszakokon át megszakítatlan folytonosságban élt, s a történelem kezdetén már évezredek régiségű volt. Egyébként is általában ez az emberi település, illetve az emberi természet törvénye: nem szívesen tör utat, ha nem muszáj, inkább ül bele a készbe. Bizonyos, hogy nem egy kis falu akad a Dunán túl, amely öregebb, mint Róma, az örökváros.

Szabó Pál Zoltán kitűnő tanulmányt írt a Pannonföld öt polgárságáról, amelyek elseje a római volt.³ Nos mi hajlandók volnánk a sor elejére a kelta polgárságot illeszteni, amelynek civilizációja hordozott annyi életerőt, belső szervezést és egyéni jelleget, mint például a népvándorlásé. Ennek első jele és oka a népsűrűség; amely mértékben üli meg a lakosság a tájat, olyan mértékben fogja az veszíteni természeti érintetlenségét, s közeledik az úgynevezett kultúrtáj felé. A kulturálódásnak már a kőbalta is kezdetleges eszköze, de igazán a fémszerszámokkal veszi kezdetét. Különös: a kő a követ könnyebben dolgozza meg, mint a nála puhább, de rugalmas anyagokat: a csontot, a fát, a bőrt, a rostos növényt, a szövetet. S noha igaz, hogy ha például a braziliai indián borbély ma is szívesebben használ obszidián-beretvát, mert jobb, mint az acélpenge (azaz van kő, amely igen finom eszközzé dolgozható fel), mégis bizonyos, hogy gerendafaragáshoz, széna-, gabonaaratáshoz aligha foghat vele. Ehhez fém kell, amelynek a növényi és az állati anyag nem tud ellenállni. A fém

a szerves világ kihasználásának és *kultiválásának*, azaz átalakításának föltétele, de egyúttal előidézője is. Földművelés, szövés-fonás, fejlettebb állattenyésztés nélküle nincs, az iparról nem is szólva. Hasonló fordulatot az ember életébe csak a robbanó anyagok, a gőz és az elektromosság felfedezése hozott.

A fémeszköz és a népsűrűség tette az illyreket és a keltákat Pannonföld első polgárságává: ők már *alakítottak* a táj arcát. Ha városaik voltak, bármily kicsinyek s gazdasági alapjukat tekintve őstermelők, nem lehettek s nem is voltak meg gabonaföldek, veteményeskertek, gyümölcsösök, szőlők, utak nélkül. A termőföldet a rétektől és az erdőktől foglalták el, házaikhoz letarolták az erdőt és megnyitották a hegyek oldalát a kőért; a folyókon hidat vertek, az árút kocsin szállították. Berendezésük, társadalmuk a nyugatias civilizáció vonásait hordozza: a falu és a város, az őstermelés, az ipar és a kereskedelem helyhez kötött, megállapodott ritmusú együttélésén alapul. Leszállnak a hegyekről, bár védelmül meghagyják földvárakat, kivonulnak a mocsarakból, kitűnő érzékkel választják meg telephelyeiket, s főképp az energikus földrajzi pontokat kultiválják. Választásukon a rómaiak nagy államosító tudománya sem talált kivetni valót. Róma kevés számú gyarmatost küldött, s a latin lakosság zömét a légiök tették: mégis virágzó, szorgos, élénk élet támadt rendezésük nyomán, amelynek munkása, hordozója nem lehetett más, mint a kelta őslakosság.

A kelták kétségkívül nyugatról jöttek; ősrégi, homályos eredetű nép, valaha ők népesítették be az óceán parti országait és az angol szigeteket, ők emelték a dolmenek és menhirek kőoszlopait; a germán népek nyomása elől tértek ki kelet felé. Kistermetű, barnabőrű, igen eleven, szorgalmas, tudnivágyó, fecsegő, utazni szerető fajta, kissé talán cigányos, de bátor, ötletes és vidám. Midőn egyszer a tengerpartra értek, s látták a haragosan rohamozó hullámokat, azt hitték, a tenger őket akarja megtámadni, s dárdát szegezve, azonnal ellentámadásba mentek. Az úgynevezett gall temperamentum az ő jellemük maradványa. A rómaiaknak Pannoniában is vitézül ellenálltak, bár törzseik sokat civódtak egymás közt; ezek egyikéről, a

pannonokról nyerte nevét az új tartomány. Városaik, amennyire földeríthető, mind főhelyekké váltak a rómaiak idejében; jobbára a nagy utak mentén feküdtek: Mursa (Eszék), Lugio (Dunaszekcső), Sopianae, (Pécs), Alisca (Szekszárd), Lussonium (Dunakömlőd), Aquincum (Óbuda), Circi (Dunabogdány), Solva (Esztergom), Gardellaca (Süttő), Brigetio (Szőny), Arrabona (Győr), Gerulata (Oroszvár), Carnuntum (Petronell), Vindobona (Bécs), Scarbantia (Sopron), Salla (Zala), Halicanum (Alsólendva), Mogentianae (Fenekvár-Keszthely), Cimbrianae (Veszprém) stb.; tőlük származik a Kárp[át], a Danubius], az Arrabo (Rába), a Drabos (Dráva) neve, s valószínűleg a Pelso is (Balaton).

Ahogy mondtuk, a rómaiak Pannoniát határvédelmi okokból, helyesebben kényszerből szállották meg. A Balkánon s a drávántúli Pannoniában Kr. sz. idejében már berendezkedtek, de az erősödő és mozgolódní kezdő északi barbárok mindjobban háborgatták e vidékek biztonságát. A hódítás történetét ismerjük s az életet is, amelyet itt berendeztek; ennek jellemzéséhez az egész világbirodalom szervezetét, hódító, gyarmatosító politikáját kellene, ismertetnünk, amit kicsi könyvünk nem bír el. A latin Dunántúl öt századáról óriási irodalom szól, külföldi is; ennek eredményeit a magyar olvasó számára Eévay József összegezte, s egyéniakkal toldotta meg.³ Tökéletes tájékozottságát szépírói becsvágy hatja át, s érthető, hogy lelkes szeretete előtt el-elsuhannak a római szellem ma is élőnek látott hatásai a Dunántúl életében. Bizonyos, hogy sem előtte, sem utána nem volt annyira mediterrán ez a táj. Az élet külső formái is itáliai arcot öltöttek, a déli nagy népek építő szenvedélye átcsapott a Dráván, s megmozdultak a kövek: fórumok, kapuk, paloták, cirkuszok, színházak, templomok, fürdők, táborkaszárnyák, vízvezetékek, szobrok, sírkövek, szarkofágok, emlékoszlopok támadtak, kő, kő, kő..., de mindenütt parkok, kertek, szőlők, gyümölcsösök, virágok puha lombesokrába rejtve. Am mindez a biztonságot, a katonai uralmat: a határ védelmét szolgálta. Az évszázadokra rakott kőutak a fontos

határpontokat kötötték össze, s a limesen őrtornyok, burgusok végtelen sora futott egymást szemmel tartható, sűrű közökben. A roskadozni kezdő világbirodalom népi erejéből azonban már nem tellett, hogy e gondosan őrzött, távoli határokat betöltse; a kisszámú gyarmatos közt kevés volt a született „civis Romanus”, a légiók zsoldosai közé négy világtáj fajtái keveredtek. A túlsó part kóborló, pusztázó barbárai ellen az átkelő helyeken szinte érthetetlen, túlméretezettnek látszó hídfőket, táborvárosokat raktak (Intereisa-Dunapentele, Brigetio=Újszöny stb.), s alig volt város helyőrség nélkül (municipiumok: Scarbantia=Sopron, Sabaria=Szombathely); a legnagyobb: Aquincum, Budapest őse, 60.000 lakost számlált.

E zordon katonai kereteken belül azonban a mediterrán életforma esztétikuma és élvező kényelme hódította meg igazán az őslakosságot. Szinte biedermeieresnek kópzelhetnők ezt az életstílust, ha nem szötte volna át a birodalmat összeabroncsozó militarizmus szervezete, a katonai intézkedések szigora, a kegyetlen rabszolgagyűjtő hadjáratok vérengzése, a cirkuszi játékok tömegszenvédeleyeket szító és levezető, raffinaít barbarizmusa, s az emberi méltóságot föl sem ismerő rabszolgatartás. Bármit mondjanak az antik világ rajongói, a humanizmus a kereszténységig ismeretlen volt.

De a barbár törzsek élete mégkevésbé volt lágy, mégkevésbé polgárosult, s az ő számukra a latin uralom valóban megteremtette a pax Romana-t, ha nem is úgy, ahogyan ma elképzeljük. A világbirodalom forgalma ide is beáramlott, a gazdaság föllendült, sokoldalúvá lett, a polgár helyzete rendeződött, s jövevények és bennszülöttek együttesen élhették a rómaiak egyesületesdit, ceremóniákat, cirkuszt, színházat kedvelő, rendkívül társas életét. A római stílus végül is megnyerte őket; noha jelentős saját műveltséggel rendelkeztek (meghonosították az északafrikai eredetű gyöngytyúkot, lótényészésük híres volt, fedeles hintón jártak, kerámiájuk, ötvösművészetük rendkívül finom),⁴ lemondtak róla, átvették a rómaiak szokásait, kultúráját, művészetét, de mint lenni szokott: utánzó, kissé nehézkes, provinciális színvonalon.

Róma kénytelenségéből, mintegy saját súlyánál fogva

gördült előre e határokig, viszont önszántából adta fel az előretolt pozíciókat. Három-négyszáz éven át azonban alkotott ezen a területen; hogy alkotásai hova tűntek, elmondja a népvándorlás története, hogy mennyi emlékük maradt, megmondja a régész, de hogy eleven, mai életünk légkörében is ható kisugárzása van-e még, nehezebb megmondani. Ha van ilyes, csak felülről szivároghatott lefelé, s ezt majd a magyarokkal kapcsolatban kell nyomoznunk. A kereszténység ugyanis, noha a római időkől datálódik s élete azóta szakadatlan ezen a földön, már nem a római szellem kifejezője volt, sőt történeti jelentősége éppen abban van, hogy az antik pogány világképet teljesen átalakította. Róma vallásilag közömbös volt, s ezért még Pannoniában, e határ-tartományban is a lehető legvegyesebb vallási színeképet találjuk. A kereszténység azonban szembefordult az isten-császárság intézményével, s e miatt, de csak e miatt indult meg ellene az üldözés, s kényszerült rejtőzködni. Ekkor mélyült oly bensőségessé, vonzó bájjá a pannonia ókeresztény hitélet, aminőnek emlékei mutatják. Valószínű, hogy keresztény katonák révén terjedt el, s egy későbbi legenda éppenséggel e keresztény légionáriusoknak tulajdonítja azt az esőcsodát, amely Marcus Aurelius hadseregének egyik különítményével esett meg. A csapatot már öt napja szorongatták a Garam-menti kvádok, amikor a keresztény katonák imádságára eső szakadt le az égből, s felüditette az éhező-szomjazó sereget. Ezt a jelenetet Marcus Aurelius diadaloszlopa is megörökíti; a római szerzők kaldeus és egyiptomi mágusoknak tulajdonítják a csodát, Eusebius egyházatya a keresztényeknek. Nem valószínű azonban, hogy már a II. században oly erős lett volna itt a kereszténység, amint a legendából következne.⁵ A pannoniai kereszténység hőskora csak később következett be, a Diocletianus és Galerius-féle üldözések idején (IV. sz. eleje), s főként Sirmium vagyis a tartomány (drávántúli) fővárosa volt a színhelye. Itt száznál több vértanúról szólnak az akták; a drávániumeni rész vértanúi Szent Quirinus sisciai püspök és társai, akiket Sabaria-Szombathelyen adtak halálra. Erről is megható legenda szól: a szent püspök nyakába követ kötöttek és a Perint patakjába lökték, de az Úr kegyelme

a víz színén tartotta; innen oktatta híveit tovább, mígnem maga kérte Istent, jutalmazza meg a vértanúság koronájával, amire aztán elmerült. Sabariában született Szent Márton, Tours későbbi nagy püspöke is; művészi szobra szülőházának környékén áll. Szombathelyen a római kor impozáns emlékei között mostanában tárták fel Quirinus bazilikájának alapjait és mozaik-padlóját; ennek közelében a régi borostyán-út római kövezetének csodálatos épségben maradt részlete látható. A keresztény emlékek legfőbb helye Pécs; Közép-Európában unikumszerű maradvány a festett sírkamra (kettő elpusztult a XVIII. században) és egy hétkarélyos, kultikus célú épület; rajtuk kívül egy bazilika alapfalai, egy háromkarélyos temető kápolna és több sírkamra, de bizonyos, hogy még számos pogány és keresztény emlék lappang az ősrégi város szakrális dombjának földjében. Egyebütt még Óbudán, Esztergom, Sopron és Zala vármegyében kerültek elő őskeresztény maradványok, a idsebb leletek elszórt sokaságáról nem szólva. Ettől az időtől fogva a kereszténység élete megszakítatlan, sőt – mint mindenütt – itt is a történelmet irányító erővé válik.

*

Róma nem erőszakos külső nyomás hatása alatt adta fel Pannoniát, hanem mintegy a belső erők csökkenését, összeroppanását követve. Először Alsó-Pannoniát, azaz a keleti részt ürítik ki, aztán a nyugati Felső-Pannoniát. A katonaságot vonják vissza, s vele megy természetesen mindenki, akinek veszteni és féltetni valója van: a hivatalnokok, kereskedők. Harc kevés esik, sőt a barbárok egy részét önként bebocsátják katonai szolgálatok fejében. De azért marad itt római vagy romanizált polgár is elég, hogy tanúja legyen a nagy dekadenciának. A IV. század végén már elhanyagolt városokban, dőledező házakban él az elszegényedett polgár, a gyomverte fórumokon marha legel, s a városok körül jövevény barbárok tanyáznak. A IV. század utolsó éveiben jelenik meg az első egyenrangú, szervezett ellenfél: a hun, s szerződészerűen veszi birtokába Pannónia Valériát, 427-ben pedig Aetius Pannónia Superioriort is átengedi hun barátainak. Mint a legtöbb mongol

hódító nép, a hun sem prédálta, irtotta ki az ellenséget, ha meghódolásra talált: szolganépre volt szüksége, amelyet keményen dolgoztatott, megsarcolt, sőt kifosztott. De a hunok csak egy lélekzetvételre álltak meg Európában; a sztatikátlan nomád birodalmak törvénye szerint vissza kellett húzódnok, hogy utánuk *ugyanaz* a nomád birodalom, illetve hatalom más törzsek és más hódító géniusz vezetése alatt időnként újra meg újra előtörjön.

Az igazi népvándorlás a hazát vagy jobb hazát kereső népek örvénylésével indul meg, amelyeket a fizikai törvény erejével vonz a római birodalom helyén egyre táguló vákuum. A germán törzsek letelepedni vágytak, határokat teremteni maguk körül, országot, impériumot alapítani, összeelegyedve a meghódított néppel. Ezért a keleti gótok és a longobárdok csak átvonultak a tartományokon a birodalom magva felé. S midőn azt birtokba vették, első, valóban császári hatalomra szert tevő uralkodójuk, Nagy Theodorik, rögtön megkísérelte a provinciák újraszervezését: visszaállította a római rendet. De a romlást nem tartóztathatta fel, a birodalom-alkotó erők elsorvadtak. Hiába rendelte el a sírok arany-ezüst kincsének kifosztását: „mert szinte bűn volna otthagyni a halottaknak azt, amiből az élők fennmaradása biztosítható”, – a szegénység törvénye már úrrá lett, s a sírok nem helyettesíthették a búzamezőket és a műhelyeket, a holtak nem táplálhatták az élőket.

567-ben a langobárd Alboin megveri a pannóniai gepidákat, s Itáliába vonul; a szomszéd frankok nem vágyanak a megürült tartomány birtokára, ahova harci zaj nélkül bevonulnak az avarok. Az avarok megint csak a nomád fejőstehénrendszer szerint rendezkedtek be, ami eleve kevés jövőt jósolt fennmaradásuknak. Egyébként nem Nyugat felé tekintettek, Bizánc volt az ellenlábasuk, s ez a szembenállás irányította államszervezésüket. Határaikat északon, nyugaton és délen körültelepítették vazallus szláv népekkel, amelyeket katonailag és gazdaságilag kihasználtak, hogy Bizánc felé szabad mozgásuk legyen.⁶ Bizánc-azonban hasonló politikával élt: a rokon bolgárokat telepítette útjukba; ugyanekkor pedig a kazárok az avar birodalom keleti és nyugati részei közé ékelődtek. Az el-

szakított magyarországi avarság sorsa evvel megpecsételődt. Nyugati irányú hódításokra sosem készülődtek komolyan, egyszer vezettek hadat Itáliába, egyébként megelégedtek az ostmarki tartományok adófizetésével. Nagy Károly nem is hatalmi okokból kelt fel a leigázásukra, s hadjáratainak jelentőségét a frank krónikások úgy látszik kissé eltúlozzák. Az avaroknak más volt a bűnük: a rendkívüli szenvedély, amellyel az arany iránt viseltettek, s amelynek hevében Európa és Bizánc aranyának kétharmadát gyűrűvéraikban halmozták fel. Minden aranyat összeszedtek, s minden adót aranyban kívántak megfizetni; mindezt beszédtek, de sohasem adták ki többé. E miatt az arany ára rendkívül magasra szállt, s a nemzetközi piac helyzete megrendült. Ez volt az, amit Nagy Károly nem nézhetett jó szemmel és sikraszállt az aranyért, meghódította az avarokat, s egyes források szerint hat, mások szerint tizenöt társzekéren vitette haza a zsákmányolt aranytömegeket (795). A hirtelen megjelenő óriási kincs azonban ismét válságot idézett elő: az arany ára katasztrofálisan lezuhant, megszűnt értékmérő lenni, s helyébe az ezüst lépett. Ami megint az arabok javára szolgált, akik az ezüst fő termőhelyének, Iránnak birtokában voltak. Tőlük vették át a magyarok is az ezüst kedvelését, s ebben az összefüggésben tekintve, az ezüstleletek nagy száma a magyarságnak éppen nem a szegénységére vall, mint ahogy feltenni szokás.

A krónikások azonban túloznak, midőn az avarok teljes megsemmisítéséről írnak; valószínűbb, hogy a meghódítás egyezség útján ment végbe: átadták aranyukat, alávetették magukat a frank fennhatóságnak, hajlandónak nyilatkoztak a kereszténység felvételére, s lemondtak az Ostmarkról. Ezt a feltevést a következmények erősítik meg: a tartományt továbbra is az avar urak igazgatták, kitüntető címekkel felruházva, sőt aranyművességük is tovább élt, tehát nem-kellett mindenüket kiszolgáltatniuk; amidőn pedig egyre jobban gyengülve, a szlávok zaklatásainak nem tudtak kellőképpen ellenállni, maguktól a frankoktól kértek védelmet (804). Nagy Károly a Győri medencét, illetve a Fertő vidékét jelöli ki számukra mint egy rezervációképpen, s az utolsó adat 875-ben még itt em-

líti őket; valószínű, hogy maradványaikat a magyarok megtalálták.

A két nép egyébként sem volt ismeretlen egymás előtt; a Kubán vidékén, Levédiában a magyarság több, mint száz évig avar uralom alatt élt; a nyugatra forduló avarok 568-ban a magyarság egy részét is magukkal szakították, ezek velük együtt vettek részt a pannóniai megszállásban. Ezeket a magyarokat Árpádék szintén itt lették, ők voltak azok, akiket a történelem székelyeknek nevezett el. Mindez adatok szerint az avarok és a magyarok kapcsolata szorosabbnak látszik, mint gondolni szokás. Egyrészt az avar folytonosság megszakítatlannak mutatkozik a magyar időkig, – amit egyébként az avar-magyar temetők egymásmellettsége is bizonyít, – másrészt megoldódnék a fejlődés folytonossága is, amit az avar és a magyar díszítőművészet egymásrakövetkezése mutat, s végül az avar és a magyar rovásírás azonosságáé is.⁷

E következtetések jobb megértése miatt idéztük kissé részletesebben az avarok történetének adatait, noha e könyvben nem szándékunk az adatszerű történelmet reprodukálni. De meg azért is, mert hitünk szerint az avar nép és kora kevesebbé ismert közönségünk előtt, mint magyar szempontból kívánatos volna. A magyarság volta-képp az avar történetet folytatja, a rövid szláv intermezzo után, de sokkal korszerűbb formában, amit aztán az idő s a helyzet követelményeinek szerencsés felismerésével, végleg s időtállóan módosít.

Az avarok még úgy jöttek ide, mint a vandálok Afrikába, mint az angolszászok a kelta-brit szigetekre, vagy mint Hódító Vilmos normanjai ismét az angolszászok nyakára: köztük és a szolganép közt szakadék tátongott. A türk-mongol fajták jelleme szerint bizonyára kevesebb gögőt és több türelmet tanúsítottak az alávetettek szokásai, vallása stb. iránt, mint a germán hódítók, akik alattvalóik emberi méltóságát is hallatlan megalázásokban részesítették, – de a gazdasági kihasználást ők is teljes mértékben végrehajtották. Nem költöztek a városokba, hanem becs, becs, pécs nevű földváraikban éltek,⁸ bár lehet, hogy a nagyobb helyek élén avar kormányzó úr állt; így például Pécssett a római város temetőjében főrangú avar sírt ta-

láltak. A lakosságot alaposan megadóztatták és megdolgoztatták, különösen az ötvös- és a fémipart, amely téren igen magas igényeik voltak, s annyira megbecsülték, hogy maguk is művelték, noha egyébként nem ültek vargaszékre, nem álltak gyalupadhoz. Ennyiben serkentették a termelést és a civilizációt, de egészségtelenül és egyoldalúan, mert a vérkeringés szerepét játszó értékcsere-forgalom hiányzott a berendezkedésükből. Ennek következményei nemcsak a külső beavatkozás provokálásában (Nagy Károly) nyilatkoztak meg, hanem a belső elgyengülésben is. Nem véletlen, hogy sorsuk a kivándorlás, illetve a meglepően gyors és teljes felszívódás lett, éppúgy, mint a vandáloké, a svévéké és az angliai normanoké.

Elsősorban a szlávokba szívódtak fel, noha a gyér szláv törzsek mind műveltség, mind hatalmi erő dolgában jóval hátrább álltak. A Hamburg és Győr közötti „avar pusztán” szállásoló utolsó csoportjaik a magyarok közt olvadnak fel nyomtalanul olyannyira, hogy krónikáink már nem is tudnak róluk, bár e hallgatásnak más oka is lehet, amit majd keresni fogunk. Ugyanekkor azonban a velük jött székely-magyarság átvészeli az időt, s meg tudja tartani népiségét. Ha az ősi türk szövetkezési rendszert tekintjük, arra kell gondolnunk, hogy a csatlakozó előmagyar törzseknek az avarok a szokásos, harcban előljáró, megszálláskor határőrző, afféle előörs-gyepűnép szerepét osztották ki; s talán ez az alárendeltebb helyzet és az ugor-magyarságra olyannyira jellemző passzív népi politika segítette át a székelyeket az elszoródás és feiolvadás veszélyein.

Azonban a legújabb vizsgálódások, amelyeket még nem volt módunkban részletesen tanulmányozni, az avar kérdés döntően újszerű megoldását ígérik. Ezek szerint az avarság korántsem gyengült meg annyira a magyarok bejöveteleig, mint az eddigi felfogás tartotta, csupán önállóságát veszítette el. Összefüggő népi tömegekben élt Sopron, Vas, Zala-megyék területén, a Dráva és az Alduna mentén s a Duna-Tisza közén. A magyarokat mint rokon-népet fogadták, törzsszövetségre léptek velük, s vezéreik részt vettek a nép kormányzásában. Magukat varchun-nak (avarhunnak) nevezték, s ezért azonosítják őket krónikáink a

hunokkal; a magyarok közt használatos nevük pedig eszükül (székely) volt. A VI. század közepéig eredeti szálláshelyeiken éltek, s valószínűleg ekkor ment végbe nyelvi megmagyarosodásuk. Szent László azonban javarészüket Biharban és a Mezőségen telepítette le, ő lett az országot, kiváltságokat adó nagy királyuk, aki Nagyváradon székelte, s akit legendás szeretettel vettek körül; innen ered a székelység Szent László-kultusza (falfestmények stb.). Üresen maradt szállásaikat IV. Béla a kunoknak adta; dunántúli maradványaik pedig Vas-megyében, Göcsejben és az Ormánságban élnek ma is. Mindezek a megállapítások logikussá és érthetővé teszik a hun-magyar folytonosság népi tudatát, megoldást visznek a székely-kérdésbe, s megvilágítják a homályt, amely eddig a Dunántúl és Erdély középkori népi kapcsolatait borította.^{8a}

Az avarság végső lehanyatlása és a magyarok feltűnése közt eltelő néhány évtizedet a Dunántúl szláv korszakának nevezhetjük, noha a terület frank fennhatóság alatt állt. Ez a romantizált művelődés teljes leromlásának a kora; ami kevés megmaradt belőle, mintegy a dunántúli élet gyökereibe ivódottan, máig él: néhány városunk alaprajza, az ipar, a kereskedelem folytonossága és tájékozódása, a rég kijelölt utak tápláló vérkeringése, – noha mindezt inkább a földrajz elemi erői diktálják, – sa mediterrán életformának néhány halavány árnyalata, ami megint a táj hatása lehet. A népi élet tudatának felszínén azonban Róma emlékéből semmi sincs, s nem is volt soha. Az itt talált romokat a magyarok Attila építményeinek tartották; Anonymus szerint Árpád Attila városába (Aquincumba) vonult be sípok zengedezései közben; hasonlóképp tartották a gótok a veronai arénát Nagy Theodorik palotájának.

A IX. század elején megritkul az élet Dunántúl földjén, s megereszkezik a politikai légkör feszültsége. Már ekkor alakulni kezd a nyugati gyepü-vidék: a népek előrehátrahúzódásának határöve, amelyet majd a magyarok hasznosítanak; ekkor német lökések hatolnak a pusztaságba „Oeden”-burgig (Sopron), Kőszegig, Mosonig. A kro-

bát és karantán szlávok Szélesebb térségeken húzódnak befelé a szélekről: Zalába, a Középhegyek vidékére, a Dráva mellé. A különböző néptörödékek s a kevert lakosságú városok közöttesein ők teszik a föld népét. Jámbor Lajos 830 táján négy grófságra osztja fel a tartományt, Német Lajos pedig 847-ben Privinát teszi meg a szlávok hercegévé, – ő lesz a Dunántúl csekély hatalmú kormányzója.

A szlávok térítése ekkor már javában folyt, Pannónia meg éppen vallási küzdelem színterévé vált, amely a Balkán felől indult el. II. Hadrianus pápa döntése megnyitotta az utat Cyrill és Method szláv ortodoxiát terjesztő működésének észak felé, s Method Pannónia metropolitájának, a Szerémség püspökének nevezte magát.⁹ A frank hatalom azonban hamar elnyomta a keleti törekvéseket, s Privina utódját, Braszlávot, Arnulf császár vazallusaként találják itt.

A Kárpát-medence aránylag legmegszervezettebb része ekkor Raszisztzláv-Szvatopluk morva fejedelemségének keleti szárnya volt, mely Pannoniáig ért; a dunántúli hercegség kohéziója még ennél is gyengébb lábón állt. Privináék egy mocsárvárból, a zalai Mosaburgból kormányoznak egy szegény, igénytelen, földtúró népet, amely megduzzadó hatalmi kedvében legfeljebb a városokat szorongatja, de nem igen táplálja életüket. A városok a német császár védelme alá húzódnak, ezért találunk főképp a nyugati részen a városi élet jeleire; beljebb csak a dravasarki külön kis ország főváro'sa, Pécs, őrzi a régi pozíciót; neve azonban ekkor már nem a kelta Sopia-Sopiana, hanem a keresztény ad Quinque Basilicas: „az öt templom tája” (a salzburgi Névtelennél, 871.). A Kárpát-medence északi és déli peremét megülő szlávtság viselkedéséből ekkor még jóformán hiányzik a történelmi fellépés minden nyomatéka. Ahogy említettük, az avarok telepítették őket határaik köré, a türk uralmi gyakorlat szerint, mint afféle segédnépeket, s így „a szlávtság mai elhelyezkedése, déli, keleti és nyugati részre oszlása, az avarság műve”,¹⁰ Ennek a ma is érvényes etnikai tagoltságnak a története egyúttal bizonyítja azt is, hogy a Dunánál csak az avar-magyar interregnum rövid idején át volt szaggatott, hé-

zagos, szláv népi terület, de sem előtte, sem utána soha. A szlávság mind északi, mind déli elhelyezkedése hatalmi rendelkezés eredménye volt, amely a Dunántúlt üresen hagyta, illetve fenntartotta az uralkodó avarságnak, s így a szlávok hajdani egységéről hirdetett tétel a multra nézve éppoly kevésbé tartható fenn, mint ahogy a mai állapotokra nézve sem hirdethető. Ezt a szerb-horvát, cseh-tót ellentét ezer év után is elevenen igazolja.

A történeti viselkedés hiánya viszont a művelődésbeli állapotok irányában is ad jelzést. A történeti kútfők és a régészeti leletek számtalan adata igazolja, hogy a szlávság kezdetleges gyűjtögető, zsákmányoló, erdőlakó életet élt mindenütt, területünkön pedig messze be a magyar történelem első századaiba. A honfoglalás előtt letelepült lip-tói, turóci szlávok falvainak elhelyezkedése jelzi, hogy eleve kerültek a lapályt, a termékenyebb síkot, a hegyek és erdők kedvéért, ahol megszokott életmódjukat üzhették. A zólyomi királyi birtokok szláv őslakossága még a XIII. században is nyestbőrrel adózott, a vadásznépek módjára, s csak később tért át a pénzbeli szolgáltatásra; ugyanígy Szlavónia lakossága, mely még a XI. században is pogány volt. – A bizánci és arab kútfők számos híradása mind egységesen megerősíti a szlávok műveltségének kezdeti fokát jelző adatokat. Általában a földműves civilizáció küszöbét sem érik el, egyetlen veteményük az alkalmilag termesztett köles. A IX-X. századi arab, bizánci és egyéb írók szerint: „szőlőskertjeik és szántóföldjeik nincsenek”, „gabonavetésük java köles”, „életmódjuk szűkös és éppen nem bő”, „nagyon kevéssel beérik és nehéz kedvvel végzik a földműveléssel járó egyéb munkákat. Inkább szeretnek ugyanis szabadabban és munka nélkül élni, mintsem nehéz fáradság árán bőven pénzre és eleségre tenni szert.”¹¹ Politikai és hadi védtelenségüket igen jellemzi fegyverzetük. Igazi védelmet az erdőben keresnek, ahonnan akkor sem szeretnek kivonulni, ha már áttértek a földművelésre. A VI. században a Balkánon megjelenő szlávok egyetlen fegyvere a rövid, fanyelű kopja, elvéve a pajzs; a IX. század végén: „Fegyverzetük lajtódárda, pajzs, lándzsa és ezenkívül egyéb nincsen.” Szvatoplukról, a nagy morva fejedelemről külön ki-

emelik, hogy „lovak is vannak, továbbá szép mellvértjei, melyek erősek és becsesek”. A Felvidéken előkerült morva fegyverleletek azonban avar és normán hatást mutatnak. Ez megint visszautal politikai, illetve társadalmi alávettségükre, s az idegen hatás mind a régészeti, mind az embertani leleteken feltűnik. A germán-szláv keveredés természetesen nem mutatható ki a koponya-alkaton, de a cseheknél, morváknál és a lengyeleknél a történelem ad hírt a frank keveredésről, amit a régészet igazol. A Felvidéken, az avar szomszédságban már feltűnik a rövid mongol koponya, a mai utódokon pedig a fekete haj és mongolos arckifejezés. Az északi szlávok vezetői eleinte az avarok, majd a normanok, a kárpátiaké az avaxok, a balkáni szlávoké a törökfajú bolgárok. Ezeknek a népeknek a műveltsége pedig egy teljes fokozattal magasabb. Viszont a keleti szlávok kulturális színvonala már jóval előbb felemelkedik, részint normán, részint türk, részint pedig bizánci hatás alatt, de aránylag igen korán megteremtí a maga egyéni profilját, amely a pravoszláviában nyeri el végső és tiszta vonásait. Általában az ezredforduló előtti századokban csak Európa Keletén van kialakult és sui generis műveltség, Nyugat kultúrája provinciális, a kereszténység befogadásával küszködik, – küszködik a szó teljes értelmében, mert hiányzik belőle Kelet vallási és bölcséleti harmóniára törekvő hajlama és képessége. Ennek a keleteurópai kultúrának a külső arca is rendezettebb: „A germánok ezidőtájt még várakban, falvakban laknak, s még Kiev is fényesebb, mint Paris.”¹² A népvádorlás végső hullámainak elenyészésével azonban a nagy múltú latin kultúra meglepő gyorsasággal eszmél magára, s szinte ugrásszerűen érvényesíti lappangó erőit és hagyományait. Árpád magyarjai még egy erjedő folyamat laza halmazába hasítottak bele Kelet rendezett és fegyelmezett erejével, – Géza és Szent István azonban már a kristályosodás, a mozgásba jött fellendülés dinamikájával álltak szemben. Nyugat kialakuló műveltség-alkata nem engedhette Keletet a saját területére, és meg is állította határainál. Ez a határ a Balti-öblön, a Visztula lapályán és a Magyar medencén át húzódik; a határövezet lakói sohasem lehetnek teljesen nyugatiak, sem telje-

sen keletiek, viselkedésüket nem önkényes elhatározások irányítják, hanem mélyebb törvények parancsai.

A Pannoniába érkező magyarság is ilyen törvényekkel találta szemben magát. Viszont nagyobb fölkészültség, több alkalmasság birtokában jött ide, mint minden eddigi nép. A rómaiak tartománnyá tették, a hunok, avarok, frankok megszállták, a szlávok lakták; a magyarok hazájukká tették. Ez a föld, mint ország, a magyarok műve. A többiek lakók, emberek voltak a tájon, a magyarság lett a nép.

JEGYZET. – ¹ Kogutowicz K. i. m. 83. 1. – ² Szabó P. Z.: *Pannónia öt polgársága.* (Pannónia-könyvtár 7.) Pécs, 1935. – ³ Révay József: *Séták a római Magyarországon.* Bp. 1943. – ⁴ Szabó P. Z. i. in. 6. 1. – ⁵ Eévy J. i. m. 129-130. 1. – ⁶ Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság.* Bp. 1938. 59. 1. – ⁷ Fettich Nándor: *A honfoglaló magyarság művészete,* Bp. 1935; *A honfoglaló magyarság fémművészete,* Bp. 1937; *Az avar kori műipar Magyarországon.* Bp. 1926. – ⁸ Belitzky Jenő szerint ezek az elnevezések türk eredetűek: „Bács, Bécs és Pécs névvel jelölt helyeink gyepűrendszerünkben sáncokkal erősített helyet jelölnek s ezeket mindig törökös rokonnépeink területén találjuk meg.” – Cholnoky Jenő az avarokkal kapcsolja össze a Bécs-Pécs nevet: „Legnyugatibb földvárunk a romai Vindobona romjaiban van, innen származik a város magyar neve, Bécs, mert becs, bács, pécs, becs avar gyűrűt jelent.” *{Hazánk és népünk egy ezredéven át,* Bp., 1934.) – ⁸á E sorok írásakor van sajtó alatt László Gyula összefoglaló munkája a magyarság ókoráról, amely az avar-kérdést is új megvilágításba helyezi; a jegyzetünkhez tartozó részben az ő közvetett úton megismert, főbb megállapításait közöljük. – ⁹ Vörös Márton: *Pécs.* Budapest, 1941. 18 1. – ¹⁰ Deér József: *A magyarság a nomád kultúrközösségben.* (Magyar művelődéstörténet. I. kötet.) Budapest, é. n. 54. 1. – ¹¹ U. o. 57-58. 1. – ¹² Angyal Endre: *Árpádok, Hohenstaufok, Komnenosok.* Sorsunk, 1943. 797. 1.

MÁSODIK RÉSZ
NÉP

Honfoglalás

Olyan idők elé érkeztünk, amelynek eseményei nem lehetnek ismeretlenek a magyar olvasó előtt, s így az eddiginél is kevesebb a szüksége, hogy a történelem adatait ismételjük. Elegendő, ha magunk elé idézzük, milyen nép volt a magyar, amikor ideérkezett, sAnit hozott magával. Nekünk arról kell szólnunk, hogyan egyeztette össze életét avval, amit itt talált.

Fajilag nem volt egységes, a finn-ugor elem keveredett benne a türkkal, de a honfoglaló nép kétnyelvűsége arra vall, hogy a türk vezető rétegek összeolvadása az ugor (mogyeri) nép-zömmel még nem fejeződött be, azonkívül voltak tisztán törökös törzsek is. A türk rétegnél feltehetünk némi szláv beütést, az előkelők összeházasodásai révén, erről azonban a nyelvkincs nem tud. A keverék nép műveltsége azonban már legyengült: úgynevezett sztepsei félnomád kultúra volt, amely a természeti viszonyokhoz alkalmazkodva, évezredekken át fejlődött, s éppúgy fedte az autochton népek szellemi és anyagi igényeit, mint a nyugati civilizáció a maga területén. Ma önkéntelenül értékrendbe szoktuk sorolni a műveltségeket, s a nyugateurópaiat vesszük a legmagasabb rendűnek, a mintaképnek. Ez az értékelés azonban irreális, mert hiányzik belőle a viszonyok mérlegelése. Germán népek is megfordultak a sztyepen, a turáni síkon (normanok), ezek éppúgy alkalmazkodtak a természeti adottságokhoz, s műveltségük éppoly determinált lett, mint a többi ottani népé. Kü-

lönben a kultúra-képesség megadásával vagy megvonásával ajánlatos csínján bánni; a földön kevés a született barbár nép, talán egy sem az. A mongol fajt például barbárnak bélyegzi az európai szemlélet, felejtve, hogy a letelepült mongol: a kínai a világ legrégebb és előljjáró kultúrnépei közé tartozik, amelyhez Európa bátran járhatna iskolába ma is. Ugyanígy vagyunk a török-arabokkal; amikor Harun al Rasid követsége Nagy Károly udvarába érkezett, a kifinomult műveltségű, selymektől, drágakövektől ragyogó bagdadi urak ugyancsak elmaradt, „primitív” környezetben érezhették magukat. Károly császár megelégedett avval, hogy le tudta írni a nevét, szívesen időzött istállóiban, s kedves itala a magafejte kancatej volt. Az arab anyákról viszont tudjuk, hogy megfenyítik gyerekeiket, ha beszédjükben nyelvtani hibát ejtenek.

Az ugor-türk magyarság műveltsége elérte azt a fokot, amely a délorosz sztyepen akkor elérhető volt. Valása, a „primitív” sámánizmus, meglepően kidolgozott metafizikai értékrendet állít elénk, lényegében jóval több egyszerű természet-vallásnál, csupán jelképrendszerét veszi a természeti életből. Erkölcsi rendje pedig nagy befogadó-képességre, a humánus mély megértésére vall, amely nemcsak erős vallási érdeklődésben, hanem a türelemben is megnyilvánult. Társadalmi szervezete katonai volt: ez a nomád állam szükségszerű rendje; a katonáskodás mellett azonban a fegyverfogható férfi természetesen állatot tenyésztett, gazdálkodott, kereskedett is. (Jellemző, hogy „had” szavunk az ugor nyelvkincséből származik.) Osztály-jellege csak a szolgáló népnek volt, de itt is meg kell különböztetni a rabszolgákat, akik a hadifoglyokból kerültek ki, s a rokonvérű alárendelteket, egy-egy úr vagy család házanépét, amelynek helyét, kötelezettségeit a kialakult szolgálati viszony szabta meg. Ez a réteg rugalmasabb társadalmi helyzetben élt, s jobbággyá volt leendő. Zömüket az ugarság adta, s ők alkották a honfoglaló magyarság paraszt-rétegét, a köznépet. Krónikaíróink ugyan azt mondják, hogy a régi magyarok a hadban gyávákat fokozták le örökös szolgálókká, a tudomány véleménye s a közfelfogás pedig legújabb időkig az volt, hogy az itt talált, meghódoltatott népekből alakult ki a jobbággyaság,

az ősi, tisztán magyar elemet pedig a nemesség és leszármazol képviselik. Ennek elsősorban az árpádkorból fennmaradt névanyag mond ellent: az előkelők, a szabadok nevei általában török eredetűek, a szolganévek pedig úgyszólván kizárólag magyarok, holott ha a szolgák a jogfosztottakból kerültek volna ki, törökös nevüknek meg kellett volna maradnia.¹ A másik feltevést a meghódított (szláv) népek csekély száma zárja ki; a honfoglalók egészen gyér lakosságú területeket is megszálltak, s ezeken már a magyar történelem első századaiban éppolyan arányú kialakult szolgaréteget találunk, mint egyebütt: mindenütt ők teszik a lakosság többségét. Ha ez a többség idegen eredetű lett volna, minden bizonnyal ő asszimilálja magához a jövevény réteget, mint tette az avarokkal, a bolgárokkal, s ahogy tette maga az ugor-magyar többség a türk-magyar kisebbséggel. A türk eredet tudata a nemzetet tevő nemesség körében még sokáig ébren maradt, s a hun-magyar folytonosság hagyományánali ápolásában nyilvánult meg; biológiailag azonban a türk faji különállás már a honfoglalás idején is eloszlóban lehetett az ágyas-tartás általános szokása révén. A hun-hagyomány a türk-hun és a türk-magyar nép vérségi kapcsolatán s ezen belül a fejedelmi családok rokon viszonyán alapult (Hunor-Magyar), s így fedi a történeti valóságot. S ez az oka, hogy nem alakult ki avar-magyar folytonossági hagyomány, noha a huzamos együttélés és a szoros kapcsolat ezt hozná magával. A fölötté vegyes összetételű avarságban (mongol, szamojéd, kínai, ősszibériai, tunguz) ugyanis a mongolok voltak a legnagyobb számban képviselve, s valószínűleg ők alkották a vezető elemet.²

A magyarság állam-politikája szintén a sztyep iskoláját járta ki, amely egy rugalmas szövetkezési rendszer alkalmazásából állott, s főképp a hadviselés céljait szolgálta. A közös érdekű törzsek egy-egy népesebb, nagyhatalmú törzs köré csoportosultak, a mellérendeltség viszonyában; önállóságukat megtartották, de had idején elfogadták a fő törzs vezetését, amelynek fejedelme egyúttal a törzsszövetség irányítója, legfőbb ura lett. A később csatlakozók különleges beosztást, nehezebb szerepet kaptak: előörs-, gyeprü-nép lettek, de vazallussá nem váltak.

Háborúban az ellenség kiirtása, szolgává tétele s területének és vagyonának elvétele volt a cél; ha települt népet hódoltattak meg, nyakára ültek, munkáját kihasználták, s maguknak dolgoztatták, ami nem egy esetben vesztükre szolgált, ahogy az avaroknál és a bolgároknál láttuk.

Hadművészetük szintén évezredes fejlődés eredménye, a szkitákkal jelenik meg a történelem szintén, s utolsó mutatványai a mongol világhódítások. Erről itt csak annyit, hogy a magyarok megjelenése idején az akkori európai hadviseléssel szemben ellenállhatatlan volt; a kalandozások az egész európai hadi rendszert átalakították: külön katonaosztály szervezésére kényszerítették a hatalmakat, s evvel elindították a hűbériség kialakulásának folyamatát. S nemcsak ezt: a németiség, amely azideig még jobbra erdei falvakban, nyílthelyeken lakott, a magyarok ellen kezdett erősített városokat, várakat emelni, ahogyan mi a tatárjárás után. A németek erre a rómaiaktól vettek példát (burgus = burg, burger).

A legszigorúbb tudományos vizsgálatot is kiállja, sőt éppen ennek az eredménye az a tétel, hogy a magyarság társadalmi, politikai, hadi műveltsége felülmulta az európai népeket, amelyekkel új lakóhelyén szembekerült; valás dolgában a kereszténységgel nem mérkőzhetett, ez viszont nem a nyugati kultúra szüleménye volt, egyébként pedig Levédiában már előbb megismerkedett vele, mint az európai szlávok, s a szászok és a poroszok. Mindezt különben a történelem tényei bizonyítják. Az egész középkoron át a magyar birodalom volt az egyetlen szilárd államalakulat; Nagy Károly kísérlete éppoly hamar széthullt, mint az Ottók császári álmai, s a Habsburgok sem tudják sokkal több kohézióra kényszeríteni a német törzsszövetséget, amely Bismarckig megmaradt cseppfolyós állapotában; Franciaország hűbér-államok, grófságok versengő csoportjait keretezte, Olaszország sohasem volt több városköztársaságok, királyságok, pápai birtokok mozaikjánál, s még az angol sziget is két király alatt élt, miután elszenvedte a szász, a dán és a normán hódoltatást.

Ha a műveltség többi területét vesszük szemügyre, a magyarságnak akkor sem kell szégyenkeznie. Zenéjét végre ismét hallani kezdjük, s felfigyelnek rá a világ

zeneértői mindenütt. Vele több a szerencsénk, mint a népi költészettel, amely nyelvhez kötött, s amelynek kincseit a századok latin írásműveltsége maga alá temette. De ha már az írást említettük, álljunk meg egy percre a nyugati kultúrhistoriának annál a beidegzett tételénél, hogy az írás a magasabb műveltség kezdete és fokmérője. Nos, a magyar az egyetlen nép Európában, amely saját írással, ábécével rendelkezett, s a XVI. századig élt is vele. A többi nép mind a latin ábécét vette át, a latinoktól, illetve a hittérítőktől tanult meg írni, a latinok pedig a görögöktől, a görögök a föníciaiaktól, ezek viszont az egyiptomiaktól. Az árja népek sohasem jutottak odáig, hogy írásjeleket alkossanak, míg a magyar rovásírással azonos türk. ábécé s vele az írásműveltség már a Kr. utáni századokban kialakult. A betűformák arra vallanak, hogy kezdetben fára vésték, papír hiányában, ami egyébként általános tünet, s emlékéért a germánoknál a Buch (bükffa), Buchstab (bükkszás) szó tartja fenn. Gyanús és megvizsgálendő lenne azonban a magyar „könyv” szó eredete és szerepe. Tudtommal a magyar az egyetlen nép világszerte (a kultúrnépeket értve), amelynek külön szava van a könyv fogalmára, a többi mind az írás hordozó anyagát használja metaforice a könyv nevéül, visszamenőleg a sumérekig (Buch, book, liber, caudex, by bios, pa-p-iur, dub stb.). A könyv szót egyesek a göngy (göngyölni, göngyöleg) szóra vezetik vissza, nyilván a papirusz-tekercs (volumen) mintájára, de ennek az etimológiai valószínűsége nem sok; viszont egyetlen olyan rokon-szó sincsen, amelyből származtatható lenne. Ha beigazolódna, hogy a könyv szó eredeti alkotás, helyesebben türk átvétel az írással együtt, mint az *ír*, a *betű* és a *szám* szavak, ez azt jelentené, hogy a türk-magyar műveltség felismerte, hogy a könyv több, mint az írás és a hordozó anyag együttese. Az írástudomány letéteményesei, művelői minden bizonynyal a magyaroknál (türköknél) is a papok voltak (táltosok, orvosok, javasok), de a fejedelmeknek is megvoltak a ravói (kancelláriai hivatalnokai), sőt írást művelő ötvöseik, kőfaragói (nagy-szentmiklósi kincs VII-VIII. sz., orkhoni feliratok VIII. sz. eleje). Hasonlóképp állt az írás ügye Európában a világi iskolázás elterjedéséig, ami elég

későn következett be, a közrendű népnél csak a XIX. században. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a rovásírás külön papi műve, ők nélkül is egészen a X'VI. századig élt, ^kkor elmondhatjuk, hogy ezekben a századokban egyedül a magyarság rendelkezett *népi* írástudománnyal. Meggondoltuk ezeket az állításokat mert nem kívánunk a lelken-dező és gyanús magyarkodás gözkörébe kerülni; azért jog-gal furcsáljuk, ha egy magyar irodalomtudós 1939-ben így ír: „Ama nagy kultúrváltozások között, melyek a magyar-ságot az új hazában várták, egyik legnagyobb az a látszó-lag talán kicsiny dolog volt, hogy a fiatal nép, vagy legalább is annak egy vékony rétege, megismerkedett az „írással” ... A Krisztus utáni új ezredévet megért magyar-ság ezzel ismerte meg a Nyugat kultúrvilágát...” Amin nyilván azt kell értenünk, hogy magát a kultúrát. Igen különös lenne, ha céhen kívüli laikusoknak kellene a cég-beli tudósok figyelmét felhívni arra, hogy a magyar életet és minden tartozékát először belülről és természetes kör-nyezetében szükséges vizsgálni, nem pedig valamely ger-mán katedra magasságából.

Ha eredeti környezetébe helyezzük, más szemmel fog-juk nézni a félnomád magyarság életmódját, foglalkozá-sát, gazdálkodását is. A finnugor nyelvkincshez tartozó *ház* szavunk (amelyből az orosz *chata* = ház származik) arra vall, hogy a magyarság erdőlakó korában (fa)-, házban lakott. A vándoréletre térve, természetesen sátor lakóvá kellett válnia, csak így követhette, illetve terelhetette a kevésvízű sztyepen egyre újabb legelőt kereső állatait. Minden ázsiai utazó egybehangzóan állítja, hogy a rácsos favázú nemezsátor, a jurtt, a pusztai lakás leg-tökéletesebb megoldása; nemcsak könnyen hordozható, ha-nem az időjárás követelményeit is kiállja, nyáron szellős, télen fűthető, higiénikus, rovarmentesen tartható, míg az. állandó jellegű, szilárd lakást könnyen ellepik a bolhák és a csótányok. Ennek a feregnek mind a két népies neve: ruszni és svábbogár, jelzi, hogy a magyarság az oroszok és németek körében ismerkedett meg vele. A sátor belső be-rendezése is az adottságokhoz alkalmazkodott; középen volt

a tűzhely, fölötte a koszorúfa elzárható nyílásán szállt ki a füst; bútora hosszúkás faláda, a „koporsó”, szekrény, ülőhely és állvány egyszerre; heverőit, földjét, oldalait prémek és szőnyegek borították. A magyar sátor nemcsak egészségesebb, hanem díszesebb is volt, mint például a szláv népek tapasztott vagy vályog viskói és faházai, amelyekben ember, állat együtt lakott, s lakik ma is. A magyarok sohasem laktak együtt állataikkal s nemcsak azért, mert nem fértek volna el; a szintén ugor eredetű *ól* és *karám* szavak bizonyítják, hogy állataikat már kezdetben elkülönítették, s gondosan tenyésztették. A lakósátor célszerűségét és szépségét egyébként a nyugai népek is elismerték, dicsérték és utánzásra méltónak találták; a letelepült életmód természetesen kiszorította a használatból.

A félnomád, azaz téli-nyári szálláshelyet váltogató életmód már helyhez kötöttebb jellegű, s csak ott valósítható meg, ahol az állat kisebb területen is állandó élelmet talál: folyók mentén, zártabb, dombosabb vidéken. Ezt nyilván a Kaukázus tövében, a Don és a Kubán vidékén, majd Etelközben („folyóközben”) találta meg a magyarság. Itt kaphatott új életre ősi ugor foglalkozása, a halászat, amely szintén helyhez kötöttebb mesterség: a hal helybe jön, sőt a jó halászóhelyek mindig eleve adottak, nem változtathatók meg; innen ered az állandóságot jelző halász-*tanya* kifejezés.

Az is magától értetődik, hogy a téli szállás állandóbb jellegű település volt, a nagycsalád, a *nem* családi és gazdasági életének középpontja, a falu és a város kifejlődésének csírája. Nem szabad ugyanis azt hinnünk, hogy a magyarságtól teljesen idegen volt a sűrűbb település szokása; nemcsak hogy nem kerülte a várost, de maga is alapított, ha szüksége vagy lehetősége kínálkozott (Kisjenő-Kisinev, Jászvásár-Jassy), csak hogy ez a város más volt, mint a nyugati összetelepülések. Mai város = vár-as szavunk természetesen nem keletkezhetett a sztyepen, de az eredeti *-ad*, *-ed* helynévképző már igen: Nádasd, Sárosd, Érd, Meződ, Erdőd, Hegyesd, Szöged (a Tisza és a Maros szögében), később Falud, Várad; az Ady-névben is ez a képző lappanghat: Diós-ad = Diósd. Egyébként azonban a magyarság sokáig megtartotta azt a szokását, hogy tele-

pülés-helyeit a birtokos úrról nevezze el. A magyar városnak alapító és alakító helye a *vásárhely*: forgalmi csomópont több út találkozásánál. Falu és város közt ilymódon csak a nagyság tesz különbséget, a fő útvonalak mentén sorakoznak a házak, szabadon, „külterjesen”, egész, gazdaságukkal, s amíg lehetett, nyilván termőföldjeikkel együtt. Ez a város-forma az Alföldön általános, s mint mezőváros, mindenütt megtalálható. Ha közelebbről nézzük, megtaláljuk benne a mai városrendezés legfőbb elveit és eszményeit: mindenhol egyforma könnyen elérhető középont, amelyből széles „sugarutak” futnak szét, a helyi és távoli forgalom főútöere; az utcák szélesek, napfény, levegő, szabadon járja őket; a házak belsősége: veteményes-, virágos-, gyümölcsöskertek, tágas szérűk „kertvárossá” teszik, mely helyben termeli az élelmiszert; udvar, utca tiszta, mert a gazdaság minden hulladékot fölémészt, hasznosít; minden udvaron kút, azaz vízbőség, az egészség és tisztaság elengedhetetlen föltétele, és így tovább. Eltér ettől a mongol város, amely a katonai sátor-tábor építi kőbe, hasonlóan az amerikai városok blokk-rendszeréhez; geometrikus, de szellős, szabályos forma, a pekingi tatárváros ma is ennek a képét hordja.

Egyik nyugati műveltségű írónk tiltakozott ellene, hogy az európai városok rendjével szemben visszakívánjuk „a keleti vásár zűrzavarát”. Nos, a mai városrendező mérnökök már visszakívánták, sőt vissza is állították, de ehhez nagyszámú „kultur”-mérnök és sokszázados fejlődés kellett; ami pedig a vásárt illeti, a keleti város-érzék régesrég a bazárban helyezte el, hogy együtt legyen az áru, s ne zavarja a többi negyed nyugalmát. Igaz, hogy a déli és keleti (melegövi) városok szerfölött tisztátalanok, de tudni kell, hogy az erős napfény fertőtleníti, a lakosság nem tapasztal veszélyt, s így megszokta a szennyet. Sajnos, a nyugati városból éppen a tér, a rend, a tisztaság és a nyugalom hiányzik, a nyirkos, fertőző éghajlat alatt is, különösen a középkor idején, amelyről most szó van. De ez nem kultúratlanság, hanem a természeti adottságok és kényyszerhelyzet eredménye. A nyugati városokat elsősorban a védelem szüksége teremtette meg, amiben – a németeket illetően – a magyarságnak is sok része volt. Henrik

német király nemcsak a hadseregét szervezte át s gyakoroltatta kilenc álló éven át a magyarok elleni harcra, hanem várak építését is elrendelte, s a lakosság ebben az időben kezdett a falak védelme alá húzódni. Közép- és Nyugat-Európa zárt, tagolt, hegyes vidéke úgysem kedvez a nyílt, nagyhatárú mezővárosok, óriásfalvak kialakulásának; a sok zárt, kishatárú vidék kicsiny, de városszerű és sűrű lakosságú központokat fejleszt. A szűk hely zsúfoltságot hoz magával, ami fokozza a védelmet; minden talpalatnyi tért ki kell használni, keskeny, girbegurba utcák keletkeznek az emeletes házak között, levegőtlen, napfénytelen sikátorok, gettó-labirintus. A házakban a hulladék számára nem jut hely, minden szenny az utcára kerül, a kiugró erkélyek ürítkező helyiségek, amelyek terméke közvetlenül az utcára hull; járda nincs; a köztisztaságról a kutyák, macskák, patkányok és a kiadósabb záporok gondoskodnak. Aki csak nemrégén is járt a déli országokban, az első benyomás, amely az orrát érte, bizonyára nem a narancskertek és ciprusok illata volt, hanem a városok jellegzetes bűze, amelyben ételszag, lakásdoh és kanálisillat keveredik. Nem kell természettudósnak lenni, ha azt állítjuk, hogy az ember a legkellemetlenebb szagú állat; nincs még egy teremtettség, amelynek annyit kellene tisztálkodnia, hogy elviselhető legyen. A városban pedig tömegesen, összezsúfolva kénytelen élni, szaga, szennye fokozódik. A Hortobágy szélén lakó Veres Péter 1943-ban így ír: „Romantikusként érzem némely írók lelkendező írásait azokról a felvidéki és dunántúli városokról, amelyekben én nem szépséget, hanem piszkosszürke és betegsárga házakat és zezzugos, sötétárnyékos utcákat látok... Ki tehet róla, hogy én a házak és szobrok patináját megsavanyodott szennynek látom, s ki tehet róla, hogy ha bámulom is a képzelet és akarat csodálatos építményeit, de pusztai orrom dohosságot, tömjénszagot, szellemi penészt érez beszívódva kövekbe és emberekbe”.⁴

Érthető hát, ha a pusztán tanyázó magyar nem vonzódott a nyugati városokba. A sokáig szabadban, sátorban lakó utazók mind beszámolnak róla, mily fullasztó érzés fogja el őket, ha házban, szobában kell aludniuk, azt hiszik, rájuk szakad a tető; a nomád harcosnál ehhez a

nyugtalanság, a védtelenség, a félelem érzése is járul: a sík mezőn nem érheti váratlan meglepetés, de ki tudja, mi leselkedik az ajtók, falak mögött? Végeredményben azonban mégis csak a sűrű település, a város a civilizáció műhelye; csak itt jöhetnek létre a tömegeket igénylő nagyobb intézmények: iskolák, kórházak, könyvtárak, múzeum, színház, mulató, hivatal, a sokágú kereskedelem és ipar ezervei stb. Ezért vágyódik a civilizáció hiányait érző (vidéki, falusi) ember a városba, s ezért megy a civilizált ember, mihelyt teheti, a faluba, a „természet ölére”, pihenni, olvasni, szemlélődni, magabaszálmi, azaz kulturálódni. Mert a kultúrának viszont a falu a bölcsője; az alkotó tehetségeknek elenyésző százaléka születik nagyvárosokban.

A honfoglalókat, miután Pannoniát megszállták, bizonyára néhány emberöltőn át elfoglalták a település gondjait, s az ismeretlen Nyugatot becserkésző, kémlelő „kalandozások”. Az itt talált városokba nem igen húzódtak, s gazdálkodásának is hozzá kellett simulnia a táj igényeihez. Főfoglalkozása természetesen az állattenyésztés, s a halászat és vadászat volt. Az első évszázadból nincsenek számszerű adataink az egyéb mesterségek, iparok fajtáira és művelőire, de a legrégebbi oklevelek (a pannonhalmi 1001, a pécsváradi 1015, a a bakonybéli 1036, a tihányi apátság 1055 alapító levelei) elégséges visszatekintő következtetésekre adnak módot. Ezekből először is azt látjuk, hogy a földművelés nem virágzott nagy mértékben a magyarok bejövetele előtt sem; a vidék, mint tudjuk, elszegényedett senki földje volt, nagyrészt rengeteg erdők borították, s a folyók hatalmas árterületei, mocsaras lapályai inkább az állattenyésztésre nyújtottak lehetőséget, így aztán eleinknek nemcsak az ittlakóktól, hanem magától a természettől is el kellett foglalniuk a hont, persze lassú hódítással: megtörniük a talajt, erdőt irtaniuk, mocsarat csapolniuk. Az állattenyésztés mellett meglepően nagy mértékben folyhatott a kertgazdálkodás, a szőlőművelés, így például a pécsváradi apátság jegyzékéből tudjuk, hogy a Szent István által adományozott emberek

közt 110 volt a szőlőműves és 6 a kádár; szántóvető már csak 36, s pásztor ember mindössze 19 (13 juhász, 3 kanász, 3 lovász: ennyi kellett az adományul kapott 120 ló, 84 tehén, 464 juh, 102 disznó és 92 kecske s a szaporodás gondozásához).⁵ Ezek az őstermelők; az iparosokról alább szólnunk. Mindmáig ugyanis az a nézet az általános, hogy a magyarság mindazokat a mesterségeket, amelyek az egyoldalú nomádgazdálkodáson kívül esnek, új hazájában sajátította el.

Ennek a felfogásnak nemcsak a történeti adatok mondanak ellent, hanem a legrégebb tanú: a magyar nyelvkincs is. Legfontosabb termeivényeink, gyümölcsseink s a természetükhöz szükséges eszközök nevét a magyarság magával hozta Pannoniába, azaz nem itt imerkedett meg velük. A türköktől kapta őket, s a történelemből tudjuk, hogy kaukázusi és levédiai hazájában már foglalkozott ezekkel a művelési ágakkal: a gabona-, szőlő- és kertgazdasággal. Ha pedig a köznép zöme az ugor elemből állt, őket is dolgoztatta, nemcsak a rabszolga szlávokat; ellenkező esetben a szláv hatásnak rajta kellett volna hagynia nyomát a nyeivkincsen; ez pedig csak Pannoniában s igen kis mértékben mutatható ki. (Meglevő szavak szláv szinonimáit vette át).

Hasonló alapon szólhatunk ipari ismereteiről is, amelyek kiterjedtek a hordozható ipafok minden fajtájára: ha ezeket is mind idegenektől tanulta volna, a mesterséggel együtt nevüket is kölcsönveszi. Bizonyos, hogy a magyarság szívesen látta az idegen kézműveseket, s szívesen tanult tőlük, de más dolog a segítség, s más az elemi oktatás. Az iparúzés természetesen a háziipar keretein belül folyt a céhrendszer kialakulásáig, azonban az egyházi, közigazgatási és katonai központok megalapításával az ipari szükségletek is megnövekedtek. Ezek a központok a lakosság erőteljesebb áramlását idézték elő, városias tömörüléseket alkottak, amelynek lakói közt foglaltak helyet a magyar kézművesek, az első magyar polgárok.

Kereskedő réteg a félnomád magyarság körében nem alakulhatott ki, mivel evvel a mesterséggel bizonyára maga az uraság foglalkozott s nem rátermettség nélkül.

Gyakorlatát Levédiából hozta magával; ottani telephelye ugyanis mintegy a közepét foglalta el annak az úthálózatnak, amely Skandináviát, Permet és Bizáncot kötötte össze, s amelyen át ezeknek a vidékeknek termékei kicserélődtek; az egykorú arab és görög kútfők pedig ⁿagy elismeréssel szólnak a magyarok kereskedelmi érzékéről.

Most hát lássuk ezeknek a hegyen túlról hozott, magyar nevű iparoknak a fajtáit: kovács-, ötvös-, timár-, ács-mesterség, szövés-fonás, íj- és szíjgyártás, fémművesség, fegyverkészítés, kocsigyártás. A vincellér, bográn, molnár idegen eredetű szó. A pécsváradi apátság jegyzékei a következő mestereket sorolják fel: méhészt, kádár, szőlőműves, ács, esztergályos, vasbányász, fazekas, ötvös, pék, molnár, szakács, cukrász. Másutt timárt, szücsöt említenek. A nem hordozható iparokat itt kellett tanulniok, így például a vízimolnárságot (molendinarius) valószínűleg az olaszoktól, ugyancsak tőlük a magasabb vincellér-tudományt a takácsolást pedig a szlávoktól. A legnagyobb bece az ötvösművészetnek volt; igen gyakori az ötvösök adományozása, s a királyoktól nem együk, nemességet kapott, volt olyan, aki egész falut bírt.

Szólni kell még az állattenyésztés és a földművelés fejlődéséről, ennek a jobb megértéséhez azonban szükséges megismerni a honfoglaló magyarság elhelyezkedését Pannóniában.

A magyarság honfoglalása két alapvető dologban különbözik az előző nomád megszállásoktól, a hunokétól és az avarokétól. Az első a földrajzi elhelyezkedés; míg a hun és az avar a birtoklás súlypontját az Alföldre tette, a magyarok a Dunántúlt szállták meg legelőször és a leg-sűrűbben. A másik társadalmi mozzanat: gazdálkodásukat nem pusztán az itt talált és meghódított szolganépekre alapították, mint elődeik, hanem a szervezetükbe régóta beágyazott, azonos érdekű közrendű népet is hoztak magukkal, amelynek jogi állása, társadalmi helyzete kedvezőbb volt, mint a rabszolgáké.

A nyugati részen való tömörülés nem csupán védelmi célokból történt; igaz ugyan, hogy a magyarság elsősorban a keleti nyomás ellen kívánt védekezni, s ezért hatal-

mas lakatlan területeket, erdős hegyeket, járhatatlan ingóványokat vetett gátul keleti üldözői és maga közé, s egész országreszeket hagyott meg gyepeinek; az is igaz, hogy nyugati továbbhatolásra készülődött, s ennek útját tartotta nyitva a Dunántúl, – de ezeknél az okoknál is erősebben hathatott az a tényező, hogy ez a táj jobban megfelelt természetes igényeinek, jobban szolgálta gazdasági s ezzel állami-katonai megerősödését. Ha a magyarság odisszea ját végigtekintjük, mintegy átmeneti korszaknak tűnhetik fel az az idő, amelyet a toboli őshaza elhagyásától a kaukázus-levéidai településig tiszta, „nomád– életmódban töltött el. Ha alkalmazkodott is a víztelen, fátlan sztyep törvényeihez, sem eredendő életmódját nem felejtette el teljesen, sem igényei nem módosulhattak annyira, hogy ne kívánja az ősi szokásainak, természetének jobban megfelelő környezetet. A magyarság a történelemben mint félnomád nép tűnik fel először, s ez az életforma mintegy ötvénye az erdő- és a pusztalakó életmódnak, Néppé az Ural lábainál, a Kama és a Tobol mentén serdült, mint nemzet, a Kaukázus lapályain jelent meg. Mind a két „faj dombos, folyókszelte vidék, éppúgy, mint a Dunántúl. Ha a magyarság minden ízében pusztalakó nomád néppé vált volna, bizonyára a Tiszahát végtelen mezőin üti fel a sátrát legelőször, s onnan indul további terjeszkedésre, mint az avarok és a hunok. Az a tény, hogy a magyarság a bővizű, erdővel-mezővel váltakozó dombvidékeket kereste a legszívesebben lakóhelyül, csak az utóbbi időben lett történeti és földrajzi tudományunk klasszikus igazságává. Teleki Pál gróf, ezeknek a tudományoknak egyik legnagyobb tekintélye, így fejezte ki ezt a tételt: „A magyarság igazi hazája az a vidék, ahol a magas hegység a síkságba nyúlik át”. A Dunántúl folyóvölgyei, hegyek-dombok közé nyúló lapályai, kövér mezői, vadat-halat rejtő erdei-mezei az a táj, ahol a honfoglaló nép híven feltalálta őshazái mását, ahol eredendő életmódját teljesebben űzhette, s öröklött képességeit tovább fejleszthette.

A magyarság társadalmi tagoltságának jelentőségét talán nem is szükséges fejtegetni. Nemcsak Jaarcos, hanem munkáskezeket is hozott magával, mégpedig többsé-

gében munkás népet, amely hazájának érezte az új országot. Azaz valóban nép volt, s ez az összetettség mentette meg a belső elgyöngüléstől, amely a bennszülött rab-szolgák és a jövevény zsarnokok társadalmának törvénye és végzete. Ez a közrendű, tömeg mentette meg a felszívódástól is, sőt ez lett a magyarság történeti létfenntartója azáltal, hogy mind az itt talált idegen népeket, mind pedig urait magába olvasztotta.

Még egy ok játszott közre, amely a magyarság zömét a Dunántúlra vonzotta, s ez történeti: ez a rész volt aránylag a legsűrűbb lakosságú és a legkultiváltabb, itt volt a legtöbb tört talaj s a legtöbb munkáskéz. Ezt a két erőforrást a történelem ajándékképpen kapta, s bennük az országépítő munka nagy belső támasztékokat nyert. Hatásuk főként Szent István óriási átalakító művének sikerében nyilvánult meg.

A Dunántúl vonzóerejét nagymértékben fokozta az is, hogy jól megfelelt a település politikai formájának: a törzsek szerint való megszállásnak. A tagolt, sokarcú, „képlékeny” tájon belül könnyű volt olyan kisebb zárt területet elhatárolni, ahol minden vagy számos gazdasági ág megtalálhatta művelésének feltételeit, ahol – mint Szent István mondotta később – „sokerkölcsű” volt az élet, sokféle munka folyhatott. Az Alföldön például a „munkatáj” csak kétféle szintre tagozódott: az ártérre s az ennél magasabb szintre, s kettejük közül is az egyik csak időszakosan volt értékesíthető, az egész tehát csekély mozgékony-ságú gazdasági életre alkalmas. A hegyvidék meg éppen távolesett a magyarság életmódjától; a havasi legeltetés s télen a sztyepre való vonulás (transhumance) az ő számára már primitív volt, s a havasi legelőket üresen is hagyta a később beszivárgó balkáni pásztornépek, a v-lakok leendő hazájául.

A Magyar-medence síkja a délorsz sztyep-övezet legvégső kiöblösödése nyugat felé, valóban az a táj, ahol a hegység a síkságba nyúlik át. „A Bécsi-erdő és a Rodopevonaltól (vagyis a medence határától) nyugatra eső hegyvidék a pusztai népek számára az érdektelenség területe. A szteppéhez fűződő síksági életforma lezárul a hegyek lábánál és elfogy a völgyek torka felé. A törésvonaltól

keletre eső medencékben a szeppe-népek a jellemzőek”, – írja Szabó Pál Zoltán;⁶ Mendöl Tibor pedig mindezeket a tételeket összefoglalóan így fejt ki: „A Dunántúlt az Alfölddel szemben az aprólékosabb tagoltság jellemzi. A változatos táj sokféle életformának kedvez, az egyhangú csak bizonyos életformáknak... A kultúrtáj kialakulásának tehát már a természeti alapjai is eltérőek az apró tájak mozaikjából összetett Dunántúlon és a durván tagolt Alföldön... A honfoglalás kora erősen megfogyott népességű, de távrolról sem lakatlan, kissé elvadult és megromlott, de teljesen el nem pusztított kultúrtájat talál a Dunántúlon; alig lakott, a nyerstájtól kevésbé különböző vidékeket az Alföldön. A pásztorkodáson kívül a földművelést és a gazdasági élet egyéb ágait is ismerő félnomád magyarság nagyon is tudta értékelni azokat a lehetőségeket, amelyekkel a Dunántúl elzüllött, de könnyen helyreállítható kultúrtáj a kecsegtetett. És értékelni tudta azt is, hogy ez a tájék nem lakatlan. A hódító nép számához mérten bőven volt férőhely, a fölös mennyiségben rendelkezésre álló földterületnél tehát nagyobb értéket jelentett a rajta talált népesség, a föld kincseit kiaknázó munkáskéz. Ezen a két, már magában véve is jelentékeny előnyön kívül másokkal is csábította a Dunántúl a honfoglalókat. – Tölgyesek, árterek rétjei, füves puszták – ilyenek különösen az alföldi jellegű Mezőföldön – a Dunán túl éppúgy voltak, mint az Alföldön. Három, időszakosan cserélhető tájtypus állt tehát itt is, ott is a pásztorkodó életmód rendelkezésére. Ám mozaikszerű váltakozásuk a Dunán túl kedvezőbb az olyan nép számára, amely szervezetének megfelelően nemzetségenként szállja meg a földet, hiszen így minden kis csoport talál olyan, természetből mindennel fölszerelt területet, ahol függetlenül rendezkedhetik be. Nem tud azonban mit kezdeni az olyan óriási és sok helyen mocsaras árterekkel, amilyenek az Alföldön terjengtek. – Ezeknek egy része így kívül reked tehát a megszállók életterén és kihasználatlan folt marad ott is, ahol a törzsi szállásterület – bizonyára hadászati megfontolásból – két oldalról zárja körül. Ugyanez a sorsuk az igen terjedelmes futóhomokterületeknek is. Az Alföld belsejében az ármentes szint és az ártér

kihasználása évszakosan váltakozik s ez a kettőt elválasztó vonalra helyezi a nemzetségek életerének súlypontját. E vonalak ritka hálózatának megfelelően az Alföldön kevesebb nemzetség kanyaríthat ki magának megfelelő területet, mint a tájhatárokkal sűrűn behálózott Dunántúl.

A hazát kereső nép éles gazdaságpolitikai érzékére vall, hogy noha nem kisebb geopolitikai érzékkel felismerte a Magyar-medence földrajzi egységét, mégsem az Alföldön szervezte meg hatalma székhelyét, hanem a Dunán túl sűrűit össze. Itt megerősödve, már a X. században jócskán előrevitte a többi országrész megszállását, s kijelölte a gyepüket, amelyeket kilenc évszázad alatt áttörhetett az ellenség, de nem mozdíthatott ki helyükből. Az erősödés pedig oly gyorsan haladt, hogy a XI. században már tömeges, kivándorlásszerű jelenségeket figyelhetünk meg, elsősorban az Alföld felé, sőt kialakult olyan feltevés is, hogy a székelyek csak ekkor, a kereszténység ellen renitálva, költöztek Erdőelvére.⁸

A Dunántúl túlsúlyára vall a törzsek elhelyezkedésének politikája is. Nemcsak a számban, de a tekintélyben s tisztségekben is előljáró vezérek népe itt vesz szállásbirtokot. A fejedelmi Megyer-törzs természetesen a közepén telepedik meg, s Árpád székhelyül az itt talált legnagyobb várost választja: Óbudát, azaz Aquincumot. Ez a birtok volt a legértékesebb, s népességében is csak Zala vetekedhetett vele; határai a Pilitől kezdve Fehér-megyén át Veszprémig, Tolnáig, Somogy széléig nyúltak; beletartoztak a Mezőföld alföldies legelői, az Árpád lovászmesteréről elnevezett Csepelen pedig a fejedelmi ménest nevelték. Jellemző, hogy mind a Me gyér név, mind a vele egy területen feltűnő s gyepűt jelentő Nyék törzsnév ugor, azaz szorosabban magyar eredetű, – a meyer törzs pedig a hagyományt közlő Anonymus szerint „gazdagabb és hatalmasabb” volt a többinél.

A rangban a gyula után következő horkák, azaz udvarbírák törzse Eribülcsü (Vérbulcs) vezetésével Pribina országát, Zalát és Vast szállja meg, Léi-Huba törzse a Kisalföldet, Botondé a Drávamentét, azaz mindenütt a folyó völgyeket. Egy évszázadon át ezek a törzsek jelentik és hordozzák a magyar erőt Nyugat és

Bizánc felé. A nagy méltóságú gyulák törzsére bízák Erdély birtokba vevését; ebben valami versengés enyhítését szímatolhatjuk, amely István alatt élesedik ki, s nyer keménykezü, katonai megoldást. A Felső-Tisza mentén és az Alföldön a valóban nomád, állattenyésztő török törzsek kapnak elhelyezést: a kabarok (gyepü-nép), az uzok, a Kende-törzs, majd később a besenyők és a kunok. E tiszta töröknépekből csak a besenyők jutnak át a Dunán, s itt is csak a Mezőföld pusztáira, a Kisalföld keleti sarkába (a fejedelmi törzs gyepűjére), a Fertő és a Lajta közé (szintén gyepü), s elszórtan Baranyába jut belőlük, néhány kabar-kozár töredékkel együtt.

A fejedelmi ház úgyszólván dunántúli családdá válik. Az Árpádfiak mind itt tesznek szert újabb birtokokra, amelyek a szállás-terület határain túli lakatlan területekre esnek, s így nem lehet belőlük a birtok egykori kiterjedésére következtetni. Nevüket ma a Bakony vidéke, Tolna, Baranya, Somogy falvai őrzik: Jutás (Jutocsa), Tarhos (Tarkacsu), Taksony (Toksun), Fájsz, Solt, Öllé, Szerind; a Vértes, a Pilis és a Mezőföld a fejedelmi törzs kiváló hadnagyai: Csák, Szalók, Ósi, Megyer, Bicske, Tétény (Tötöny = Töhötöm), Szabolcs, Vájta, Bikács, Doboka birtokaiét,⁹ A székelyek a vasi, göcseji és ormánsági gyepükre kerülnek, kicsiny, zárt vidékekre, ahol máig őrzik ősi szokásaik sok emlékét; a dozmati (Vas-m.) regősénekek úgyszólván szórói-szóra megegyeznek a székelyekével; Göcsejről Kogutowicz Károly így ír: „Tagadhatatlan, hogy Zala egyes zárt területein, pl. Göcsejben a nép faji, nyelvi és néprajzi sajátosságai feltűnőek. *Első látásra* az az érzésünk támad, mintha itt igen régi viszonyoknak a megrögzítésével állanánk szemben. Lehetetlen fel nem ismerni azt a nagy hasonlóságot, ami a göcseji nép és a székely között fenáll”.¹⁰

A törzsek ilyen elhelyezkedéséből fontos politikai következmények adódtak. A határokon megszállt törzseknek ugyanis rendkívül kedvező módjuk nyílt a további erősítésre: a belső részek birtokosai csak az ő területeiken át, vagyis az ő engedélyükkel indulhattak a határokon túlra, s így elestek a zsákmányoló hadjáratok minden eredményétől, adóktól, prédától, rabszolgáktól, esetleges szövetezés! lehetőségektől. A szélső törzsek közül három ült meg

Dunán túl, s csak egy, a negyedik Erdélyben; mindnyájan éltek is a lehetőségekkel, s mintegy felosztották maguk közt a munkateret: Lél Németország felé tekintett, Bülsü törzse Itália felé, míg Botond és a gyula Balkánt, Bizáncot „nyerte”. A helyzet másik következménye viszont az lett, hogy a középponti törzsek, elsősorban a fejedelmi törzs, katonai és politikai hatalma erősen csökkent. Az Árpád-fiak árnyék-fejedelmekké válnak, s a magyar történelem minden eseménye a nagy Nyugatverők: Léi, Szavárd, Bülsü s a Bizáncot sarcoló Botond nevéhez fűződik, egészen a lechmezei (955) és az arkadiopolisi (970) vereségeig. A vereségeket követő kény szerbékesség idején azonban megint a fejedelmek hadi elvesztéseiktől megkímélt ereje érvényesül, s visszakapja hatalmi súlyát, úgyhogy Géza és István már korlátlan hatalommal foghat az ország megreformálásához.

Hogyan jutottak el a reformok szükségének felismeréséhez, s mint lehetett, hogy a reformok sikert arattak? Két mozzanatot kell figyelembe vennünk. A honfoglalás s az utána rögtön meginduló, magyarányú „kalandozó” hadjáratok el sem képzelhetők egy erőteljes, belsőleg kiegyensúlyozott szervezetű, fegyelmezett rendű bázisország nélkül. A magyarság nem volt valami Európára szabadult rabló-horda, hanem hazát kereső nép, organikus és viszonylag egészségesen tagolt társadalom. Nem egy nagy keleti birodalmi mozgalom szélső szárnycsapásként lendült ide, mint a hunok és az avarok, hanem biztonságot és jólétet keresett. Ugyanazt az utat járta, amelyet vándor elődei: a gótok és langobardok, s bizonyosra vehető, hogy célja a továbbbhatolás volt. A kalandozások ezt a célt szolgálták, s az erőt hozzájuk a tovább készülődő nép fegyelme, harci készsége adta. Sikereiket viszont Európa atomizált állapotának köszönhették. Mihelyt azonban a nyugati főhatalom és Bizánc a szerveződés első lépéseit megtette, népeik óriási számbeli túlsúlyának azonnal érvényesülnie kellett, lett légyen a magyarok fegyelme, hadi tudása és politikai képessége mégoly felsőbbes is az elmaradott európai törzsekével szemben. A német-római birodalom és Bizánc, ha csupán önsúlyának birtokába lép, pusztá gravitációjával két olyan

malomkövet hoz mozgásba, amelyek közt a magyarság sorsa nem kétséges. Merseburg és Lech mezején moccan először a malomkő, s a katonai tudomány, a vitézség és a harci láz kiélése, ami eddig fenntartotta a magyarság súlyát, ettől fogva a halál kihívása lett volna. A hadi politikáról és minden egyéb különállásról le kellett mondania, s alkalmazkodnia Európa politikai s a vele egyjelentésű vallási-egyházi berendezkedéséhez. Ezt ismerte fel Géza és fia, Vojk. Ha már annyit firtatják a kulturális képességek mivoltát, itt a helye, hogy kiemeljük: a magyar géniusz fényesen állta meg a vizsgát, alkalmazkodott a környezet kényszereihez, s a változást saját javára tudta felhasználni, a nélkül, hogy eredendő képességeiből, faji alkatának adományaiból bármi lényegeset feladott volna. A számla végső mérlege így fest: a magyarság adta Európának (és Bizáncnak) a katonai szerveződés és fegyvereszközök, amelyek nélkül soha szembe nem szállhatott volna az arab-izlám (keresztes hadjáratok), – Európa pedig a magyarságnak az állami-egyházi rend és a település gazdasági eszközeit, amelyek biztosították nagyhatalmi állását a középkorban. A mérleg két karja nagyjából egyensúlyban van; ha az egyik vagy a másik serpenyő üresen marad, akkor Európa századokkal marad el fejlődésében, s lehet, hogy az iszlám áldozatául esik, a magyarság viszont hamarosan az avarok sorsára jut.

*

Azonban, hogy a X. század második felében már reformra érik a helyzet, abban része van annak a változásnak is, amelyen az ország, helyesebben BBu-a Dunántúl gazdasági élete átment. Ez, mondhatni, párhuzamos volt a politikai fejlődéssel, s első tünete mindjárt a honfoglaláskor jelentkezett: az élettér megszűkülése. S itt vissza kell térnünk Mendöl Tibornak arra a megállapítására, amely szerint „A hódító nép számához mérten bőven volt férőhely, a fölös mennyiségben rendelkezésre álló földterületnél nagyobb értéket jelentett a rajta talált népesség” stb. A terület bőségét illetően Kovács Imre a következő számításokat végzi: „Az uráli őshazában és Lebédiában is, ahol az új és végleges hazába költözésük előtt huzamosabban tartózkodtak, mintegy 300.000 négyzetkilométernyi földet birto-

koltak. Ez a terület vadász-, halász- és gyűjtögető életmóddal 20-30.000, állattenyésztéssel és legelőváltós, kezdetleges földműveléssel 200.000-300.000 ember eltartására elégséges. A magyarok létszáma nagyjából így is alakult. Az új hazában a nomád életre alkalmas terület alig volt 100.000 négyzetkilométer, s már azon is elég sűrűn települt szláv földművelő szolganép élt. Nomád állattenyésztést folytatni tehát nem lehetett: át kellett térni az istállózó állattartásra és az intenzívebb földművelésre”.¹¹ – Számítsuk még azt, hogy a százezer négyzetkilométernyi nomád-területnek csak egy része eshetett a Dunántúlra, s így az aránylagos szűkösségnek egy-két gazdasági év leforgása alatt meg kellett mutatkoznia, legalább tünetileg. A nehézségen ideig-óráig segíthetett a hadjáratokból eredő zsákmány-gazdagodás, de mihelyt ez a forrás bedugult, úr és paraszt földhözköttettebb lett. A XI. századi okiratok mutatják, hogy Szent István idejében már kialakult a birtokok hármaskategóriája: a nagy-, a közép- és a kisbirtok. Ugyanekkor a földet már terület- és munkaérték szerint osztották: arairum (ekeföld), jugum (igaföld). A honfoglaláskor a Dunán túl már használatos volt a háromrészes frank eke, s dívott a háromnyomásos (vetésforgós, ugaroló) gazdálkodás. Feljegyzések szólnak róla, hogy a XI. században a gabonatermelés főként a Dunántúlra szorítkozott, s elterjedt a cséplés és a csűrölés a nyomtatással és a vermeléssel szemben. Ezen a téren az Alföld sokáig elmaradt. Mivel a szentistvánkori okiratok nyilván kialakult szokásokat és szokásjogot rögzítettek, a dunántúli gazdának legalább is a X. század közepén meg kellett kezdenie, ha kicsiben is, az intenzívebb földmunkát, a takarmányozást, az istállózó állattartást. Egyszóval következtetésünk azt kívánja kimutatni, hogy a század végére, az emberöltők múlásával egyre szorosabb lett a nép kapcsolata a földdel, egyre több munkája és haszna kötötte a röghöz, birtokát folyton növekvő és el nem mozdítható értékkel gyarapította. Az elköltözés nem jelentette többé egypár cövek kirántását a földből s a sátrak összecsomagolását, mint az Alföldön talán, – a birtokos már nem csupán négy lábú meg arany-ezüst „marháját” féltette, hanem a földből kinövő „életet” is. A szálláshelyből hon,

otthon lett. Az élet pedig, amely benne folyt, már a nyugati formákhoz kezdett idomulni, azaz egykorú kifejezéssel: *more christiano*, keresztény erkölcsű, keresztény szokások szerint alakuló formákat vett fel. Mi megszoktuk, hogy a kereszténység fölvetelében csupán vallási, hitbeli drámát lássunk, holott a magyarság soha merev dogmatikusságra, hitbeli türelmetlenségre hajlamot nem mutatott, s a Szent István forradalma ellen kitörő reakciók (Koppány, Vata) politikai értelműek és idegenellenesek voltak (Szent Gellért voltaképpen a politika vértanúja, nem a hité). A gazdasági rendelkezések pedig sehol ellenzésre nem találtak.

A szentistváni reformok idevágó jelentőségét fölöttébb találóan jellemzi Deér József: „Csak a fehérlóáldozat romantikus képén merengő naiv álmodozók képzelhetik el a kereszténység és pogányság különbségét, mint vallási, „dogmatikai” antagonizmust. A kora középkor archaikus jellegű műveltségében a pogányság és kereszténység szembenállása elsősorban nem a hitelvek* különbözőségében, hanem az egész élet berendezésében érvényesül. A sátor és a ház, a nomád pásztorkodás és a földművelés, a nyilazás és a kézitusa különbözőségét éppen úgy jelenti, mint az ellentétet, mely a fejedelmi hatalom indokolásában a két műveltség között fennállott. A pogány magyarságnak semmiesetre sem a keresztény hitelvekkel gyűlt meg a baja, mert ezek számára ekkor már érthető és elfogadhatóak voltak... Az új hit befogadásának viszonylagos gyorsaságát az istenélmény rokonságán kívül főként azok a hatások magyarázzák, melyek a magyarságot a Kr. u. VI. századtól kezdve egészen a tervszerű térítés megindulásáig érték a nélkül, hogy e pogányok *egyetlen vértanúval* is gazdagították volna a mártírok galériáját... A keresztény tanítás átvételének egyetlen akadálya a pogányságnak a harcot istenítő morálja lehetett *volna*, mely a germán népek számára oly nehézzé tette a szeretet vallásának befogadását.” *¹²

Ha az egyetemes korszakosztó terminológiát a magyarság történetére alkalmazzuk, őskornak nevezhetjük azt

* Az aláhúzás tőlünk származik.

az időt, amely a Levédiában való megjelenéséig telt el, az ókor a menekülés félszázadát s a honfoglalás száz esztendejét foglalná magába; Szent Istvánnal középkorúvá serdül a nemzet és megkezdí új szilárd otthonának felépítését. S ahogy az ország telkének belső udvarát a Dunán túl kerítette el, az új ház alapfalait is itt rakja le.

*

JEGYZET. – ¹ Kniezsa István: *A megtelepedett magyarság népi alkata.* (Magyar művelődéstörténet. I. köt.) Bp. é. n., 166 l. – ² Bartucz Lajos: *A magyar ember.* A magyarság antropológiája. (Magyar föld, magyar faj. IV. köt.) Bp. é. n. – ³ Darkó Jenő: *Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópára.* Bp. 1943. – Tóth Zoltán: *Attila's Schwert.* Bp. 1930. – ⁴ Veres Péter: *Sinka István.* Sorsunk, 1943. 445 l. – ⁵ Kogutowicz K. i. m. I. 103. l.; Bárányné Oberschall Magda: *A kézművesség első nyomai.* (Magyar Művelődéstörténet I. köt.) 555 l.; Loschert Kázmér: *Szent Mór egyházkormányzata.* (Szent Mór-émlékkönyv.) Pécs, 1936. 75 l. – ⁶ Szabó Pál Zoltán: *A Magas Balkán és szomszédsága.* Sorsunk, 1941. 47. l. – ⁷ Mendöl Tibor: *A megtelepülés formái.* (Magyar művelődéstörténet, I. köt.) Bp. é. n. 197-201 l.; *Táj és ember.* Bp. 1932. – ⁸ Kallós Zs.: *Helyneveink és a székelység.* Sorsunk, 1944. – ⁹ Hóman B.: *Magyar történet.* 1935. I. köt. 121 s. kk. l. – ¹⁰ Kogutowicz K. i. m. I. 97 l. – ¹¹ Kovács Imre: *Magyar feudalizmus, magyar parasztság.* Bp. 1943. 28 l. – ¹² Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság.* Bp. 1938. 75-77. l.

Honépítés

Az élet képe, a mindennapi, kollektív munka folyama tehát helyi adottságokhoz alkalmazkodott a Dunántúl tájain, s jobbára így alakult volna másféle hatalmi-politikai konstellációk közepette is. Azáltal, hogy a honfoglalás és berendezkedés ide helyezte súlypontját, eldőlt a hovatarozás ügye. Az inga lengett még egy ideig Nyugat és Bizánc között, de a nehézkedés ereje már kijelölte nyugalmi pontját. A magyarság mindeddig idegenül állt Európa kapujában, s részvétele az ügyekben* zsákmányoló vagy jászövetkezései hadjáratokban merült ki. Most azonban már csatlakoznia kellett, az egész test szerves részévé válnia, azzal a saját feladattal, hogy egyéni szerepét megjátssza, akár egyetértésben a többi résszel, akár ellenükre.

A csatlakozás első politikai tette Géza hódoló küldöttsége volt Quedlinburgba Ottó császárhoz (973) és ugyanekkor Brúnó verdeni püspök követjárása Gézánál Piligrim passauai püspök papjai érdekében. Egy évre rá ezek a papok meg is jelentek Magyarországon, s Esztergomban Gézát és öt éves fiát, Vajkot megkeresztelték Stephanus, azaz „koszorúzott”, „koronázott” névre, amely a hercegeknek járt. Szent István korona-kérése pedig a kor szokott apparátusával megtett „hivatalos” lépés volt, amely végleg megszabta az ország államjogi helyzetét a császárok hűbérúri törekvéseivel szemben is. Az ország a keresztény Európa szervévé vált.

Az új helyzet követelte újítások keresztülvitele példátlan lendülettel indult meg, olyan arányokban, amelyek csak egy gazdaságilag és lelkileg életerős, fogékony, ha-

ladó szellemű népre voltak kiróhatók. S a munka műhelye nem lehetett más, mint az az országrész, amely adottságainál fogva addig is középponti energia-forrásul szolgált: Dunántúl. A vegetatív élet, a gazdasági munka s a polgárosodás folyt tovább a korszerűség és a szükségletek megszabta ütemben, s ennek szilárd alapjaira rakódtak le az egyházi és udvari-nemesi művelődés felépítményei. A szellem új oltást kapott, amely felfrissítette az egész szervezet vérkeringését.

Az új hajlék legbelsőbb szobája, az országépítés nagy színpada, Pannónia: ez a legtisztább magyarság európai fészke. Az első fejedelem, aki Európa felé is tekint, Géza, Esztergomot teszi székhelyévé, e védett helyet, amelyet Európával a Duna ütőere köt össze; itt építteti fel az első magyar várat, benne a magyarok első keresztény templomát s az első fejedelmi palotaházat; ő veti meg alapját a pannonhalmi monostornak is. Esztergomban születik és kereszteltetik meg fia, István, aki központibb helyet; Fejérvárt teszi székvárosává, s idehivatva a velenicei Sient Márk-templom építő mestereit, bazilikát emel tet velük családi szentélyül és temetkező helyül. A királyné városa Veszprém, az érsek Esztergomban székel, ^Pannonhalmán szállnak meg Nyugat hírnökei, már Géza idejében, s megteremtik a nyugatias magyar művelődés első fellegvárát. A hittérítésnek, vagyis a magyarság új irányú civilizálódásának munkáját négy dunántúli benGés kolostor indítja el: a pannonhalmi, a pécsváradi, a bakonybéli és a zalavári. A pannonhalmi szerzet könyvtára a XI. században nyolcvan kódexet számlál, míg a kétszáz évvel régiebb, gazdag kremsmünsteri apátságé Ausztriában csak hatvanat.¹ Ugyanekkor Bakonybélben nyolcvanhét kódexet találunk, köztük négy kincset érő drágaságot, Pécsváradon pedig harmincötöt. A megtérített nép hitéletét először a veszprémi és a győri püspökség szervezi egyházzá, az esztergomi érsekséget nem számítva, azután következik Pécs, Vác, Kalocsa, Eger, majd húsz évi szünettel Csanád, Bihar, Erdély. István tíz püspöksége közül öt dunántúli; a király személy szerint hét templomot emel, ezekből hatot Dpnántúl. Kilenc kolostor közül az említett pannonhalmin, bakonybélben, pécsváradin és zalavárin ki-

vül még három épül itt István idejében, – az ország egyéb részein kettő. Mindezek a magyarság új irányú művelődésének; a vallási-, iskolai- és könyv-műveltségnek a középpontjai. Éppen így a püspöki káptalanok és papnevelők, amelyek ekkor szerzetszerű közösségekben élnek. S a műveltség nem csupán a püspökségekre, káptalanokra, papnevelőkre és a vagyonos papokra terjed ki. 1050-ben feltűnik az első magyar világi műgyűjtő és mecénás: Adalbertus úr, aki könyvgyűjteményét a pannonthalmi monostorra hagyományozza.

Ezekben a műhelyekben folyt akkor az ország szellemi élete. Tudásanyaga és céljai azonban nem álltak meg a hitterjesztés és az egyházszerzés szükségleteinek határainál, hanem a magasabb vallástudományra is kiterjedtek, ami az akkori műveltség legfelsőbb summáját jelentette. Mindez megfelelt a cluny-i reform szellemének, azaz francia hatás alatt állt, s éppúgy nyitva tartotta az utat a magányos elmélyedés, mint a szellem közszolgálatára. A legenda elbeszéli, hogy amikor Szent Gellért bakkonybéli remetekunyhójában *Deliberatioján* dolgozott, egy őzborjú, majd egy sebesült farkas keresett nála menedéket, akiket a szent megszelidített, s ebben a Szent Ferenci környezetben rőtta a pergament. Másfelől Bonipertusz, Pécs első püspöke Hilduin nevű papját elküldi Chartresba, a nagyhírű Fulbertusz apáthoz, és Priscianus *Grammaticáját* kéri tőle. Erre a könyvre nyilván a pécsi káptalani iskolának volt szüksége a latin nyelv oktatásához. Az első iskola Pannonthalmán nyílik meg 1015-ben. Pécsvárad első apátja Bonifácusz, a cseh pogányok elől Gézához menekült Szent Adalbertnek, az ifjú István szellemi mentorának a tanítványa; utóda Anasztázusz, hasonlóképp kiváló férfiú, alapítja a pécsvárad klastromi iskolát, ahogy Bonipertusz a pécsi káptalant és papnevelőt. Anasztázusz már Pécs második püspökének, a magyar származású Szent Mórnak a kortársa. Mind az idegen, mind a magyar papok élénk összeköttetést tartanak fenn a külföld szellemi mozgalmaival. A pécsi püspök és a váradi apát vendégül látják a Magyarországra érkező Szent Gellértet, és találkozásukról, amely a magyar szellemi élet legelső adata, a legenda így beszél: „Végre Mór püspök úrhoz

Pécsre jutottak, és amikor a püspök tartóztatván őket, ottmaradtak, történetesen abban az időben érkezett Pécsre Anasztáziusz pécsváradí apát, akit a püspök vendégül látott. S amikor ez az Anasztáziusz apát a püspök szavaiból megtudta, milyen neves szerzetes érkezett Itáliából, hozza sietett, oda, ahol egy külön házban lakott. És amint egymással beszélgettek, mind választékosan ejtett szavaiból, mind pedig viselkedéséből látta, hogy istenfélő férfiú. Ezek után a következő napon Mór püspök az apát úrral együtt eljött abba a házba, ahol Gellért lakása volt, és a testvéri szeretet vigaszt nyújtotta neki. Kölcsönös beszélgetéseik közben azután Anasztáziusz apát így szólt: Isten akaratából jöttünk ennek a tiszteletre méltó királynak idejében ebbe az országba, s elsőnek hirdettük Isten ígését és most, noha érdemetlenül, Te püspökké lettél, én pedig apáttá.”² A legenda itt súlyos anakronizmusba esik, mert Gellért 1015-ben jött Magyarországra, s Mór csak 1036-ban lett pécsi püspök; nyilván Bonipertusszai téveszti össze a szerző. De korfestő értéke így is megvan; a továbbiakban elmondja még, hogy a jámbor férfiak milyen prédikációkat tartottak a hívők okulására és egymás örömeire, felváltva Pécsen és Pécsváradon, s így mintegy pillanatképet nyújt az első hittérítők napi munkájáról, egymással és a néppel való érintkezéséről.

A bekapcsolódás a középkor nemzetközi jellegű szellemi életébe hamar megtörténik és szoros marad. Különösen a humanizmus idején válik majd elevenné, de már az Árpádok korában megszűnik pusztán csak befogadóvá lenni. A XII. században már külföldről is jönnek hozzánk tanulni papok, így Esztergomba a prágai Cosmas, akinek krónikájával kezdődik a cseh irodalom. Ugyanekkor a Sorbonnenak egy Betlehem nevű magyar tanulója meghal; a gyászoló szülők ezüstöt, aranyat s egy fehér lovat adományoznak az egyetemnek fiúk emlékére. Az Árpád-házi királyok nem egy udvari embere szerzi itt tudását, s marad továbbra is érintkezésben Franciaország s a külföld vezető szellemeivel. Így például Anonymus, akiről bebizonyult, hogy Péter, esztergomi érsek, III. Béla kancellárja volt.⁸ A középkor végén a nagy európai egyetemek magyar nációi a népesebbek közé tartoznak. 1300-

ban a Sorbonnenak magyar származású tanára van: Alexander de Hungária, s Európa legrégebb egyetemét, a bolognait, magyar rektor igazgatja: Mihály, nyitrai püspök.⁴

Magától értetődik, hogy a szentistváni korszak műve nemcsak vallási és szellemi változásokat hozott, hanem a politikai, társadalmi és gazdasági rendet is módosította. S ez az új rend századokra szólóan megszabta a Dunántúl vezető szerepét a többi országrésszel szemben. Mendel Tibor szerint: „Az a fölény, amely a kezdettől fogva mindmáig legfejlettebb tájat, a Dunántúlt, a többi magyar tájtól megkülönböztette, csak a XV. században kezd észrevehetően csökkenni”. Ezért természetes, mondja, tovább, hogy „a magyar táj legrégebb városai a dunántúli városok ... Ez, tekintettel a Dunántúl gazdasági életének és műveltségének viszonylag magas színvonalára, egyáltalán nem meglepő.”⁵ – De amit a tudósok szakszerűen megállapítanak, világosan állt már a régebbi korok magyarjának szeméi előtt is. „Berzsenyi Dániel egyik írásában olvassuk ezeket a sorokat: „Itt voltak s vagynak legfőbb városaink, itt laktak minden királyaink, itt volt és vagyon a kereskedés, itt volt mindenkor a nagy magyar világ, itt volt és vagyon a népnek színe.”⁶

Illyés Gyula „jeltelen magyarnak” nevezi a maga dunántúli népét, szemben az alföldi kunokkal, akik valami igazabb magyarság büszkeségét érzik, holott „a XIII. században kopogtattak be a már remeken kész magyar portán.”⁷ A XIII. század közepén a magyar irodalom már kétszáz éves múlttra tekinthetett vissza; az első magyar író, akinek műve fennmaradt, Szent Mór pécsi püspök 1060 előtt foglalta írásba Szent Zoerard-András és Benedek legendáját, persze latinul. Ha latinul van is róva, mégis csak a magyar szellem első írásban fennmaradt alkotása, s a jámbor és alázatos lélektől áthatott, egyszerű írás annál becsesebb nekünk, mert a szerző saját magáról is szól benne, nyilván azért, hogy műve hitelét növelje. Mint szentmártonhegyi, azaz pannonhalmi bencés deák gyakran találkozott a két szent remetével, akik Lengyelországból költöztek a Vág mellé, s így fog hozzá életük elbeszéléséhez: „Én, Maurus, most Isten kegyelméből püspök, ak-

kor azonban még iskolás gyermek, láttam ezt a jó embert (Zoerardot); azt azonban, hogy milyen volt az élete, nem láttam, csak hallottam. A mi Szent Márton tiszteletére épített monostorunkba ugyanis a már említett Benedek szerzetes gyakran ellátogatott, s nekem Zoerard tiszteletre méltó életéből elmondta mindazt, ami alább következik.” – Egy ereklyét is őrzött az általa olyannyira tisztelt szenttől: a cilicium-láncot, amelyet a remete testén csak a halála után találtak meg, mélyen a húsába vágódva. „Csoválatos és hallatlan dolog! – kiált fel Maurus. – A lánc a húst belül megevesítvön, kívül bőrrrel vonódott be. Az önsanyargatásnak ezt a nemét sohasem lehetett volna megtudni, ha a köldöknél megkötött lánc csomója ki nem látzott volna. Amint pedig a megoldott láncot a testből kihúzták, erősen hallani lehetett, ahogy az érclánc súrolta a bordákat.” Az ereklyét Szent Mór Fülöp zobori apáttól kapta, aki maga vont a remete testéből: „Ennek a láncnak a felét Fülöp apát kérésemre nekem adta, és mindeddig megőriztem, azonban a jámbor és keresztény Géza herceg esengő kérésére tőle megtagadni nem tudtam”.⁸ Az ajándékozás akkor történt, amikor a versengő árpádházi hercegek, Salamon, Géza és Szent László a győri kibékülés után Pécsre jöttek, s itt Mór királlyá koronázta Salamont. A ma is álló, s akkor már épülőfélben levő pécsi székesegyház e látogatás idejében égett le először.

A pécsi székesegyház neve fordult a tollunkra. A vele egykorú templomok, egyházi, főúri építkezések csekély maradványai kézzel tapintható emlékei a kor kulturális életének. Ha tekintetbe vesszük, hogy ez a kisszámú nép (egy nagyobb mai vármegye lakossága) száz esztendővel előbb még minden birtokát, tulajdonát a hátára vehette, akkor meglep az arányoknak, a tömegeknek, a szilárdságnak az a monumentalitása, amelyet a magyar középkor első alkotásai megtestesítenek. A kövel itt tanult meg bánni, s természetes, hogy első mesterei idegenek voltak, de a munkáseeregnek előbb-utóbb a köznépből kellett rekrutálnia, amely így tanúságot tehetett mesterségbeli készségeiről. Kora-árpádkori, XI. századi építészetünkre

a lombard-velencei hatás nyomta rá bélyegét. Valószínű, hogy terjesztői, az olasz mesterek, nem találomra sodródtak az országba, hanem tervszerű előkészítéssel s eleve elhatározott munkák végzésére hívtak. Hospesekként telepítették őket, vagy pedig birtokokat, falvakat rendeltek eltartásukra. Ilyesféle adalékkal a pécsi bazilika története is, szolgál. A város alatti mocsaras lapály egyik falvát eredetileg Halas-Árpádnak hívták, valószínűleg a fejedelmek halászházai lakták; később, a királyok alatt Olasz-Árpád a neve, az Anjouk idejében pedig Francia-Árpád, s ez arra mutat, hogy a székesegyház kőfaragóit telepítették le ott; a falu a török alatt elpusztult, a XVIII. században németekkel népesítették be, ma Nagy-Árpád a neve. Ugyanígy történhetett a fehérvári bazilika építésénél, Jakon és minden jelentősebb helyen. Azért említjük a sok közül ezt a hármat, mivel történetüket már feldolgozták s kutatóink általában pécsi, jahi „iskoláról” beszélnek. A kor nagy, reprezentatív székesegyházai természetesen nem egy emberöltő művei voltak, s minden kor gyarapította, bővítette, díszítette őket; kőbefaragott történelem (volt) mindegyik. Így valóban századokon át adtak munkát a mestereknek és teret a művészetnek; műhelyeikben helyi jellegű stílus-árnyalatok fejlődtek, s ezek gyakran kölcsönhatással voltak egymásra. A pécsi művesek keznyomát megjeljük Fehérvárott, a jahiakét Gyulafehérvárt, sőt a bécsi Szent István-dóm főkapuja is a jahi iskola műve.⁹

Minket nem a köztörténet adatai, hanem a helyi vonatkozások foglalkoztatnak, s ezeknek nem is vagyunk éppen híjjával. A nagy dunántúli építkezéseken úgyszólván kezdetben feltűnik a magyar munka felzárkózása az idegen mellé. Noha az emlékek szerfölött töredékesek, már a XI. század első felében megmutatkoznak rajtuk a magyar stílustörekvés jelei. Maga a konstrukció, a templomok beosztása s minden építészeti alapelve természetesen a lombard mintákat követi, de a faragványokon új, illetve saját motívumként megjelenik a magyar fémművesség jólismert, ssasszanida eredetű ornamense: a palmetta dísz. Eddig mintegy tucatnyi faragványon ismerték fel, melyek közül egy az Alföldről származik, míg a többinek lelőhelye

a Dunántúl: Esztergom, Veszprém, Székesfehérvár, Szekszárd és Piliszentkereszt. A motívum továbbfejlődése a palmetta dísz és a lombard szalagfonat egybekomponálásában figyelhető meg, s emlékei Fehérvárt, Pécssett és Szegeden maradtak fenn. Azonban rövid ideig el, sa XII. században fellépő francia hatás eltünteteti nyomait. A pécsi iskola emlékein ezen kívül több újszerű motívum vagy a régiek helyi színezetű gazdagítása tűnik fel, s ezek gyakran átvándorolnak Fehérvárra; ilyen egy sakktáblaszerű dísz, s szalagok és levélsorok variálása. „Nem kétséges, – írja Dercsényi -, hogy a székesfehér vár i^ bazilikában a XII. század közepén, az átalakítás alkalmával oly kőfaragók dolgoztak, akik már előzőleg résztvettek a pécsi székesegyház díszítésében. A pécsi műhely vagy annak egy része jött el Székesfehérvárra, hogy valószínűleg III. Béla uralkodásának idején történt átalakításkor a bazilika díszítményeit faragja.”¹⁰

Egészen a legújabb időkig sokan hangoztatták, hogy a négytornyos építkezés hazai sajátág; a feltevést a pécsi bazilikára alapították, s avval magyarázták, hogy ez a várszerű elrendezés a védelem céljait szolgálta. A feltevés megdőlt, mert eredetileg a pécsi templom sem négy tornyosnak épült, párja talán csak Nagyváradon állt, a németországi négytornyos bazilikákon kívül. Ebben a korban azonban még német hatásról nem szólhatunk, mert a német építészet is lombard-román (páviai) hatás alatt áll, éppúgy, mint a magyar, s vele egyidőben indul fejlődésnek. Forrásanyagunkból, sajnos, hiányzik a bővebb tájékozás az úgynevezett fiatornyos építkezés eredetéről és jellegéről. Ma erdélyi specialitásnak tartják, s különösen Kós Károly működése nyomán újraéledt az alkalmazása. Ez a forma azonban a Dunán túl s a Csallóközben a XIII. sz.-ban előfordul; nem fasisakos-erkélyes, mint az erdélyi, amely csakugyan a védekezést szolgálja, hanem kőből rakott, mint maga a románkori toronysisak; igen szép példái a csütörtöki, gutori, türjei fiatornyos templomok. Ha csakugyan van valaminő kapcsolat vagy párhuzam e forma dunántúli és erdélyi megjelenése közt, eszünkbe juttathatja azt az azonosságot is, amely e két táj népének szokásaiban és költészetében gyakorta meghökkentő módon feltűnik.

Nem annyira művészeti, hanem annál inkább művelődés-történeti szempontból érdekesek az esztergomi királyi palota és a kisbényi templom oszlopfejei (XII. sz.), valószínűleg mind (az elsők egészen bizonyosan) az esztergomi királyi műhelyből kerültek ki, s az egykorú magyar viseletet ábrázolják híven. De figyelmet érdemel az arcok s a fejek megmunkálásának jellemző ereje is; az esztergomi faragvány azt a benyomást teszi, hogy közrendű emberek voltak a modelljei, köznapi ruhában; fejük kerek, körülnyírt, szakálltalan paraszti fej, szemük kicsiny, arcuk telt, jóképű magyar legények, ha lehet mondani: ugoros vonásnak. Bokáig érő kaftán az öltözetük, a nyakat állógallér veszi körül, amely mindmáig a magyaros ruhaviselet sajátosága, derékban öv fogja össze, ezen alul pedig bő redőzetű, mint a gatyá; a faragványon azonban egybeszabott a felsőruhával, amelynek ismét jellegzetes része a szűk, csuklónál szoros kabátújj; cipőjük rövidszárú magyar saru. A kisbényi oszlop vadászjelenetet ábrázol, alakjain a jólismert s már a honfoglalás előtt leírt viselettel. Herakleios bizánci császár pontosan olyannak írja le az avarok bőrdolmányát, mint amilyent a kisbényi vadászok viselnek; nyilván ez volt a magyarok katonai, „úri” öltözete: magasnyakú, szűkujjú, de csak combközépig érő, testreszabott bőrdolmány, alatta bőrnadrág és csizma, a fejen bőrsüveg. Ha már itt tartunk, említsük meg, hogy az avarok a bőrruha alatt fehérneműt viseltek, s ezt a szokást a magyarok terjesztették el Európában. A két vadász arca, fejkata pedig határozottan mongolos típusú: kerek fej, kicsi széles arc, ferde szemek, tömpe orr, gyér tatárbajusz; valamelyik honfoglaló törökös törzsből származott nagyurak lehettek. Mind a két viselet eredeti és ősrégi; a bőrdolmány, posztóra váltva és pitykés zsinórdísszel ellátva, még a XIX. században is (Bach-korszak) a magyar középosztály viselete volt, s ma a díszmagyar egyszerűbb, szerényebb formája. A bő, hosszú kaftán könnyebb, köznapi s általánosan elterjedt ruházat volt; egy XIII. századi kályhacsempén (Nadab, Arad m.) két makkverő pásztort látunk ebbe a ruhába öltözve, akiken a kalapviselet is megfigyelhető: az egyiké bőr (prém) süveg, a másiké pörgekalap. A nyugatias ud-

vari műveltség köréből hamarosan kiszorult a magyar viselet, ezért látjuk a kódexek miniaturáin a királyokat és a főurakat mind nyugati ruhákba öltözötten, s ezért hiányzanak e képekről a magyaros öltözködés emlékei; csak ahol keletről érkező népeket (kunokat) ábrázol a miniátor, tűnik fel mindig a magyaros szabás. Így festi le például a kun módon élő Kun Lászlót is a *Képes Krónika* iniciáléján Nagy Lajos kiváló udvari festője, Hertölyfia Miklós.

Szent István korából származott a fehérvárin és pécsin kívül Esztergom, Győr, Veszprém temploma is (dunáninnen Kalocsa, Csanád, Eger, Gyulafehérvár). A győji és a vesszprémi eltűnt, de a kalocsainak és az esztergominak *kiásott* alapfalai és *maradványai mutatják, hogy a* többivel együtt ezek is lombard ízlésben épültek, éppúgy, mint a második esztergomi templom is, amelyet III. Béla uralkodásának vége felé Job érsek kezdett el építtetni. Utóbb többször is toldták-foldták, s csak akkor tüntették el a föld színéről, mikor a mai nagytemplomnak kellett helyet adnia. Csekély töredékei maradtak meg s az a rajz, amelyet Klimó György, későbbi pécsi püspök, készíttetett főkapujáról, a gazdagon díszített „porta speciosa”-ról. Még a eomogyvári apátság temploma is a lombard mintát követi, noha lakóit a francia Saint-Gillesből telepíti ide Szent László.

A francia földről hívott szerzetesrendek: a ciszterciek és premontreiek új ízlésárnyalatot hoznak magukkal, rövidre fogva: a szerkezetben több gazdagságot, nagyobb tagoltságot, a díszítésben egyszerűséget. A cisztercita templomok a régi bencés-olasz háromhajós alaprajzot kereszt-hajóval bővítik, a torony s az altemplom viszont elmarad (burgundi minta); a premontreiek a négy hajó fölé tornyokat is emelnek.¹¹ Az új rendek építkezése széleskörű, nagylendületű és arányú; hatásuk messze, Erdélyig ezétsugárzik, de elsősorban Dunátúlt rakják tele templomokkal. Nagyszámú apátságukat díszítik velük, de java részt ma már csak falromok jelzik a régi hitélet és civilizáló munka helyét. Vértesszentkeresztben és Kisdisznódon már a bencések is franciás ízlésben építkeznek; a ciszterciek munkaterét aztán sorban jelzi: Cikádor, Zirc, Egres, Pásztó, Pilis, Szentgotthárd, Kerc, Pilisszentkereszt, Bél-

apátfalva. A kilenc közül egyedül a bélapátfalvi áll, amely a XIII. század közepén épült; Zircre egy magányos pilérlökőteg emlékeztet az utca szélén, amelynek a helyén valaha állott. A premontreieket még jobban jellemzi a mérész elgondolás, az arányok kedvelése: Lébény, Ják, Zsámbók, s megint az apátságok: Túrje, Aszó fő, Dörgicse, Révfülöp, Csabdi, Ócsa, s a Garam mentén, Esztergom közelében az Omodék temploma: Kisbény. A lébényi, a jaki és a zsámbéki már átmeneti modorban épült, s a gótikát keveri a románnal; de lehet, hogy építés közben módosultak a tervek, mint Jakon, ahol sok valószínűséggel lehet az építésnek tatárjárás előtti és utáni szakaszát megkülönböztetni.¹² A térkitöltés, a külső összhatás mindegyiknél román benyomást kelt, holott a zsámbéki belső konstrukciója már teljesen gótikus.

A világi építkezésről a nemrég feltárt esztergomi királyi palota nyújt fogalmat; falai még a tiszta román korból, a XII. századból származnak, belső díszje azonban a francia kora-gótika finom pompájú gazdagságát idézi. Ehhez a királyi pompához viszonyíthatjuk az egykorú főúri és főpapi építkezések ízlését, színvonalát is.

De aki a múlt emlékeit keresve járta a Dunántúl falvait, ha valamely dombhajlat mögül, útkanyarulatnál feltűnt előtte egy-egy régen rakott, zömök, kisdud román egyház a falu közepén, bizonyára olyasféle érzése támadt: ez az idevaló istenháza, a rendes, derék magyar templom. A szelíd, kerekded dombok alatt hozzájuk illő zömökséggel és nyugalommal ül a talapzatán, biztonságot és megnyugvást terjesztve maga körül; tornyát nem nyújtja hivalkodóan magasabbra a domboknál, de vigyáz, méltósággal őrzi szerepét, mint a falu öregje, s szinte a szárnyai alá gyűjti a házikókat. A gót templom a városé, keskeny utcák szűk torkolat-teréről fut hirtelen az ég felé, az egyetlen irányba, amerre szabadon tekinthet a szem; minél magasabbra kell törnie, hogy elszakadjon a köznap zajától, nyüzsgésétől, amely a falu templomát nem bántja; a házak közül azonban csak így ragadhatja magával a hívőt. A tágas tér elnyeli, letörpíti monumentalitását, ezért is vették körül régi, lélekkel építő mesterei mindig utcák és házak labirintusával. A karcsú, hegyes barokk tornyok

viszont hegyek közé illenek, a lankák szelíd harmóniáját megbontják; az ég lebegését hordozzák, de a föld nyugalmát nem. Ezért a román a dunántúli templom, alaktana szinte ugyanaz, mint a tájé. A román stílus a lakosság tetszését föltétlenül megragadta, ízlését nevelte: a dunántúli s különösen a balatonvidéki parasztházak erőteljesen kidolgozott, szilárd építésű és tiszta ízlésű tornácai, vaskos oszlopon nyugvó félköríveikkel a kolostorok „kerengő”-iről vannak mintázva; a stílus és a konstrukció használhatóságát növeli, hogy kitűnően alkalmazkodik a sorház szerkezetéhez, amelyet viszont a magyarság ősi családi életének, szokásainak igényei alakítottak ki.¹³

A gótika par excellence városi stílus még csak nem: is feudális; mindenütt városok építtetik a katedrálisokat titkos szabályzati! „szabadkőműves” építő társaságokkal, s oly óriási munka– és anyag-tömegeket mozgatnak meg, aminőkre a közösségeknek is csak emberöltőkre, századokra elosztva telik, mégoly gazdag királyoknak, főpapoknak, főuraknak vagy szerzeteknek alig. Érdekes példa rá a roueni „vajtorony” építése; a dóm egyik tornya még hiányzott, s a püspök megengedte a lakoságnak, hogy vajjal főzhet bojt idején, ha a tornyot felépíti; a roueniak szerették az Istent, de a jóízű ételeket is, s ennek eredménye lett a gazdagdíszű, hatalmas torony. Hogy a Dunán túl a gótika emléke oly kevés, oka bizonyára nem a „telítettség” volt, hanem inkább a népes, tehetős városok hiánya; ilyen város több akadt a Felvidéken és Erdélyben, s valóban ott találjuk a magyar gótika hazáját. A város-talan Alföldön csak Szeged és Debrecen (átépítve) őrzi emlékét. A Dunán túl, ha a város megnövekedett, felépítették a gót templomot is (vagy gótizálták a régi románt), így Pécsen a Mindenszentek templomát s a Szent Bertalanét, Sopronban a ma is álló várostemplomot; a pannonhalmi szerzet szintén felrakja gót templomát a román alapokra. A pécsi Bertalan-templomot lerombolta a török, hogy köveiből messze földön híres dzsámiját építse meg, s ahol a templom nem rontatott le, a legtöbbször barokk megújítás fedi a régi stílust.

De a Dunán túl már maga a gótika is inkább efféle megújításokban, másodlagosan élt csak: rátelepült a román ba-

A pannonthalmi főapátsági templom díszkapuja. XIII. sz.

zilikákra, s az átépítés, a tovább-díszdtée lehetőségeit használta fel. Soknál több templomunk öltötte így magára a korok ruháit egymásután; nem egy még római kövekből épült, aztán a román dísz elborította a gótika flamboyant csipkéje, bár nálunk sose „lángolt”, s ez éppen a saját-sága; a renaissaneet fölnyílni is alig engedte a török roham; a barokk mindent rendbehozott, arait lehetett, alaposan, gyakran kímóletlenül, s ami kevés rom megőrizte eredeti képét, a XIX. század korlátolt materializmusa tüntette el a föld színéről. Még örülnünk kell, ha áll a csupasz kő, melyet egy regi ős keze rakott fallá, ha a lelkének vonásait letörölte is róla az idő.

*

Azon füves téren, Székesfehérvár közepén, amely a magyar múlt szenthelye lehetne, ma néhány szomorú falcsont áll ki a földből. Hogyan jutott idáig? Az imént mondtuk, hogy nem egy templomunk kőbe rakott történelem; hogy csak kettőt említsünk: ezt példázza a Dunántúl két reprezentatív egyházának, a fehérvárinak és a pécsinek sorsa is. A fehérvári bazilika a királyok koronázó szentélye és családi nekropolisza volt ötszáz éven át. Szent István alapította Simeon bolgár cár vagyis kán (a krónikák Keán királya) ellen kivívott győzelmének emlékére, a nyert zsákmányból. Északolasz, valószínűleg velencei mesterek tervezték és rakták, kórusát a Szent Márk templom mintájára mozaik borította. Leírója, Hartvik, regensburgi püspök, aki 1108-ban járt Magyarországon, s Kálmán király megbízásából megírta Szent István életrajzát, a *Legenda maior* és a maga tapasztalatai alapján így ír a templom fényéről, gazdagságáról: István „királyi székvárosában, mely Fehérvárnak neveztetik ... híres és bámulatos alkotmányú, roppant szentegyházat kezdett építeni: ennek karfalát külön választott vcsemények, padolatát pedig márványlapok ékesítik; szavaim valóságáról az tehet bizonyoságot, aki látta annak temérdek sok palást, egyházi készület és egyéb ékességek nemeit, oltárai körül több tiszta aranyból készített és igen drága kövek sorával keretezett kepeit, a Krisztus asztalán álló csodálatos művü fedele» kelyhét és mindenféle kristály, ónix, arany

és ezüst edényekkel teljes kincstárát”,¹⁴ A templom oldal-kápolnájában állt a szent király kőszarkofágja, amelyet velencei mester készített az ottani iskola bizantinizáló modorában 1040 körül, Velencés Péter rendeletére. Az Érdy-kódex legendaírója, aki valószínűleg szentistváankori forrásból merített, vonzó elevenséggel beszéli el a sír felbon-tását és a szent jobb csodáját a szentté avatáskor, amelyet Szent Lászlónak sikerült keresztül vinnie: „Mikoron azért ott azon helyen negyvenöt esztendeig nyugodott volna, Canonizálásánál kit Úr Istennek akarattyából, ki meg akará mutatni as ő hüveinek érdemes voltokat, úr pápá-nak, ki azon időben vala, méltónak láttaték magyar ország-beli nemes sz-entöket fel emelni belekről, és tisztöletesb helre lielhötni, és meg Canonizálni. Azon időben kedég birja vala az angyali szent Coronát dicsőséges szent László királ, ki mikoron ur pápának levelét és atyai szent Áldo-mását érdemiette vóna venni: egyben hívá mind egyházi fejedelmeket, mind országbeli urakat, és harmad napi böjtnek és ájéatöe imácságnak utánna: asszonunk Szüz Mária egyházában gyűlvén szent misét szolgálának, hallot-taknak alojtván [vélvén] sokaktul, mint ha egyes [közönséges] bins embernek teste szerént az szent királ-nak es teste porrá lött volna: de bizonyával miképpen mindenek élnek az élő Ur Istennel, nem haggya el az ő szerelmes szolgálait meg holtok után es, ime azért Ur Isten-iül nagy csoda dolog Í Mikoron az coporsóru az marván kö-vet fel emelték volna, oly nagy mondhatatlan szép illat szár-mazék ki az koporsóból, nem csak azokra, kik ott jelennen valának, de mind egész varasra uccán-kéd, alojtván, mint ha paradicsomba volnának. És mind nagy isteni dicsé-retre és hálaadásra rémulének. Láták annak utánna az szent tagok szép verhenyös vízben nyugosznak mint ha szép illatú balsamomban förödnének, és nagy szép tiszta fátyolban és gyócsban ki szedek az szent kénesöt és az na-gyobbik szent egyházban vivék, hol mostan tisztöltetik Úr Istenben. De mikoron az szent királnak jogját [jobb-ját] és ujjában való királi gyűrűjét meg nem lelték volna sem az koporsóban, sem az-kiül, kit Ur Isten az ő szerelmes szolgáljának továbbá való dicséretire el enyészött vala. Annak utánna csodaképpen szent Angyala miatt [által]

kijelenté elészer egy Mercurius nevű jámbor fráternek, ki secularis pap voltában fejevári szent egyházban Custosságot viselt vala, és ő általa mind egész magyar országbeli hívőknek nyilván adá lenni, és anya szent egyház azon napot szent ünneppel üli és tisztöli, nagy sok csoda tételnek okáért: mert ngy olvastaik az szent királról, hogy nagy sok dicséretes dolgokat tett vala ő királi kezével”.¹⁵ Az avatás aktusával két szentnek, apának és fiúnak sírszentélye lett a templom, e hívő kor szemében összekötő lépcső menny és föld között. Mérheterlen az a vallási, történeti és művészi becsű kincs, amelyet ettől fogva felhalmozott benne a magyar uralkodók tisztelete és gazdagsága; kívül-belül díszítették, gyarapították, ereklyetartója lett nemcsak a szentek csontjainak, hanem egy nagy uralkodóház és egy életerős nemzet relikviáinak. A hagyomány és a szokás ereje olyasféle misztikus jelentőséggel ruházta fel, mint magát a szent koronát: a királyok csak akkor érezték magukat ez utóbbi jogos birtokosainak, ha itt tette a fejükre az esztergomi érsek. Róbert Károly elégtelennek tartotta kétszeri megkoronáztatását, s nem nyugodott addig, míg a fehérvári bazilikában harmadszor is fejére nem helyezték az igazit. S az egész keresztyénség, az egyetemes egyház számtalan szent kincse gyűlt össze itt. Pierre Choque, II. Ulászló menyasszonyának, de Foyx Annának kísérője, 1502-ben legalább hatvan király, szent püspök, apostol és vértanú hermáját számlálta meg a főoltáron; itt tisztelték Keresztelő Szent János ujját, Szent András apostol fejereklyéjét, Szent Márton vértanú koponyáját, skóciai Szent Kálmán fejcsontját; itt őrizték a koronázás kincseit és jelvényeit: a szent koronát, a Gizella hímzetté palástot, Szent Mór lándzsáját, amelyet Ottó ajándékozott a királynak, „Attila kardját”, azaz a fejedelmek díszkardját, melyet azonban Salamon anyja 1063-ban Nordheimi Ottó bajor hercegnek ajándékozott, s azóta is a német császári jelvények közt foglal helyet;¹⁶ itt őrizték Szent István kesztyűjét, saruját, keresztyét, övét, nyakláncát, drágaköves szövetű zászlóját. Könyves Kálmántól kezdve majd minden Árpád-királyunk itt temettette el magát és családjának tagjait, s gondolhatjuk, hogy ez nem egyszerű inhumálást jelentett, hanem az adományok és kincsek versengő gyara-

pítását. Tűzvészek és rongálódások után többször renoválták, kápolnákkal bővítették, így Szent László, Nagy Lajos, Mátyás; I. Károly beboltozta a lapcs román famennyezetet és ólommal födette. Az utolsó sírbolt a boldogtalan II. Lajos tetemét fogadta be,¹⁷ „Amit felsoroltunk, csak töredéke félezer esztendő kincshalmazának; mindebből egyetlen épen maradt királysírt találtak: III. Báláét és hitvesét, 1848 decemberében.

Mátyás az utolsó, aki a templomot sírkápolnával bővítette, amely 1777-ben még állt. De a rontás nem a törökkel kezdődött: Mátyás teteme még ki sem hült, amikor ellenfele, a trónkövetelő Miksa császár elfoglalta a várost, s megengedte a kirablását. A templomét ugyan nem, a zsoldosok azonban leöldögték a védőket, Kálmáncsehy Domokos prépostot vitézeivel a toronyba szorították, s a királysírokat feldúlták. Miksa véget vetett a további rombolásnak, s maga csak egy keresztet vett el és Szent Kálmán fejereklyéjét, amelyet a melki kolostornak adományozott. Jött a török; Szulejmán 1543-ban vette be a várost Varkoch György hosszú és vitéz védekezése után, A szultán távoztával parancsnoka, Achmed, azonnal megfosztotta a templomot arany-ezüst edényeitől; Szulejmán azonban, aki ezt az aktust úgy látszik a maga számára tartotta fenn, megbüntette a fosztogatót, és a budai quaestort küldötte ki a drágaságok összegyűjtésére; a quaestor ezt a munkát gondos alaposággal végezte el: ekkor dúlattak fel és ürültek ki a királyi sírok, s tűnt el minden mozdítható érték, aminek becse volt. A díszek, szoborművek lerombolására 1568-ban került a sor; ekkor már dzsámi volt a templom, s a figurális alkotások sértették a mohamedán hívők vallási érzékét; ezért a szultán utasította a budai beglerbéget, hogy a meglévő emlékeket rontsa le: „Levelet küldöttéi, hogy Székesfehérvárt a szent dzsámiban, mely ezelőtt a királyok temploma volt, a hitetlenek síremlékeinek építkezéseiből némi maradványok vannak még, s meglehetősen visszatetszést keltenek, azért azt az előterjeszést tetted, hogy mivel azok anyagára úgyis szükség van, és a ezen dzsámi terjedelme is nagyobb lesz, ezen okból azok leromboltassanak és eltávolíttassanak. Parancsolom tehát, hogy e rendeletem megérkezésekor az említett dzsámi-

ban a hitetlenek síremlékeiből még meglévő maradványokat, amelyeknek eltávolítása szükséges, eltávolíttasd, és a szent dzsámit az ilyenféle tárgyaktól megtisztítsd” (1568. nov. 29.)¹⁸

1601-ben a keresztény seregek futó látogatása újabb pusztulást jelentett; a törökök a löpor-rakárnak használt előcsarnokot és a környező házakat kivonulásuk előtt felrobbantották, a behatoló németek és vallonok pedig vad kincsvággal túrták fel a megfosztott sírokat is; a krónikaírók szerint ekkor pusztult el az Anjou-királyok sírkápolnája: „Anno 1602 ist zu Stuhl weissenburg bey St. Stefans Kirche in einen kleinen Capellen, darinnen des Königs Ladislai Ehgomahl und Tochter Fräulein Maria, in einer Gruft, so mit einem schönen Grabstein bedeckt gewesen, begraben gelegen, und bisher von den Türken verschont geblieben, der Stein bei nächtlicher Weil von etlichen Soldaten mit einer Karinaimén Kugel zerschmettert, und die toden Körper ihrer Zierden und Geschmuck beraubet worden”.¹⁹ (Anno 1602 Székesfehérvárt a Szent István-templom oldalában, egy kis kápolnában László [helyesen Lajos] király és hajadon leánya, Mária sírja szép sírkővel fedve temettetett, és mindeddig a török által is megkíméltetett, éjjeli őrség idején a kő néhány katona által kartács-golyóval összetörtetett, s a holt tetemek díszektől és ékszereiktől megfosztattak.)

A török elhanyagolta a várost, még védőműveit sem fejlesztette, nem úgy, mint például Pécsen vagy Kanizsán; erőszakkal azonban itt sem rombolt, viszont újítni sem engedett. Amikor 1688-ban Batthyány Ádám generális német-magyar seregei bevonultak az önként feladott városba, kétszáz dűledező ház, néhány száz lakos, tizennégy tehén és 13 ló fogadta őket.²⁰ De a bazilika kopár és romladozó falai még álltak, Mátyás és Nagy Lajos kápolnáját a XVIII. század végéig istentiszteleti célokra lehetett használni. Jankovics Miklós 1827-ben így ír: „Láttam discsült szt. István apostoli buzgósága világszerte híres maradványát a magyarok nagy asszonya gazdag templomának északi oldalát ahhoz ragasztott bálványkövekből ékesen faragott, sudaras oszlopokat és ezekből kihajtott különféle állatoknak s képzeleteknek kimetszéeeivel ékesített bol-

tozatoknak karjait. Láttam annak túlsó oldalán még harmadrészen fedél alatt, első Lajos királytól 15 öl hosszára kőből fonyott boltozatú, hármás padolat osztályra felségesen épített és régisége miatt egészen éjjelben borult, a prépostság udvarába helyeztetett kápolnát, melynek magasságát kívülről közel 14 öltre tartottam, és amelyben 1794-5. esztendőben többszöri ízben ájtatoskodtam, de tavalyi esztendőben elpusztított helyén már üres udvarhelyet találtam. Láttam ugyanott a prépostság épülete alatt, tudós Jakosich József által nekem mutatott hajdani keresztény eatacumbát (Nagy Lajos sírja), mely középteren álló, egy gömbölyű gárnitoszlopra ékes faragott kövekből nem szegletes gótus, hanem római lapos kör-hajlatra szinte mikép a gömbölyűre kerített épület kívánta kerekdeden befedezve vala: mely építési év korát ő Krisztus Urunk születése után a negyedik vagy ötödik században helyzetvén, hazánkban található minden épület között legrégebnek tartotta, mely maga nemében egyetlen egy nevezetes hajdani építésmaradványa hazánkban, azonban, noha mind a római birodalom alatt, mind pedig a vándorló vad népek és vandálok dúlása között, nem különben a törököknek kétszáz esztendeig dúló ostromában éppen fenntartott, nem előbb mint most, két esztendő előtt szemem látára nagy erővel betörtetvén, egy kertecske kerítésének alsó párkányára fordítottatott.”²¹

A költők ekkoriban romantikus hévvel lelkesedtek a „dicső multat” hirdető romokért de voltak közöttük is, akik fájó szívvel érezték meg, mit ért valóban, ami a romokkal együtt porba omlott, s amit semmiféle romantika nem pótolhatott. Baróti Szabó Dávid 1793-ban így írt Virág Benedekhez intézett ódájában:

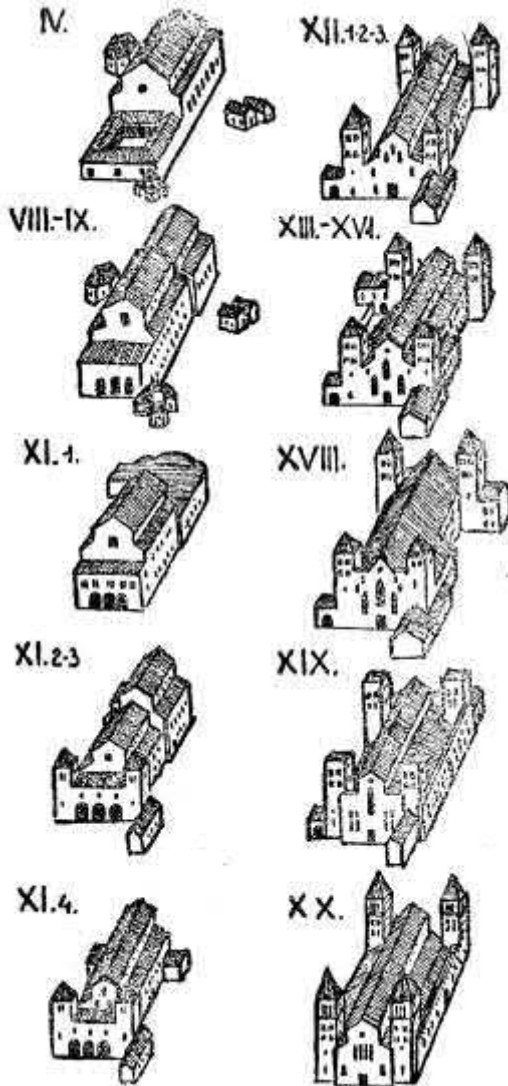
... Mennyiszer siratta már
Székesfejevár dőledékit! – Bennem is
Hlyen szakasztott ilyen indulat lakik.
Könnyezve nézem én is a másolt haza
Vad pusztasággá vált előbbi várait.

Ma boldogok lennénk, ha állna mindaz, ami a török-német veszedelmet túlélte; a polgárosodás korának kellett

jönnie, hogy morzsává töressék és eltűnjön a „városszépítés” útjából, ami a város nagyságát hordozta magán. Harminchét királyt koronáztak itt, s tizenhetet temettek el; ötszáz év alatt huszonkilenc országgyűlésnek volt színhelye a város, „Péternek nevezett magister” a bazilika prépostja, III. Béla király jegyzője itt írta a magyarok történetét, csakúgy mint Kálti Márk Nagy Lajos alatt a *Képes krónikát*. Mi maradt mindebből? Alapfalak, kőtár, szent István szarkofágja, III. Béla sírboltja, Kálmáncsehy Domokos gót stílusú kápolnája és egy kilencven méter hosszúságú várfal.²²

A pécsi katedrális szerencsésebben járt, sohasem tett szert oly dúsgazdagságra és történeti jelentőségre, „élete” azonban tán még megragadóbb. Szántszándékkal használtuk az „élet” szót, mert ez a templom valósággal él 1500 éve, mint valamely lelkes isten-teremténye. Az épületnek és a hozzáfűződő irodalomnak fáradhatatlan bűvara: Gosztonyi Gyula éles elmével fejtette föl a dóm morfológiáját, amely röviden így summázható²³: Pécs mai szakrális helyén már akkor, midőn a várost Sopianae-nak hívták, ókeresztény bazilika állt, egy szinten a többi kiásott kultikus épülettel. Kora a Kr. utáni IV. századra tehető, β ez lehetett az „öt bazilika” (Quinque Basilicae) egyike, amelyekről később a szláv-frank keresztény város a nevét kapta (847). Szentélyéhez csatlakozott kívülről a keresztelő kápolna (baptisterium) bejárata elé pedig épületek körébe foglalt udvarszerű előcsarnok, a narthex és paradisos. Ez a római korbéli, de a keleti-szláv kultúrkör hatását mutató, háromhajós bazilika valószínűleg eredeti állapotában maradt a frank koron át is, de hosszanti terjedelme nagyobb volt a mainál, egy pillér-ívnyi tagozata a mai „néphajó” tere alá nyúlt. Környezete azonban feltöltődött, úgy hogy mikor a frank-korban megtoldták, az új bazilika a paradisos helyén már kb. 1-1.30 méternivel magasabb szinten épült fel, mint a régi templom. Ennek a szintén szláv-jellegű, háromhajós templomnak azonban nem volt összeköttetése a régi templommal, viszont elől háromkapus bejáró csarnok (narthex) szolgált hozzá (VIII-IX. sz.).

Így állt a kettős templom 1009-ben, amikor Szent István Bonipertuszt a baranyai egyházmegye püspöki szé-

*A pécsi bazilika kialakulása a IV. századtól
a XX-ig. (Gosztonyi Gyula után.)*

kébe emelte. A környezet szintje alá süllyedt ó-bazilika s a magasabb nivójú frank templom együttese aa építészet és a rituálé egybehangzó logikájával szinte előírta a püspöki „székes”-egyház konstrukcióját: a szentélyhajó a püspök és a papság liturgikus ténykedéseinek színhelye csakis az ó-templom fölé emeltethetett. Az utóbbi lapos román mennyezetét tehát boltívéssé kellett alakítani, hogy elbírja az új szentélyt, s ez volt a román, vagyis magyar korszak első építkezése. A második az apszissal zárt, háromhajós szentély emelése az így altemplommá vált bazilika fölé; ennek a szintje tehát magasabbra került a frank hajó padlózatánál, s ez az elrendezés eleve megszabta a főoltár helyét a szentélyben, s a népoltárét a hajóba levezető lépcső között, – ahogyan ma is látjuk. A római, a frank s a magyar építkezés így vált szerves egészé, amelyen szerkezeti változtatás nem is történt többé. A XI. században kiegészül a nyugati toronypárral, s megvetik az alapját a keleti toronypárnak is.

A XII. század műve a négy torony felrakása kétemeletes magasságig, ahogyan a XIX. század végéig álltak, aztán a bejárati homlokzat megépítése az előcsarnok helyén, s a belső díszítés. Ekkor faragják a csodálatos szépségű szentélykorlát és az altemplomi lejáratok domborműveit, amelyek maradványait a dóm-múzeum őrzi. De a művészi kincsek és drágaságok leírására kevés a hely.

Az első nagyobbmértvű változtatás az Anjouk idejében esik rajta: Dömötör mester a lapos román mennyezet helyébe gótikus dongaboltozatot épít a felemelt apsis kőfelirata szerint: „1303. Labor Magistri Demetri Lapielde”; ekkor bonthatják le a szentély korlát egy részét, mert töredékei a megújított pillérek lábatazából kerültek elő. 1506-ban Zsigmond püspök Jakab bencés barátot bízza meg a boltozat s a fiaiak egyrészének kifestésével²⁴ 1525-ban a mohácsi török sereg egy különítménye szörnyű vérontást és dúlást visz végbe a városban,²⁵ de a templom épületét nem károsítja meg, éppúgy mint a végleges elfoglaláskor sem (1543); ekkor ugyanis a város urai elfutnak, s a magára hagyott lakosság önként meghódol. Ettől fogva százötven éven át török kézen volt a templom, 3 hol katonai raktár, istálló, hol fürdő, meg dervis-kolostor és iskola cél-

jaira szolgált,²⁶ ez utóbbira valószínűleg a török uralom végefelé, amikor a török már karbantartására is gondot fordított; maga Badanay Mátyás, a visszafoglalt Pécs első püspöke tanúskodik erről egy jelentésében, ahol megírja, hogy a török császár tizenkét évvel előbb 120.000 forintot adományozott a megrongált templom javítására.²⁷ A dervis-iskola nagy hírnek és tiszteletnek örvendhetett, mert a messze földről jövő tanulók és zarándokok sok ájtatos és bölcs mondást véstek a kapuk béléteré; ezek közül többet lecsiszoltak 1843-ban, de néhány a kőtárban ma is olvasható: „Dicsérd Istent, kívülre nincs birtokos égben és a földön. Nincs isten Istenen kívül, és Mohamed az ő prófétája” – Tanulj ifjú, mert a tudatlanság szégyen, és azzal csak a szamar elégszik meg. – Ki a tudományok terhe alatt hal meg, érdemben megelőzi a vértanút. – írta Beg Muhy Mueling Dervis rokona, ki a szívek gyümölcse és aki a tapasztalt megismerés teliholdja. – Jertek illedelemmel e szívnyitó helyre, jertek Sahimeim, és lépjete be megáldottan” stb.²⁸ A török a harangot és az órát meghagyta helyén, attól tartván, hogyha elszállítja, összedőlné a torony; sőt mikor a villám 1631-ben a toronyba csapott, Achmed belgrádi aga megerősíttette, amiről e helyt ma is török feliratú kőtábla tanúskodik.²⁹ A figurális díszek azonban sokat szenvedhettek, mert ezeket Mohammed tilalma sújtotta. A legnagyobb meggyalázás egész élete folyamán, sajnos, keresztény részről érte a templomot a visszafoglalás után; ekkor egyideig de Vecchi Gabriel császári tábornok, Szigetvár parancsnoka uraskodott Pécsett, s hogy mit művelt a templommal, elmondja Kadanay előbb idézett panaszirata: „Fájdalom, kifejezni nem tudjuk, hogyan raboltatta ki a boldog emlékü Szent István király által Szent Péter tiszteletére emelt, sok márványkövel és vasrácoszattal ékesített ősrégi templomot, sőt a tabernakulumot is, ahol a legméltóságosabb Oltáriszentség őriztetni szokott; hogyan ásatta fel a márványpádimentumú ée kövekkel ékesített síremlékeket, hogyan nyitatta fel, s a püspököknek nagy gonddal készített monumentumait nem borzadott meggyalázni. A nevezett köveket részint Szigetvárott használta fel, részint pedig más, kevésbbé szükséges célokra fordíttatta, jóllehet maga a

kereszténység ellensége is azokat érintetlenül hagyta, sőt Pécs lakosságának tanúbizonysága szerint a törökök császára tizenkét éve 120.000 forintot adományozott, hogy a megrongált részek, főleg a tetőzet és a harangok jókarba helyeztessenek. Vecchi tábornok azonban a toronyból még az órákat is, valamint az ólomtetőzetet leszedette, amit részint Szigetvárra vitetett, részint zsidóknak eladatott.” A harangot is le akarta vétetni, azonban csak a nyelvét bírták kiemelni; a polgárságot nem kevésbé fosztogatta, s egy „szépművű török kutató” is zsákmányolt, ezt azonban a városi prefektus panaszára az udvar elkobozta tőle, és Bécsbe vitette.³⁰

Kadanay püspök sokat *javított* a templom állapotán. Nesselrode pedig a kurue-ráe düláskor beszakadt boltozatot állíttatta helyre; egyúttal azonban lebontotta a régi népoltárt, az altemplom lejáratait befalaztatta, a gyönyörű domborművek közül sokat elpusztított, végül az egész templomot belső barokk dísszel látta el.³¹ A román bazilika falai azonban nem bírták a gót kőboltozat és a vörösmárvány tető súlyát: széthajoltak; ezért 1803-ban megújításába fogtak, a Nemzeti Múzeum építőjének, Polák Mihálynak tervei szerint, aki a falak megerősítése céljából kiépíttette az oldalkápolnák sorát, s külsejüket sajátos gótstílusú dísszel látta el. Mindez nem volt elégséges, az épület szilárdsága tovább is veszélyben forgott, s ez indította az 1880-as évek elején Dulánszky Nándor püspököt, hogy gyökeres restaurálásba fogjon, s élete fő céljaként a püspökség minden vagyoni erejét reáfordítsa. A tornyokon s a főfalakon kívül minden járulékos díszét le kellett bontani, sőt a pilléreket is kicserélni, mert a tűzvészek annyira megrongálták őket, hogy köveik málladoztak. A templom szerkezete így visszanyerte eredeti alakját, de a vázra teljesen új, modern köntös került, s különösen az oldalkápolnák kövei közül egyetlen egy sem idézi a múltat. Ma joggal fájlaljuk ezt, de a kor a régi fényt akarta utánozni, sőt felülhaladni, elfelejtvén, hogy nem adhatja vissza a régi lelket; a pécsi dóm mai külső és belső pompája impozáns, de hideg. Ha úgy történt volna, mint az esztergomi palota visszaállításánál, ahol minden töredéket eredeti helyére igyekeztek illeszteni, itt is maga

előtt látva a múltat a hívő, elemibb, melyebb megilletődöttség fogná el, s megérezné: numen adest.

Így is megrendítő a gondolat: ezek a kövek látták Diocletianus vértanút, kelták, tógás romai polgárok hallgatták itt a mise szavait, melyeket ugyanoly mozdulatok közben, ugyanoly ruhába öltözve mondott a pap, mint ma, gepidák, longobárdok, gótok, hunok, avarok álltak meg egy percre, kincset kereső, szemmel méregetve falait; s mikor az «templom szűk lett, Nagy Károly püspöke szentelt új bazilikát délfelé szivárgó szláv hívei számára; itt prédikált először a magyar földre érkező dözse-sarj, Szent Gellért, e az új szentély szószékéről Szent Mór püspök már magyarul beszélt; a vidék új hitre térő első magyarját ugyanazok közt a falak közt keresztelték meg, mint a tegnap született csecsemőt, A fehérvári bazilika csonka ereklye lett; a hatszáz évvel idősebb pécsi dóm e föld történetének egyedüli *élő* tanúja.

Az Árpádkor második felében egyre erősebb hullámokat vet a nyugatias szellemű művelődés hazánkban: megjelennek az első magyar nyelvű írásművek, tudósaink bekapcsolódnak az európai humanizmus mozgalmaiba, államférfiaink a nagy történelem eseményeibe. Hogy a Dunántúl mind ennek mennyiben adott háttérrel, vagy mi hogyan csapódott le itt, fölösleges volna krónikaszerűen előadni: a magyar történet jelentős részét kellene megisméltelnünk. Inkább azt ragadjuk ki, ami bármely okból nem történt vagy nem történhetett meg másutt, avagy ellenkezőleg, ami itt hiányzott. Így mindjárt felakadhatunk azon, miért nem támadt lovagi költészetünk? Ez ugyan az egész magyar irodalom problémája, de dunántúli vonatkozásai is vannak. A lovagköltészet népi nyersanyaga bőven virágzott, hiszen az énekmondók rendje, egy egészrend művelte, de éppen, hogy a hegedűsök, lantosok fajtáját egy sorba vették a hieztriókkal s a vásári mulattatókkal, és mélységesen lenézték, ez lehetett az oka, hogy a nagyurak restelték kezükbe venni a rebecet. Nyugaton régi múltja, nagy becsülete volt már az ének- és versszerzésnek, s a loagnak azaz katonának is dicsőséget hozott, de a magyar lovag-katona nyilván férfiatlannak

érezte a nyilvános és verses hódolatot szíve választottja előtt. (Egyébként a lovagi líra Nyugaton sem volt őszinte: mű érzelmeket szőtt versbe recept szerint, s a dallam volt az igazi szerzemény, a szerzői tulajdon.) így történhetett, hogy történelmünk mondássá, vált új hőseit: Szent István, Szent László, Salamon, Pokoljáró Tar Lőrinc, Bánk nádor, Zách Klára, Toldi Miklós, Zsigmond király, Szilágyi és Hajmási stb. alakját csak népi énekmondók szőtték versbe, noha némelyikük körül a legendák egész erdeje virágozott ki (pl. Szent László, az első magyar lovagkirály körül). Ezek közül pedig nem egyet a Dunántúlhoz fűzött a monda gyökere, így Tar Lőrincet, akinek történeti protonja Gyulafi Rátold vagy Rátót. Ez a francia származású veszprémmegyei híres, rettenthetetlen vitéz csakugyan elment Izlandba, leszállt Szent Patrik nevezetes barlangjába, azután elmesélte látomásait. A zsarnokölő Bánk bán, ez a fordított Hagen, Fejérmegye ispánja volt mielőtt a tragikus végű nádorságra emelkedett volna. A királynét Dömösön ölte meg; Zách Klára szörnyű végét Visegrádhoz fűzi az emlékezet. De a katona-urak nem írtak verset, noha tanulni akkor sem volt szégyen, s a magyar diákok neveit százsámra szedték össze a nagy európai egyetemek nációinak jegyzékéből.

S Nagy Lajos ideje óta már nem is kellett éppen külföldre mennie, aki tanulni vágyott. Még el nem döntött kérdés, vajjon a XI. században alapított veszprémi főiskola csakugyan egyetemi jellegű „stúdium generale” volt-e, de Nagy Lajos pécsi egyeteme annak a rendje-módja szerint alapított universitás volt. 1367-ben engedélyezte felállítását Orbán pápa, alig néhány évvel a prágai német (1346), a krakkói (1364) és a bécsi (1365) alapítása után, s az okirat szövege minden kétséget eloszlat, miért esett a választás a Dunántúlnak éppen erre a városára. A D'31dunántúlnak s az egyetemnek a jelentőségét a magyar királyság hagyományos törekvései adták meg, amelyek a Balkán és az Adria felé irányultak. A város ennek a hatalmi terjeszkedésnek egyik legenergikusabb pontján feküdt. Az országnak, de főleg a magyar nemzetnek a súlypontja sokkal délebbre esett abban az időben, írja Hantos Gyula: „A Felvidék betelepülése még aránylag

kevésbé haladt előre, délen ellenben a Szávaig és az Al-dunáig ért a magyarság. A törökig a mezőgazdaságilag legjobb területek voltak az aránylag legsűrűbben betelepítettek. A XV. század végén Baranya népsűrűsége óriási, kétszer annyi községe van, mint ma, több mint 15.000 portája jóval több minden más megyénél. A tatárjárás és a mohácsi vész közötti három században a Mecsektői a Papukig és Bácskától a Drina és Morava közötti hegyekig, a Dráva, Száva és Duna mindkétparti lapálya Magyarország leggazdagabb és legnépesebb nagytája volt... Ennek a nagyon jelentős nagytájnak Pécs lett a természetes egyházi, gazdasági és művelődési középpontja. A XIV. században 300 papot, királyi pénzverő kamarát találunk itt, s Nagy Lajos itt alapítja egyetemét. Mint a pápa írja: „Nemcsak Magyarország, hanem *a szomszédos területeknek* is javára Pécssett, amely jelesebb és különösen alkalmas és megfelelő hely... mert az ország többi városa közt a tudomány magvainak szaporítására és üdvös sarkainak növelésére különösen alkalmasnak és megfelelőnek ígérkezik.” Valóban van olyan felfogás, hogy a tatárjárás után kétszáz évig Pécs volt Magyarország legnagyobb városa”.³² Falai minden esetre nagyobb területet fogtak közre, mint az akkori Bécsé: „A városfalak tanúsága szerint kiterjedése akkor 697.000 m², míg Bécsé 592.000 m²”,³³ de valószínű, hogy ez a tatárjárás után falakkal övezett terület egy ideig még nem épült be teljesen.

Elmondhatjuk tehát, hogy Nagy Lajos Délkelet-Európa számára alapított egyetemet Pécssett. A legrégebbi egyetemnek, a bolognainak a mintájára szervezték meg, s alapítólevelének jogi része megegyezik a bécsiével. Ő szerint joga volt minden engedélyezett tudományt és szabad művészetet tanítania, a teológia ki vételével; ez a megszorítás t. i. a Sorbonne érdekeit védte. Az egyetem tanárai domonkosok voltak, de csak egyetlen egynek a neve maradt fenn: az olasz Galvano Bethinié, akinek fíttését Vilmos pécsi püspök, Nagy Lajos kancellárja vállalta magára. Egyébként az egyetem létrejöttében az oroszlánrész Vilmos püspököt illette. A tanárok munkásságának minden nyoma elveszett, kivéve két szentbeszéd-gyűjteményt, miket a hallgatóság előtt tartottak. Az első példány Német-

újjvárt készült másolat, a másik azonban eredeti, s Pécssett íródott; Csontos János fedezte föl Münchenben; több magyar szentről szóló prédikáció van benne, amelyek Szent István, Imre, László és Erzsébet legedáin alapulnak, s így legrégebb magyar vonatkozású egyházi beszédeink. Latin szövegét magyar glosszák tarkítják, s Csontos szerint szerzője pécsi ember, leírója azonban német lehetett.³⁴

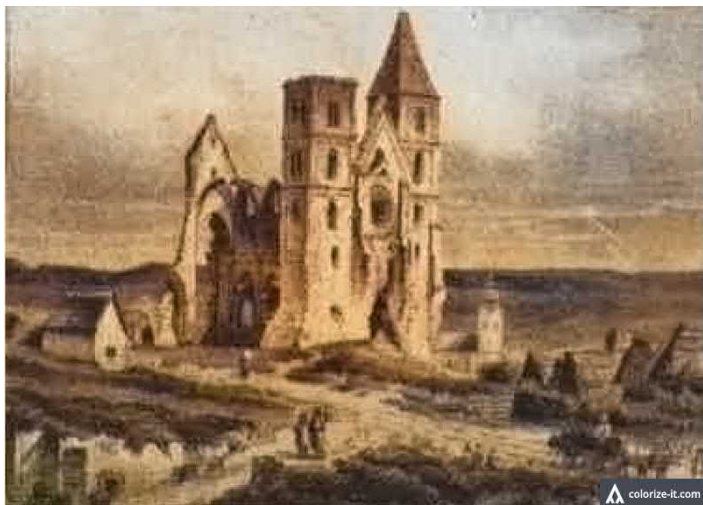
Az egyetem szervezete, belső élete, tanításmódja ugyanolyan volt, mint a vele azonos alapításúaké; a terjedelmes irodalomnak sem sikerült valamely különleges magyar vagy pécsi mozzanatot találnia szellemi történetében. Pedig sokat érne nekünk a legapróbb forgács is, amely az első nagy magyar egyetem életéről lepattant, sajnos azonban, a reá vonatkozó adatok szerfölött gyérek: a török ezen a téren a szokottnál is alaposabb munkát végzett. Azt sem tudjuk pontosan, vajjon mennyi ideig élt, hol állt, hány és miféle nemzetségyű hallgatója volt. Az utolsó egykorú és hiteles adat 1464-ből származik, s egy Antal nevű hallgatónak, brassai szűcs fiának a promoteálásáról szól. Egy következő évből eredő adat azonban már a megszűnésének a hírért foglalja magába, s e szerint az egyetem mindössze száz esztendeig állt volna fenn. Az utóbbi adat egyenesen Mátyás királytól származik, aki Pál pápának azt írja ekkor, hogy Magyarországon nincs egyetem, s ezért szükséges a pozsonyi felállítása. Pusztá feltevés a részünkről, de lehetségesnek gondoljuk, hogy az egyetemet maga Mátyás szűntette meg, mert nyugati irányú terjeszkedésének, a császári trónra való törekvéseinek a keretébe jobban illett egy újonnan szervezett egyetem felállítása Pozsonyban. S ezért hallgatta el levelében a réginek még a megváltát is. Ha ez így volt, s Mátyás valóban ily okokból cselekedett, annyit jelent, hogy az Árpádok és Anjouk ötszáz éven át ápolt imperiális hagyományai Mátyással megszakadtak, s a nagy hódító király ezen a téren is új utat akart törni. Minden esetre az egyetem megszűnésére vall, hogy Oláh Miklós *Hungáriájában* egy szót sem ejt róla, noha 1516 óva Pécssett élt mint püspöki titkár, később mint kanonok.

Másfelől igen részletes és eleven hagyományok szólnak arról, hogy az egyetem a török foglalásig állt,

s vannak történeti utalások is. Istvánffy Miklós írja, hogy tudomása szerint Pécs eleste, azaz 1543 előtt kétezer hallgatója volt; mások háromszázra teszik a mohácsi csatában elesett pécsi diákok számát (Timon Samuel: *Synopsis*, 1715), viszont a hagyomány szerint többen, ötszázari voltak, mind egy szálig kivonultak, s mind ott is maradtak a mohácsi mezőn. A pécsi püspöki-egyetemi könyvtárban még őrzik a zászló rúdját s szövevényének néhány foszlányát, amey alatt állítólag küzdöttek. Fraknoi Illicinius Péter jogtudósra hivatkozik, aki a török előtt még tanított Pécsen, s innen került Nagyszombatba; a megszűnést 1543-ra teszi. Békel'i Rémi, az egyetem monográfusa viszont 1464-re, bár evvel szembenálló adatokat is felsorol. Koller József azt az eléggé hihető nézetet vallja, hogy az egyetem egy ideig szünetelt Mátyás alatt, s utóbb ismét működött: ez minden esetre összhangba hozná az ellentmondó adatokat.³⁵

Az egyetem rendjéről, a hallgatók tanulmányi eredményeiről nem maradtak emlékeink, fennmaradtak azonban olyanok, melyek rendkívül fokozott harciasságukról szólnak. A XIV. századból ered az a feljegyzés, hogy a vidékről bejáró tanulók útközben a nyíllövészetben gyakorolják magukat, s nem egyszer tumultuózus jelenetek színhelyévé teszik a tudomány csarnokait. Csót Gjörgy klerikus egy alkalommal összevesz Kancellár János kispappal, s lenyilazza ellenfelét. Nem is egészen ok nélkül, mert ez a hivatására méltatlan papjelölt először féktelen szidalmakkal támad az egyetem rektorára, s meg akarja verni, azután fegyverrel ront Csót Györgynek, aki önvédelemből halálra nyilazza.³⁶ A virtus valószínűleg később sem gyengült, s okunk van fölteni, hogy a hagyomány igazat beszél: az első magyar egyetem diákjai csakugyan mind kimentek a török elé, s egy sem futott meg a csatából.

Részletesebben szólunk a kor nagy emlékműveiről és intézményeiről: székesegyházakról, klostromokról, egyetemről – abban a hitben, hogy ezek a mintaforgácsok jói szemléltetik a magasabb műveltség színvonalát és teljesítményeit. A kollektív szellemű középkor nem kedves a

1. A zsámbéki templom, XIII. sz.; acélmetszet az 1860-as évekből.

2. Az esztergomi bazilika; acélmetszet 1850-ből.

művészek egyéni kiemelkedésének, s így a szobrászat és a festészet fennmaradt emlékei többnyire névtelenek. Olyan arányú művészt, mint a két Kolozsvári testvér, Márton és György, nem adott a Dunántúl, de szerényebb, bár így is jelentős értékű kortársuk a festészet terén itt is akadt: Armila János. A stájer határon, Regedén élt a XIV. század második felében; a vidék szlovén lakosságú, s a művész nemzetiségéről biztos adatunk nincsen, hacsak az nem, hogy a mártonhelyi templomban lévő önarcképén magyaros szakállviselettel, magyar öltözetben ábrázolta magát. Működése kétségkívül a magyar freskófestészet fontos körzetét teremtette meg a Dunántúl. A Mura-vidék: Velemér, Mártonhely, Bán tornya, Muraszombat kis templomai őrzik szentek életét ábrázoló falfestményeit. Ezek kétségkívül olasz és tiroli iskolára vallanak, s önálló alkotó-erő helyett inkább sok mesterségbeli készségről, cél tudatos szerkesztő-érzékről tanúskodnak. Minden esetre korának színvonalán állt, sa Dunántúl templomai-ban számos követőjére találunk.

Végül az következne, hogy bemutassuk „a Dunántúl szellemi életét a középkoron át”, – erre azonban két okból nem vállalkozunk: ha ugyanis célunkhoz híven valami-
 minő összegező képet vagy keresztmetszetet iparkodnánk szerkeszteni, kiderülne, hogy alig akadna rajta olyan vonás, amelyet bárhol másutt meg ne találhatnánk; a szelle-
 mi élet áramlása az egész középkoron át egysíkú a par excellence egyetemes, egyházi műveltségű Európában, noha természetesen a maga körén belül egyre halad a hu-
 manista renaissance felé. Ha pedig az individualizáló mód-
 szerhez folyamodnánk, azaz sorra vennénk, mely kiváló egyéniségek mely téren s milyen eredménnyel működtek itt, szervezetlen és gyermekded, helyi hazaszeretethez ful-
 ladó szellemi bédekert kapnánk, amely veszedelem ellen eddig is alig győztünk védekezni. Hogy az elveszett *Gesta veterát* valószínűleg Pécssett írták,³⁷ hogy Anonymus-
 Péter és Kálti Márk Fehérvárt működött, az aligha vélet-
 len műve: nyilvánvaló, hogy munkájukhoz a legalkalmasabb környezet itt már kialakult, s az is érthető, hogy az
 árpádkori praehumanista törekvésektől a renaissanceba forduló erasmizmusig szakadatlan a lánc, – de ha felsorol-

juk a ragyogó nevek tucatjait Calanus Juvencus Coelius Dalmatától (1200) Janus Pannoniuson át Dudich Andrásig (1560), látjuk, hogy nagyarányú életük és művük nem erre a kicsiny földdarabra jellemző, hanem a korra és az egész országra. Calanus nevében a „Dalmata” szó csak annyit jelent, hogy Dalmáciában volt püspök, valójában az ösfoglaló Bár-Kalán nemzetség sarja, s Attiláról írt művet, (*De Athila Hunorum rege*), amelynek másolatait Milánótól Londonig, az Escorial könyvtárától a müncheniig számos gyűjtemény őrzi ma is. Janus Pannonius, azaz Csezmicei János eszékkörnyéki (ez akkor színmagyar vidék volt) iparos-gyerek, padovai és ferrarai iskolás korában mint eleven csudát emlegetik Skóciától Ciprusig, ő a kor legnagyobb költője, de csak ott érzi jól magát, ahol könyvet talál, s fájó szívvel búcsúzik el Vitéz János gazdag nagyváradi könyvtárától, hogy az udvarba menjen. Dudich Andrásnak meg éppenséggel Európa a hazája, örökké bolyong, Párizsban a Pléyade körében forgolódik, megismerkedik Medici Katalinnal, Londonban pedig Erzsébet királyné közvetlen környezetében él; a tridenti zsinaton öt beszédet tart a magyar egyház képviselőjében, de a bizalmatlanná vált pápa eltávolítja; Lengyelországba sodródik, beleszeret Strass Regina udvarhölgybe, apostasiál, s ott is hal meg mint luteránus. Némi elfogultsággal lehetne azt mondani, hogy a magyar humanizmus bölcsője a Dunántúl, de ennek az óriási mozgalomnak gyűrtői anynyira egybefonódnak, hogy egy kicsiny, helyhez kötött hullámverését alig lehet kifogni. Mátyás udvarában olaszok nyüzsögnek, pozsonyi egyetemén és a Sodalitas tagjai közt ilyen neveket találunk: Regiomontanus, Krompachi Koch Lőrinc, Jekusch Márton, Niger Péter, Celtis Konrád. Viszont Pannóniai András velencei, ferrarai, majd párizsi klastromokban él, a kolozsvári születésű Csuda Miklós (Nicolaus de Mirabilibus) a flórenci egyetem tanára, Piso Jakab Medgyesen születik, Olaszországban nevelkedik, Miksa császár koronázza poéta laureatuszá, könyveit német kiadók jelentetik meg; Istvánffy Miklós és Zsámboki János a bécsi udvar tisztjei. – Túlzás nélkül állítható azonban, hogy a dunántúli főpapok közt valóságos erasmista kultusz fejlődött ki, melynek fő

alakja Oláh Miklós, ki levelezett Erasmussal, sőt valószínűleg résztvett élete sorsának irányításában, s arra ösztönözte a mestert, hogy a reformáció elől Brüsszelbe költözködjék;³⁷ a hívek közül említsük Brodarics, Verancsics és Dudich András nevét.

Kardos Tibor *Középkori kultúra, középkori költészet* című, elmét szinte nyomasztó gazdagságú, de szívet vi dító könyvében megtette azt az elhatározó lépést, amelyre irodalomtudományunknak már régóta, szüksége volt. A maga szerény szavai szerint igyekezett „az irodalmi életet a maga élő valóságában tárgyalni, kibontani kapcsolatait társadalommal, iskolával, udvarral, művelt középréteggel, néppel, életformával... megszüntetni a szóbeli költészet háttérbeszorítását és általában a költészetet akkori megjelenési formái szerint és fogalma szerint tárgyalni.³⁹ Tanta molis erat – mondhatnók Virgiliusszal: az a roppant anyag, amelyet megmozgat, figyelmeztetheti az olvasót, mily nehéz feladat sommás képet alkotni még egy oly széles keretű, szerves struktúráról is, amkiő a középkor műve volt. De épp ebből látható, mennyire lehetetlen, sőt vétkesen dilettáns vállalkozás volna helyi adottságokat keresgélni az egyetemes történet órfási felépítményének pilléreiuil, s ezért, de meg gyenge erőink tudatában eleve óvakodtunk attól, hogy a magyar szellem minden örvénylésőnek vagy fodrozatának kétségesen lokalizálható eredetét megkeressük, s a táj szempontjaiból kiválogatni próbáljuk. A táji szempont csakis igen nagy kereteken, egységeken belül érvényesíthető; hogy azonban ezt megtehessek, semminő kisszerű adat megvizsgálását sem hanyagolhatjuk el. S ha ilyen ösztönü figyelemmel vizsgáljuk a régi idők emlékeit, szellemének lecsapódásait, örvendezve látjuk, hogy a szellem élete egyénileg és gyakorlatilag mindenkor mennyire időhöz és helyhez kötött, s hogy kötöttsége alig észrevehető, apró mozzanatokban, de mégis megkapóan, mindig kiütökzik. Ki hinné például, hogy az első Magyarországon, Bakony bélben írott könyv, Szent Gellért *Deliberatio-ja* a dánieli három ifjúról, ez a bibliai tárgyú elmélkedő mű, számos időszerű vonatkozást őriz, s főként a szerző apostoli szigorúságú bírálatát tartalmazza Péter király országlásáról. Karácsony János sok,

meglepő passzust emelt ki belőle; mi csak az egyenesen Péternek szólót idézzük: „Tulajdonképpen senki sem mondható királynak, hacsak nem Isten szolgája ő maga is. Akik csak azért uralkodnak, hogy király legyen a nevük s a népet fölfalják, adókat szedjenek és a világ kívánsága szerint mindent hiú dicsőségre fordítsanak, nem királyok, hanem néptiprók... De Az, aki a nép bűnei miatt uralkodóvá teszi a képmutatót, megtűri *jelenteg* is az ilyenek hatalmaskodását, amint megtűrt egykor igen sok gonoszt és az isteni fölséggel ellenkezőt.”⁴⁰ Ötszáz évvel később az Érdy-kódex hitszónoka, a lövöldi karthauzi barát, Szent Istvánt példázván, így fakad ki a mohácsi idők korhadttársadalma ellen: a szent király egy-egy Sebestyént, Asztrikot, Maurost emelt az egyház fejedelmi székeibe „ilyen szent atyákat, kik nem pusztítottak, mint az mostaniak, kik gonosságra nem költötték az szent egyház jószágát, mint az mostaniak, kik el nem rekontotték Cristusnak részét, jószágát, mint az mostaniak, kik sem házsártra, sem torkosságra, sem drága ruházatokra nem vesztögették az szent alamizsnát, mint az mostaniak: annak okáért minemű jámborságban és szent életben éltének az régiek, nyilván vallja anyaszent egyház, az mostani országie és egyház biró fejedelmekkel pokol, nem menyország telik bel, mert szent Gergel doctor mondása szerént anné halálra méltók, menné sok számtalan gonosz törvént, hamiságot és fertelmes példát holtok után hattanak”.⁴¹ öszáz év irodalomtörténetének még jócskán töretlen útját sok ilyen apró kövel lehetne kikövezni.

*

A felhozott két idézet nem éppen tetszetős erkölcsi jelenségekre utal, de mégsem fedi a közállapotok teljességét. Bizonyos, hogy az Árpádkor magyarsága friss, morális életerővel kezdte felfelé lendülő népi pályafutását; munkás múltjának tapasztalatait, szorgalmának minden edzettségét adta hozományul az új földdel kötött egyezésbe, s a kapottakért nagy tanulékonyssággal fizetett. Mindaddig jóformán csak azt vette el a földtől, amit önként adott, s a vagyont, a kincset a „marha” jelentette számára; most közelharcba kellett bocsájtkoznia a földdel, megtörnie ellenállását, munkába fognia, hogy „életet” ad-

jon. Ebben a harcban főként a szerzetesrendek voltak az oktatói: a ciszterciták és a premonstreiek. A nagy alapító, Clairvauxi Szent Bernát nem volt éppen a cellák és a könyvek fanatikusa, s nem „in angello cum libello” küldte tanítványait, hanem az erdőkbe és a mocsarak közé: „Aliquid amplius invenies in sylvis, quam in libris, – mondotta, – többet találsz az erdőkben, mint a könyvekben; a fák és a kövek olyan tudományra tanítanak, aminőt tudósoktól hiába vársz”. S a vad magányban sem a puszta meditálást követelte tőlük, hanem az erdők irtását, a mocsarak csapolását, a talaj törését. Ezért találjuk nálunk is első szerzeteiket a Zala és a Mezőföld mocsarai közt, a Bakony rengetegeiben, ahova magukkal hozták a földgazdálkodás akkori magasabb tudományát, s birtokaik a mintagazdaságok, a gyakorlati iskolázás szerepét játszották. A hospeseknek ezen a téren nem volt nagy jelentőségük, többnyire iparosok, kertészkedő munkások voltak, polgári helyzetük nem juttatta őket közeli kapcsolatba a köznép tömegeivel, munkájukat a középpontokban végezték.

A földművelés már az árpádkor elején áttér az úgynevezett háromnyomásos gazdálkodásra, vagyis a határnak, illetve a munkába vett földnek csak a harmadrészét művelték meg esztendőnként; a határ pedig nagy volt, s a „falu” úgyszólván vándorolt benne a földjei után. Szent István elrendelte volt, hogy minden tíz falu építsen egy templomot, s Szent László kénytelen meghagyni, hogy a falvak ne „távozzanak” nagyon messze templomaiktól.⁴² A rőghöz kötöttség tehát már megvolt, de ez a rög még szélesen nyújtózkodott a közösség közös birtokaként, személyi elhatárolás nélkül; mindenki ott foghatta művelés alá, ahol akarta.

S ha nagy általánosságban tekintjük, egészen a XIX. századig nem is a földművelés volt a magyarság fő foglalkozása, nem belőle eredt az ország főjövedelme, hanem az állattenyésztésből. Az első századok dokumentumai még nem sok számszerű adattal szolgálnak, inkább az adományozott pásztor emberek számát és fajtáit sorolják fel, mint az állatállományt, de éppen ebből lehet következtetni a pásztorkodás fontosságára és sokoldalúságára. Később

kifejlődik az export, az üzletszerű tenyésztés egyre nagyobb arányokat ölt, s az állatkereskedés önálló üzletággá válik: a termelő és az eladó közé ékelődik a tőzsér, aki már feljegyzett számokkal dolgozik. De már a XII-XIII. század minden tarifájában szerepel a marha, a ló, a sertés, a juh; a későbbi időkben pedig egyenesen elképesztő adatokkal találkozunk. A XVI. században, tehát a török hódítás korában, volt olyan esztendő, amikor 100.000 marhát szállítottak Bécsbe és Velencébe. 1550-ben a bécsi vásárokon 63.212 marhát vettek meg, 1591-ben Győrött Nicolini Martins 20.000 marhát vásárolt, s továbbra is ugyanennyinek az elhajtására kapott engedélyt esztendőnként, amiért évi 25.000 forint illetéket fizetett a kincstárnak. Németország és Itália voltak a magyar állatkivitel fő piacai, olasz, német kereskedők özönlöttek az országba, a bécsiek megtanultak magyarul, s a német, olasz tenyésztők gyakran tiltakoztak a magyar verseny ellen. A korlátozó rendeletek nem segítettek: Bécs, Prága, Nürnberg, Strassburg, Velence, Mantua vásárain a magyar marha uralkodott. A jól fizető tőzsérséget a magyar urak sem vetették meg; Balassa Bálint szívesen kupeckedett lóval, s ha megszorult, üzleteket közvetített: „Én a vén cigányként csak cseréléssel élek azután, mert látom, a jó királynak nem kellek”, – írta, mivel nem nevezték ki főtisztnek az armádiába; Thököly Imre fejedelem vagyonszerző öse, Sebestyén marhakereskedéssel szerezte vagyonát, s Bethlen Gábor és a Zrínyiek is nagyban üzték ezt a mesterséget.⁴³

A marha- és a juhtenyésztés nagy arányokban természetesen a Nagy- és Kisalföldön folyt, míg a sertés-tenyésztés hazája a Dunántúl, amelyet már Plinius „Panónia glandiferának”, makktermőnek nevezett. A magyar ló nem terjedt el külföldön, mert az itteni viszonyok szerint kinevelt tájfajta, s Nyugaton különben sem volt nagy a szükséglet. Ahogy láttuk, kereskedelmünk főként nyugat felé irányult, a Balkánnak és Keletnek nem volt szüksége ősterményeinkre; a földművelő és iparos Európa volt ekkor a fölvevő piac: az utak jobbra nyugat felé vittek. Ennek az áramlásnak a Dunántúl sokat köszönhetett; a dunai szállítás víz ellenében nem ölthetett

nagy arányokat, s a száraz utak mind a Dunántúlon vezettek át. A gyepekön már az árpádkorban megindult a forgalom, itt bonyolódott le az adás-vétel; csere- és vámhelyek alakultak ki, vagy indultak új virágzásnak: Sopron, Szombathely, Vasvár, Körmend, később Pozsony, Kőszeg, Sárvár, Óvár. Róbert Károly vámháborút kezd Ausztriával, megnyitja Cseh- és Lengyelország piacait, Nagy Lajos az adriai és balkáni kereskedelmet lendíti fel hathatós eszközökkel, amiből Pécs és Légrád gazdagodik, a Duna mentén pedig Győr, Esztergom, Buda kapnak privilégiumokat. Az esztergomi tarifa 1198-ban ezeket a Dunán szállított árukat sorolja föl: gabona, len, kender, gyümölcs, bor, sör, ökrök, sajt, sertések, halak, bőrök, szücsárúk; a budai árulajstrom szintén a Duna forgalmáról 1255-ben: gabona, széna, zöldség, fa, bor, ló, marha, juh, disznó, hal, méz, marhabőrök, prémek. A szárazföldi forgalom cikkei a XII. század végén a steini tarifa szerint: gabona, hüvelyesek, mák, komló, gyümölcs, bor, fa, szarvasmarha, juh, sertés, bőrök, prémek, méz, viasz, halak;⁴⁴ Pécs áruai a XIV. században: posztó és vászon, bor, só, búza, marha, juh és bőr.

Az Árpádok idején a kereskedelem jobbra az izmaelita böszörmények és arab szerecsenyek (szaracénok) kezében van, a középkor vége felé olaszok és németek kerülnek túlsúlyba, noha magyar tőzsérek sem hiányoznak. A városok idegen, jövevény népessége általuk s az ott hon kenyeret nem lelő iparosok által ekkor kezd növekedni. Ezt a folyamatot már Szent István elindította, ahogyan fiához írt Intelmeiben kifejtette, azért „mert az egy nyelvű és egyerkölcsű ország gyenge”. Azóta sokan visszaéltek evvel a „szentistváni” elvvel, s mintegy törvényül szabták a magyarság elé, hogy minél több idegent minél több kedvezménnyel csalogasson az országba; holott István éppen nem az idegen elem szupremáciáját akarta elősegíteni, hanem a magyarság erejét növelni. Az akkori monopol gazdálkodás mellett ugyanis egy-egy nép jóformán csak egy gazdasági ágat műveit, egy főfoglalkozásnak élt, ezek szaporítása tehát elemi érdeke volt az országnak. E kor fogalmazása szerint pedig a „nyelv” népet, az „erkölcs” (mores) szokást, foglalkozást jelentett. Az idegen

nyelvű és erkölcsű hospeseket István és a későbbi jogszokás külön jogállással különítette el, s beolvasztásukra nem gondolt. A középkorban az erdélyi és a szepesi szászok kivételével egyáltalán nem történt mai értelemben vett telepítés, a jövevényeket „vendégekként” kezelték, mintegy kamatozó tőke voltak, eleven behozatal. Később a természet és a történelem törvényei szerint minden jövevény mindmáig bizonyosan felszívódott volna a gazdanépbe, ha közbe néni jön a török-német pusztítás, amely alkalmat adott az elenséges szándékú ós egészen más jogi természetű betelepítések óriási arányú megduzzasztására. E nélkül az ország előbb-utóbb egynyelvűvé és sokerkölcsűvé vált volna; Mátyás ideje mutatja a fejlődés megkezdett útját: az ország lakossága több mint négymillióra rúgott, annyira, mint Angliáé, s ennek nyolcvan százaléka magyar volt.

Gazdagságáról pedig csodákat mesél minden egykorú kütfő Freisingeni Ottótól kezdve Bonfiniig. A nagy jólét azonban nemcsak hatalmat hozott, hanem rontó hatást is gyakorolt. A hatalmi érzet a politikai hagyományok elhanyagolására vezetett, s a középkor egyre lazuló fegyelme visszahatásképpen a renaissance féktelen nagyravágásába, immoralis örömkultuszába és kincs-sóvárgásába csapott át. Ennek elsősorban az udvari és a főrangú rétegek estek az áldozatául. Spalatoi Tamás már a tatárjárás után így ír róluk, szemtanúként s büntetésnek tartva a borzasztó csapást elpuhult, léha életük miatt: „A hosszú béke szabadjára engedte őket, elszoktak a fegyverek érdeségétől, a testi gyönyöröknek örvendve a tétlenség tunyaságában petyhüdtek. Mivelhogy a magyarok földje minden jóban gazdag és termékeny lévén, okot adott gyermekeinek, hogy a bőség következtében mértéktelen gyönyöröknek örvendjenek. Mert mi más volt ifjúságuknak neveltetése, mint fürtjeikét csinosítani, bőruket tisztogatni, férfias öltözetüket asszonyosra változtatni? Egész napjuk finom vendégeskedésekben, vagy kellemes helyecskéken telt el, éjjeli álmuk alig fejeződött be a reggel harmadik órájában. Mivelhogy életüknek minden idejét napsütötte erdőkben és kies réteken töltötték asszonyaikkal és nem tudtak gondolni a háború szakára, mert nem komoly dolgokkal, hanem játékoságokkal voltak naponta elfoglalva.”⁴⁵

Mohács korának erkölcsére, amiket a Karthauzi Név-telen oly felháborodva ítél el a szószékről, csak egyetlen példát idézünk: Perényi Péter koronaőrét. A koronát Siklós várában őrizte (Baranya vm.), s a mohácsi csata után mind Ferdinándnak, mind Szapolyainak hűséget ígért; közben azonban egyik hívét, Bika Imrét a szultán hoz küldte, hogy mivel sem Ferdinándnak, sem János királynak hódolni nem akar, „kéri magát ezeknek a fenntartósága alól kivonni, hogy a maga fejedelme lehessen, s hajlandó a szultánnak évi adót fizetni, amit ha Szülejmán el nem fogadna, kéri annak titokban tartását.”⁴⁶ A cinizmusnak s a teljes erkölcsi züllöttségnek azonban ezer ilyen példája akadt.

Az 1514-i parasztlázadás és leverése egy hanyatló társadalom végvonaglásának tünete volt; a jobbágyságot lemetélték a nemzet testéről, s a törzs nélkül maradt fej Mohácsnál hullott a porba.

JEGYZET. — ¹ Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténete*. I. köt. Bp. 1930. 127, 131. 1. — ² Gálos Rezső fordítása. Makó, 1928. 16-17. 1. ³ Szilágyi Lóránt: *Az Anonymus-kérdés revíziója*. Századok, 1937. 177-202. 1. — ⁴ Gábel Asztrik: *Magyarországi Sándor mester, a Sorbonne tanára*. Bp. 1941. — ⁵ Mendöl Tibor: *A megtelepülés formái*. (M. művelődéstört. I.) 555. 1. — ⁷ Illés Gyula: *Magyarok*. Bp., 1938. — ⁸ Vargha Dámján: *Maurus a magyar irodalomban*. (Szent Mór-émlékkönyv.) Pécs, 1936. 408-416. 1. — ⁹ Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Bp., 1938. — Deresényi Dezső: *A székesfehérvári királyi bazilika*. Bp., 1943. — Gosztonyi Gyula: *A pécsi Szent Péter-székesegyház eredete*. Pécs, 1939. — ¹⁰ Deresényi D. i. m. 83-84. 1. — ¹¹ Sötér István: *Francia szellem a régi Magyarországon*. Bp., 1940. 7-9. 1. — ¹² Kampis Antal: *Régi magyar művészet*. (Magyar műveltségtörténet. I. köt.) Bp., é. n. — ¹³ Tóth Kálmán: *A Balaton-vidék népének építészete*. Bp., 1936. — ¹⁴ Érdy János: *Szent István első magyar király életirata Hartvik regensburgi püspök szerint*. Pest, 1854. — ¹⁵ U. ott. A legendának ez a helye a balzsamozás egykorú szokásáról tudósít: a tetemet jóillatú, „verhenyös” konzerváló folyadékba merítve óvták meg a romlástól. — ¹⁶ Tóth Zoltán: *Attila's Schwert*. Bp., 1930. — ¹⁷ Deresényi D. id. m. 21-65. 1. — ¹⁸ Karácsony Imre: *Királyaink síremlékeinek pusztulása*. Századok, 1911. Közli Deresényi D. i. m. 63. 1. — ¹⁹ *Ortelius redivivus*, Frankfurt, 1665. Közli Deresényi D. i. m. 55. 1. — ²⁰ v. Szarka Géza: *Die älteste ungarische Stadt*. (Ungarische Städtebilder.) Bp., 1944. 193. 1. — ²¹ Tudományos Gyűjtemény, 1827. Id. Deresényi D. i. m. 37. 1. — ²² v. Szarka

Géza i. m. 192. 1. – ²³ Gosztonyi Gyula: *A pécsi Szent Péter székesegyház eredete*. Pécs, 1939. – ²⁴ Gerecze Péter: *A pécsi székesegyház*. Bp., 1893. 27. 1. – ²⁵ Fitz József: *XVI. és XVII. századi röpiratok Pécsről*. (Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem könyvtárából, 6-7. sz.) Pécs, 1931-32. Közli Joannes Cuspinianus: *Oratio Protreptica* c. röpiratát a mohácsi csata idejéből; e szerint a török különítmény Siklónál és Valpónál kudarcot vallott, Pécsét azonban könnyen bevette, s a város feldúlása után még idejében érkezett vissza Mohácsra, hogy az ütközetbe beleavatkozzék, s hátra támadja a magyar sereget. Így tehát ez az átkaroló mozdulat döntötte volna el a csata sorsát. – ²⁶ Haas Mihály: *Baranya*. Pécsett, 1845. 302. 1. – ²⁷ Szabó P. Z.: *A török Pécs*. Pécs, 1941. 114. 1. – ²⁸ Haas Mihály i. m. 303. 1. – ²⁹ Szőnyi Ottó. *Magy Művészet* 1928. évf. pécsi száma. – ³⁰ Szabó P. Z. T. m. 114. 1. – ³¹ Gerecze P. i. m. 28. 1. – ³² Hantos Gyula: *Vázlatok Pécs földrajzához*. Bp., 1940. 10-11. 1. – ³³ Szabó P. Z.: *A kétezeréves Pécs*. Sorsunk, 1941. év. – ³⁴ Gálos Magda: *A régi Pécs szellemi élete*. (Közlemények a pécsi Erzsébet-Tudományegyetem könyvtárából, 24. sz.) Pécs, 1933. – Csontos János: *A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*. Magyar Könyvszemle, 1882. évf. – Békefi Rémy: *A pécsi egyetem*. Bp., 1909. – ³⁵ Gálos Magda: i. m. 17-19. 1. – ³⁸ Pintér Jenő *magyar irodalomtörténete*. I. köt. Bp., 1930. 300 1. – „Hóman Bálint: *A Gesta Hungarorum*. Bp., 1925. – ³⁸ Kovachich Márton: *Ephemerides*. Budaë, 1798. – ³⁹ Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet*. A magyar irodalom keletkezése. Bp., 1941. 262. 1. – ⁴⁰ Karácsony János: *Szent Gellért csanádi püspök és vértanti élete*. Bp., 1925. 123. 1. – ⁴¹ Érdy János i. m. – ⁴² Kring Miklós: *A gazdasági élet*. (Magyar művelődéstörténet, I. köt.) Bp. é. n. 221. 1. – ⁴³ Kogutowicz K.: i. m. I. 104-105, 108-109. 1. – ⁴⁴ U. o. 105-106. 1. – ⁴⁵ Id. Kardos T. i. m. 74-75. 1. – ⁴⁶ Váradv Ferencz: *Baranya múltja és jelenje*. Pécs, 1896-97. II. 395. 1.

Török hódítás

Ahol a lélek gyenge, a test sem lehet erős; a Hunyadiak még ráncba tudták szedni és megszervezni az ország erkölcsi-anyagi erejét egy alattomban dühöngő oligarchia ellenére is. Mátyással kihullt a nagyobb akarat összetartó kapcsa, s füstbe mentek egy bátor évszázad eredményei. A dunai végvárak sorban elesetek: Bodony (Viddin), Szörény torna (Turnu Szerevin), Szendrő, Galambóc, Nándorfehérvár; a Szerémségben egyetlen betöréskor nyolcvan falut perzselt fel és üritett lakatlanná a török. Az az ősrégi út, amelyen évezredek át baktattak Kelet karavánjai, hadi úttá lett; a magyar szakasz kapuját Mohácsnál robbantotta fel Szuiejmán, s evvel szabaddá tette maga előtt egyszerre fel Budáig. Százötven éven át járta ezt az utat, s talpának nyoma ma is rajta van a térképen: Eszéktől Dunaföldvárig nyomul a néprajzi térképek „német éke”, amely a török által elpusztított területet fedi.

Könyvtárnyi munka mondja el ennek az országpusztításnak, népirtásnak a történetét, – mégis elmondhatatlan, ha a dokumentumok mögött elképzeljük az élet drámáját. Ahol a török járt, öt-hatszáz év kulturális és civilizáló munkája veszett annyira kárba, hogy csak kívülről, kíméltebb tájakról lehetett megújítani, s a legtöbbet a legdrágább kincs vesztett: az emberi élet; a Dunántúl lakossága százötven év alatt 900.000-ról 300.000-re csökkent.

Azt hihetnők, hogy a törökdulás egyformán működött, s egyforma eredményekkel járt mindenütt, de nem így van. Az Alföldön például, ahol a középkor végefelé szintén nagyobb volt a falvak száma, illetve sűrűbb a település, mint ma, a lakosság általában kevésbé sínylette meg az előzőlét; elhagyta felégetett, vagy fenyegetett kicsiny

falvait, s a mocsarakba, kevésbé járható ingoványok védett helyeire húzódott. Mikor aztán a török uralom sztatikusabbá vált, s az új urak a jobbágyban értékelni kezdték az adófizetőt, a szétszóródott lakosság óriásfalvakba tömörült, hogy jobban védekezhessék, s könnyebben viselhesse a közterheket; ami a török uraknak sem volt kedvük ellenére, így a táj és az élet képe módosult, a munka területe csökkent, szintje alászállt, de nem változott meg gyökerében, kivéve a legdélibb részeket. A Dunán túl is a mocsár bizonyult a legjobb védelemnek, akárcsak a kőkor idején, s az odahúzódók: a Sárköz, az Ormánság, Göcsej népe vészelt át aránylag legépebben a hódoltságot, de a többi részen már nem ment oly simán az előnyomulás, mert kövek szegültek ellene. Kiválóan hatásosnak mutatkozott a mocsár és kő kombinációja, a mocsárvár. A gyenge bástyákkal védett, illetve önként feladott Pécs 1543-ban esett el, míg szomszédja, az Almás ingoványai közé rakott kisdud Szigetvár 1565-ig tartotta magát. A várak nem fogadhatták be az egész védtelen lakosságot, mint az alföldi faluvárosok, s a föld népe, ha nem irtották ki, vagy nem hurcolták el, megmaradt helyén, s viselte a hátán dülő háborúk viszonyosságait. A néptelenedés itt tehát sokkal nagyobb arányú volt, s viszonylag óriási területek váltak pusztasággá. Hozzájárult ehhez, hogy a Dunántúl végvidékké lett, az ingadozó határ nagyjából a középhegység lábánál vonult, s ennek mentén, széles övezetben úgyszólván állandóan folyt a villongás, a háborúság, amely az Alföld nagy területeit megkímélte. Ennek megint a népesség adta meg az árát. A határon átcsapni s az ellenség birtokát pusztítani a virtus és a hadi érdek követelte mind a két féltől; a „birtok” azonban a jobbágyfalu volt, itt adót, ott harácsot fizetett, de vérét mindkétfelől csapolták. Nem egyszer megeseett, hogy a török is, a magyar is beszedte rajta a sarcot. Zrínyi György 1574-ben levelet ír Ali szigeti bégnek, hogy a király parancsára békeségben marad ugyan, de a pécsi, siklói és baranyasági községek lakóitól megkívánja az adót; s ha a török ezt megakadályozza, „nyilván az falukat és városokat megégettetöm és gyermekeket, feleségeket, ümagokat levágatom, hogy sem tinektek, sem minekünk ne legyenek. Ezzel Isten legyen velünk.”¹

A helyzet itt is javult, mihelyt a török kissé berendezkedett. A bégek és basák tudták, hogy uraságuk aligha lesz végleges, hogy Sztambulban örökös áskálódás folyik a jól fizető hódoltsági hivatalokért, s igyekeztek megszédni magukat, minél tovább megmaradni. Ehhez pedig jobb volt a békesség, mint a hazard hadiszerencse, amely vakot is vethetett. Volt olyan budai basa, aki azon mesterkedett, hogy a Sztambulban elhatározott háborút megghiúsítsa, vagy elodázza. Végül is mind többen hozzáhasonultak az országhoz és a néphez, egyszerűen magyarnak nevezték magukat, magyarországi helyett, magyarul beszéltek, magyar nőt vettek feleségül, magyar ruhában jártak; a bort éppoly bőven itták, mint a magyar urak. A sok hasonló faji vonás révén gyakran őszinte megértés, atyafiságos érintkezés támadt a török és a magyar között, míg a németet mind maguk, mind a magyarok mindig idegennek érezték ezen a földön.

A végső megbékélés azonban eleve lehetetlen volt. Nem a hit miatt, hanem azért, mert a jövevény törökök mögött egy világbirodalom állott. Ha a török is kis nép lett volna, mint az avar és a magyar, nyilván röghöz kötődik, hitben, erkölcsben asszimilálódik, s belevegyül a többi nemzet környezetébe, annál inkább, mert kevés köznépet hozott magával, az avarokhoz hasonlóan. De a keleti világbirodalomnak világhódító céljai voltak, egyre újabb és újabb hadseregeket küldött, Európát csak hírből ismerő, százféle népből, fajtaból rekrutált, vad és fanatikus harcosokat, velük a Balkán hordalékát, – s ezek újra meg újra hódítani, zsákmányolni jöttek, s végeszakadatlanúvá tették a pusztítást. Evvel a hatalommal nem lehetett kibékülni, még akkor sem, ha maguk a „honosult” törökök akarták volna. Törökország velejéig ázsiai hatalom volt, Kelet minden attribútumával. A történelem törvényei csak kétféle megoldást engedtek: vagy elér az iszlám hódítás az Atlanti óceánig, s Európa mohamedánizálódik, vagy az iszlám vonul vissza Ázsiába. Az arab kísérletet megakadályozta a pápaság nagy Európa-mentő mozgalma: a keresztes hadjárat, mely a háborút a mohamedánizmus fészkebe szorította vissza; – az oszmán előretörést pedig megállította Délkelet-Európa két legerősebb

keresztény népének, a magyarnak és a horvátnak ellenállása. Valószínű azonban, sőt bizonyos, hogy az oszmán-ság erejéből már nem futotta volna Nyugat-Európa meghódítására, de a történelem úgy rendelkezett, hogy a hullámtörő ez a két kicsiny, vitéz nép legyen.

Magyarország tehát megint peremország lett, s a Dunántúl ennek a peremnek a nyugati sarka, ahol a nyomás és az ellenhatás a legerősebben érvényesült. Ma, századok távlatából persze könnyű eldönteni, hogy azoknak volt igazuk, akik Európában kerestek támaszt, s a germán Nyugattal iparkodtak megegyezni, mert hiszen a kereszténység a maga földjén végül is erősebbnek bizonyult, mint a jövevény iszlám. Azonban ezt a végeredményt akkor még aligha lehetett előrelátni. Európa sem hitben, sem hatalmi érdekek tekintetében nem volt egységes; ahogyan Velence egykor ellenünk biztatta Batut, most a legkeresztényibb francia király hozta nyakunkra Szolimánt. Az ellenséges dinasztia meg éppen érdekében valónak tartotta a magyarság pusztulását. Ezért igaz, hogy a magyar protestantizmus jó politikai fegyvernek mutatkozott a függetlenség védelmére a dinasztia ellen, viszont még igazabb, hogy mind a törökpártiság, mind a hitszakadás megbontotta a magyar egységet, és megosztotta az erőket. Ha a magyarság megőrzi vallási egységét és politikai öncélúságát, minden bizonnyal jobban megvédi szuverenitását is, s hatalmi súlyával hathatósabb támogatásra kényszeríti a dinasztia a Habsburg-magyar királyság érdekében.

Az egység eszméjét a kettészakított magyarságnak nyugati, dunántúli része hordozta magában, ha más okból nem, földrajzi helyzete kényszeréből; a keleti magyarság ellenzékbe vonult, s az erdélyi fellegvárban őrizte a függetlenség elvét. De hogy a dunántúli magyarság magatartása nem eredt pusztán kényszerből, s nem volt öntudatlan, ösztönös helyezkedés, van reá néhány jó bizonyág. Már a derék Tinódi is, kinek együgyű zöngeményeit kissé lenéző jóakarattal szoktuk emlegetni, jóval messzebb látott, mint korának nem egy országvezetője, fejedelme. Egy baranyai kis faluban, Tinódon született még a magyar uralom alatt; szülőfaluját elpusztította a török, hozzátartozóit levágta, vagy rabságba vitte, tehát igen kevés

módja volt rá, hogy történeti távlatból tekintse a dolgokat. Mégis felülemelkedett vallási, politikai elfogultságokon, s elsőnek eszmélt rá a magyar egység életmentő gondolatára. A mohácsi vésznek ez a nagy tanulsága az ő együgyűnek híresztelt lantján hangozott fel először tisztán és szakadatlanul; ez a felismerés térítette János Zsigmond mellől Ferdinánd oldalára, mert bár szívesebben látott volna az ország élén „magyar fejedelmet”, mégis inkább kívánt „vendég királt”, ki a török ellen vezetni tud és akar, mint „szaneságot és basát.” Nem rajongott a németért, de jobbnak látta megalkudni vele, mert a két malomkő között a magyarságra csak pusztulás várhat.

Ti magyarok! jobb ha mind egygé léstök,
Mint eddig, egymást ne úgy szeressétök;
Ügy ad Isten jó szerencsét tinéktök,
És megszabadítja idegen néptől földetök.

Azt természetesen nem tudhatta, hogy a német úr sem nem akart, sem nem tudott a török ellen vezetni, s hogy a végső megbékélés vele sem volt lehetséges. Nem sejthette, hogy ezért az eszméért egy nála hasonlíthatatlanul lángolóbb szellem fog hiábavaló küzdelemben felőrlődni. Zrínyi Miklós is elsősorban a magyar széthúzásnak volt az áldozata, s csak azután a német hódító törekvéseké. De mind a ketten élesen példázzák a dunántúli magyarság alkatának azt a vonását, amelyet végső tanulságképp akarunk majd megrajzolni: a reformszellemet, az új szükségességek felismerésére való képességet, amelyet azonban nem tud cselekvésre váltani, még kevésbé forradalmi erővel kirobbantani.

Zrínyiről bővebben szólni talán fölösleges; egész élete és minden műve a magyar összefogás gondolatát szolgálja, s ma leginkább azt bámulhatjuk, hogy mily éleslátással, mily tisztán és bátran s a lángelme minő prófétai tüzével hirdette meggyőződését: „Imé kiáltok, imé üvöltök: hallj meg engem élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz!” – Pedig ő is teljességgel ismerte a német veszedelmet, éppúgy, mint a törököt, s csodálatos a bátorság, amellyel hangoztatta, s már a szigetvári hősnek is a szájára adta vádját:

Bízol-é németben, te okos horvát bán,
 Hogy hamar segítséget küld neked talán?
 Német, mely tégedet föld alatt kíván
 Lenni, segítséget hoz hadával talán?

Ki nem esmérheti német barátságát?
 Leginkább magyarhoz gonosz akaratját?
 Hogy gyűlöli német az magyar katonát,
 Ha akarod, adok néked ezer példát

Hogy a Habsburgi imperiális gondolat a mohácsi vész után azonnal működésbe lépett, az ugyan senki előtt sem volt titok, de tisztázatlan maradt az ellenszer kérdése: vajjon elegendő biztonságot nyujt-e az alkotmány garantálása, – másfelől pedig a szembenállás mindjobban vallási térre csúszott át, s úgyszólván lehetlenné tette a kiegyezést. Ahogy Móricz Zsigmond az író életteljes plaszticitásával, egyszerűen mondja: Bethlen Gábornak nem a katolikus magyar volt a szövetségese, hanem Gusztáv Adolf.² Maga a gondolat természetesen már Géza és Szent István idejében jelentkezett a keresztyénséget világi egységbe foglaló szent német-római császárság eszméjében; de ezt a középkori magyarság egybeforrott ereje az Árpádok és a Hunyadiak vezetésével ki tudta védeni. Mikor aztán a vallási-egyházi mozzanat háttérbe szorult, sokkal kényszerítőbb erővel jelentkezett a népi-nemzeti kérdés. A német nép szaporasága és szorgalma miatt sohasem fért el történeti határai között, s pusztá kiáradásával is újakat teremtett; északon Posen és Kelet-Poroszország síkjait töltötte meg, délen az Alpokon verődött át csaknem az olasz tavakig. Magyarország felé is megindult a szivárgás már az Árpádok második felében, de nem hatalmasodhatott el, mert hasonló népi erővel találta szemben magát. Ezt az ellenállást törte meg a török ereje, s teremtett lehetőséget arra, hogy a Kárpát-medence a német népfölöslegnek levezető medencéjévé váljék. S ettől fogva a német császári politikának nem is volt egyéb célja evvel a területtel.

A hódító út első állomása természetesen a Dunántúl lett, kisebb mértékben pedig a Felvidék. A Dunántúl

XI. TÁBLA.

1. Oszlopfő a kisbényi templomból, XII. sz. (Régi magyar viselet.)

2. Oszlopfő az esztergomi királyi palotából, XII. sz. (Régi magyar viselet.)

katolicizmusa megakadályozta ugyan a brutális eszközök (Karaffa, Básta) a kalmazását, de nem egy dunántúli főúr is a fejével vagy börtönnel fizetett gazdagságáért, politikai vagy hadi sikereiért, vagy éppen ellenszegülő terveikért (Nádasdy, Zrínyi György stb.). A városok német polgársága s a német katonai műveletek azonban itt is oly történeti szerephez jutottak, amellyel foglalkoznunk kell. A német történet-tudománynak ugyanis közkeletű tétele, hogy a török előnyomulást a német városok övezete állította meg; míg az Alföldön akadálytalanul hatolt át, a Felvidéken s a Dunán túl meg kellett torpannia a városok övezete előtt, Erdély meg egyenesen érintetlen maradt a szász városok védelme alatt. A német hadi operációk pedig a városok feltartóztató szerepét tették hatá-
sossabbá.

Ezeknek a megállapításoknak azonban a történelem egyszerű, krónikás tényei is ellentmondanak. Azok a viadatok, amelyek a török rohamra megtörő vagy morzsoló hatással voltak, egyetlen esetben sem fűződnek császári kapitányok, német hősök neveihez. Szigetvárat Zrínyi védelmezte, Székesfehérvárt Varkoch György, Kőszegét Jurisich Miklós, Drégelyt Szondi György, Egert Dobó István. Az egyetlen német várost, amelyet komolyan ostromolt a török: Bécszet Sobiesky mentette fel. De mindezt jobban mondja el a leghitelesebb tanú, a hadban szakértő és kortárs Zrínyi Miklós: „Mert forgassuk fel bár a históriákat és megtaláljuk, hogy jóllehet a magyar is sok helyen botlott a vitézségben, és sokszor rosszul cselekedett, mindazonáltal a derekas (sorsdöntő) veszedelmek az idegenektől estek... Mert akinek nem borja, nem nyalja és a magyar nemzet a Magyarországgal egyenlő természetet visel; valaki idegen jön belé, avagy nem tud, avagy nincsen szerencséje az operáláshoz. Menjünk példákra; és bár csak Mátyás halála után való históriát rumináljuk, meglátjuk, hogy Fels Lénárd, Jöggendorff, Joachim Brandenburgi herceg operatioi, kik talán másutt vitéz tábornokok voltak, országunkban haszontalanul multak el; meglátjuk sok várak s erősségek megadásában az idegeneket vétkeseknek lenni. Mert Budát megtartja vala Nádasdi Tamás szultán Szulimán ellen, ha az idegenek nem kényszerítik vala

feladására, kik miatt osaknem maga is rosszul jára; meglátjuk ama vitézlő urat, Losoncit, Temesvárral együtt veszni idegenek miatt; idegen volt Ádana, ki Lippát, idegen volt Liscanus és Salamanca, kik Esztergomot gyalázatosan feladák. Idegenek miatt vitéz Nyári Pálnak is Egret meg kelle adni. Tata idegenek miatt veszett, Pápa idegen nép miatt s vele együtt törökké lőn; Kosztanicát Horvátországban egy Kranicz veszte el. Székes Fejérvár is így vesze idegenek miatt, Erdődöt, Győrt, Klisszát, Kanizsát idegenek árulták el. Tekintsük meg, Katzianer expedíciójában mint jára, tekintsük Basta, Svendi Lázár, Belgiojoso, Colalto, Buquoy, Rosswurm, Montenegro, Eekenperger, Hardegg hadakozásait: bizonyára semmi jónkra nem voltak. Tekintsük Erasmus Teuffel harcát, ki nemcsak szerencsétlenül, de egész keresztény nemzetnek oly gyalázatára volt, hogy soha eleget rajta nem bánkódhattunk, holott (amiről) azt írja Istvánfi, egy meszely vajon vagy mézen árulnak vala egy németet (hadifoglyot) a törökök.”³

Hozzátehetjük még, hogy legfontosabb dunántúli főváraink közül egyedül Veszprémet adta fel magyar kapitány: Paxy János. Győrt a mohácsi csata után a török közeledtének hírére Lamberg felgyűjtja, 1594-ben Hardeck Ferdinánd gróf árulással az ellenség kezére játssza; Esztergomot 1543-ban a spanyol várkapitányok feladták; Kanizsát 1600-ban Paradeiser György tábornok szolgáltatta ki a töröknek.

Pedig ezek a császári vezérek segítségül, komoly támadó feladattal küldettek a török ellen; Zrínyi idejében Bécs hadi gesztiója már egyenesen magyarelles szándékot mutat, vagy legalább is gátolja, tiltja a magyar önvédelmet, s főként Zrínyi kezét köti meg. Míg a török az Alföldön jár, Zrínyi nem kap engedélyt Kanizsa visszavételére; füstbe eresztik 1644-iki ragyogó hadjáratának minden eredményét, eőt újonnan épített erősségét, Újzerinvárát is leromboltatják. Iskolás közhely, mint engedi Montecueeoli Zrínyit elvérezni, s csak akkor áll a török elé, amikor az a német határ felé közeledik. Ennyit a német védelemről. A császári hadsereg akkor jutott aktív történeti szerephez, amikor a magyarság elvérzett, a török meg-

gyengült; ekkor bevonult az országba, győztesen elűzte a törököt, s megkezdte háborúit a magyar fölkelések ellen.

*

Ami a hódoltsági területeket illeti, a török nem szegült eleve szembe minden magyar törekvéssel; így például az első perctől kezdve támogatta a protestantizmus elterjedését, mert a Habsburg-uralomtól való elszakadás segítő eszközét látta benne. S ugyanez okból nyomta, üldözte a katolicizmust. Így történt, hogy amint Ravasz László is megállapította, a magyar reformáció bölcsőjét török területen, Délbaranyában ringatták. Pécssett már a mohácsi vész után tudunk hitvitákról, s különösen erős a mozgalom a drávántúli, szerémségi magyar vidéken. Az új hit behatolásának módja rendesen az volt, hogy a prédikátor megjelent a faluban és vitára szólította fel a katolikus papot, később meg a más felekezetű protestánst; az eredmény felől aztán a község döntött, nem egyszer nagy szigorral, kétes esetben pedig a török hatósághoz: basához, béghhez feljebbeztek. Így például 1579-ben Kálmáncsán a vitában győztes Vörösmarty Illés az unitárius („ariánus”) Alvinczy Györgyöt egyszerűen felakasztatta; a per Szokoli Musztafa, budai basa elé került, aki viszont Vörösmartyt vetette börtönbe, ahonnan csak Válaszuti György közbenjárása szabadította meg.

A volt franciskánus, padovai egyetemi hallgató, Sztárai Mihály, aki a mohácsi csatában is részt vett, 1544-ben Laskóra, Délbaranyába jött, s 1551-ben már azt írja Tuknai Miklósnak, hogy 120 új egyházat szervezett. Feljegyezték róla, hogy csöndes nyári estéken a falu dombján hegedűszó mellett énekelgette zsoltárait. Számos nagytanultságú társa volt, így Szegedi Kis István, Alvinczy György, a nagyhírű szónok, pécsi unitárius pap: Jászberényi György, aztán Szkarica Máté, Dévai Bíró Mátyás, a humanista műveltségű, Erasmus-tisztelő Baranyai Decsi János stb. Pécsi Simon is, a későbbi erdélyi kancellár, valószínűleg a pécsi unitárius iskolában tanult. Írói működésükről irodalomtörténetünk ad számot; disputáik emlékét az úgynevezett *Pécsi kódex* tartotta fenn. A legemlékezetesebb «zek közül a *pécsi disputa* volt 1558 decemberében, amikor Válaszuti György református és Szkarica Máté unitárius

pap öt napon át vitatták hitük igazságait. A disputát Válaszuti György írta le párbeszédés formában, tárgyilagosságra törekedve, ahogy maga mondja: „miképpen a magam szólásaimnak röndét, ha mind egy pontig eszömbé jutna is, úgy írnám meg, mint volt; azonképpen az ő kegyelme (Szkarica) feleletit és kérdéseit úgy írnám meg ... sem többel, sem kevesebbel, mint volt.”

A disputáknál nem kisebb szerepet játszottak a zsi-
natok; a hercegszöllősin 1576-ban 40 református pap vett részt, határozataikat 47 pontba szedték s a következő évben Pápán kinyomatták.

De Baranya és Tolna a hadak útjába esett; 1600-ban a törökkel jövő tatár hadak a megmaradt falvakat is szét-dúlták, s a protestáns gyülekezetek vezetői távolabbi, nyugodtabb vidékekre húzódtak. Az új hit rohamos terjedése ekkorra már Erdélyben s a Felvidéken megteremtette a magyar protestantizmus maradandó, történeti súlypont-jait. Az Alföld s a Dunántúl a pogány hódítás kálváriáját járta.

Többen azonban voltak a török uralomnak sztatikus korszakai is, s ezek eredményei főképp azokon a vidékeken mutatkoztak, amelyeket nem zaklatott örökké háború, amelyek mélyebben a határokon belül estek. A török, míg hatalmának teljében volt, a maga érdekében pártolta az állattenyésztést, a kertészkedést, a kereskedelmet és az ipart. Különösen a kertészkedés, a gyümölcstermelés volt a kedvük szerint való, s Kelet sok nemes terményét honosították meg itt; ezek aztán Magyarországon át terjedtek el Európában. Főként Pécs, Buda és Eger vidékét dicsérték a szőlőművelés, a gyümölcs- és virágkertészet virágzó helyeiként. „A régi török levelek, – írja Takáts Sándor, – meg aztán a jámbor török utazók, a hódoltsági városok szőlőkertjeiről és gyümölcsöseiről mindig nagy gyönyörűséggel szólnak. A Kelet minden szővirágát bokrétába fűzik, amikor Pécs vagy Eger ezer és ezer szőlőkertjének illatos gyümölcseről és tüzes borairól írogatnak. A harmadéig magasztalják az áldott magyar föld e terméseit; szép hírt, jó nevet adnak rájuk, és megvallani sem áthatják, hogy a jámbor muzulmánok szeméi a mi szőlőkoszorúzza

hegyeinkről, a borivók e paradicsomáról, el nem szakadnak.”⁴ De a szőlő honi termék volt, a törökök itt ismerkedtek meg vele nagy örömeikre, noha a kitűnő szerzők óvakodnak arról beszélni, hogy kik isszák meg a sok nemes és tüzes magyar bort. Azonban kereskedtek is vele, B jóvedelmük nem kis részét tette a kirótt boradó.

Viszont a magyar gyümölcs- és virágkertészet föllendülése a török érdeme; a rózsakultusz is török eredetű nálunk; nemcsak a magyar területekre terjedt át a sokféle gyümölcs, a tulipán, jácint, nárcisz, a török szekfü, a bazsarózsa, orgonavirág termesztése, hanem Nyugat felé is, ahova megint a magyar urak küldözgetik az oltóágakat Evlia Cselebi, a jeles török utazó, pécsi látogatásáról ezeket írja: „Én szegény, mikor a Szigeti kapu közelében az alajbég házában vendég voltam, a házban található különféle körtéit előhozatta, s egy napon negyvenhét féle körtét ettem.”⁵ Ugyancsak ő jegyzi fel, hogy Pécsen ebben az időben 6160 szőlőskert volt jegyzékbe véve. A török kertészkedés emléke a Pécsen és Budán a Gellérthegy oldalán vadon előforduló fügefafa is. A sík földeken a város körül pedig jóhírű dohányt termeltek, innen terjedt el Tolnában, ahol az állami termelés ma is fenntartja.⁸

A török az ipar terjedéséhez is hozzáadta a maga részét; a ruházat, fegyver, lószerszám, ötvösmunkák készítésébe, hímzésbe, varrásba belevitte Kelet ízlését, anyagát és mesterfogásait. Új hozománya volt a finom bőrmunka, a szattyán és a kordován készítése, aminek eltanulására, megtanítására Bécsbe is vittek mestereket (hadifoglyokat), s aminek például a ma is virágzó pécsi bőripar a kezdeteit köszönheti: a bevándorló német iparosok az itt maradt törököktől tanulták mesterségüket. – Ami pedig a kereskedést illeti, itt ért véget Kelet forgalmi úthálózata; Pécs, Fejérvár, Buda forgalmas vásárhelyek voltak» az egykorú német útleírásokban Pécs mint „eine reiche türkische Handelstadt” szerepel, Evlia Cselebi pedig örömmel (és keleti fantáziával) adja hírül, hogy a pécsi csársiban (bazárban) négyszáz boltot számolt össze. (1570-ben. Pécsen 33 adóköteles iparost és 13 kereskedőt írtak össze, de természetesen többen foglalkoztak iparral és kereskedelemmel.)⁷ – Az állattenyésztés és -kereskedelm fő területe

magától értetődően az Alföld volt, de a szállítás útja a Dunán túl vezetett, két fő útvonalon Eszéktől Budára és Sopronon át Bécs felé. Ennek a forgalmáról már közöltük a legjellemzőbb adatokat, most még hozzá kell tennünk, hogy a tenyésztés jobban virágzott és fejlettebb volt a töröknek hódolt országrészen, mint a királyságban, s a török kivonulása után mindenütt erősen elhanyaglott. Az ok azonban nem a magyar munka- és keresőkészség hiánya volt, sem pedig a törökök magasabbrendű és szorgosabb gazdálkodása, ahogyan Takáts Sándor véli, hanem a bécsi gazdaságpolitika ellenséges és kártékony gesztiója. Ez a politika Magyarországgal szemben a gyarmatrendszert alkalmazta, hogy a maga népének, Ausztriának, jólétét biztosítsa, és minél magasabbra emelje. Minden eszközzel megnehezítette a magyar kivitel (maximálás), majd pedig eltiltotta, a verseny teljes megszüntetése céljából. A kivitel megcsökkenésével természetesen a tenyésztés is visszaesett mennyiségben, minőségben egyaránt. Az oktan gyűlölködés azonban megszülte a maga retorzióját: az osztrák termelés nem tudta kielégíteni a belföldi szükségletet, marhavész pusztított, jólét helyett inség jelentkezett. Úgyhogy Mária Terézia már egészen lehetetlen intézkedésekhez folyamodott, hogy visszaállítsa a régi állapotokat; így például takarmány-termelést akart meghonosítani a magyar pusztaságon.⁸

Gyakorlatilag azonban nem volt sok különbség a két-féle hódítás között. Amit a török javára írtunk, nem jellemzi az általános állapotokat, inkább csak kivétel. Hiába volt a Dunántúlnak már török lakossága is, hiába érezték ezek magukat a föld szülöttjének, a folytonos háborúk és az állandóan beáramló új jövevények tönkretették a fejlődés lehetőségeit, s végül már az idevaló törökség is hanyargatottnak érezte magát nem egyszer. Ezek aztán együttéreztek a keresztényekkel, s közösen lázadoztak, Evlia Cselebi 1660 táján ezt írja: „A bennszülöttek (törökök) és a keresztények lázadása óta a dzsámi kapuját nem nyitották ki.”⁹ Végül pedig a török imperiális hatalom is hanyatlásnak indult ebben az időben, s a nép hódító életereje csökkent. Romlófélben volt az a kevés is, amit a török alkotott, a harácsolás szelleme eluralkodott, s düledező

falak, elszegényült gazdálkodás, sivár és züllött viszonyok fogadták mindenütt a felszabadítókat. Ebben az időben a Dunántúl szörnyűbb látványt nyújtott, mint az Alföld; az elvadult tájon, különösen a hadi utak mentén napi járóföldre nem lehetett embert látni, csupán romokat s a ezorgalom elpusztult nyomait. Az elpusztult táj ijesztőbb, sivárabb, mint az eredendő természeti vadonság; az elhagyott szántókat nem füves legelő veri föl, hanem burjános járhatatlan bozót, a tisztítatlan csatornák, beomlott zsilipek és hidak, romlott gátak mesterséges mocsarak labirintusát teremtik meg, aminőt a természet nem alkot. Hatalmas egyházak ledőlt falai között félvad pásztorok ütnek tanyát, s a jártabb utakról letérő utas vizet, élelmet, szállást félnapokon át nem talál.

Ám a német hódításnak az első, háborús szakasza természeténél fogva több pusztulást hozott, mint a törökvész. A török végre is, minden dúláson túl, megülni kívánt, ápolt valamelyes hajlamot az állandósulásra, s nem rombolt a rombolásért. Becs azonban csak katonákat küldött ide, akik egyszerre viseltek hadat török ellen és a magyar nép ellen. Nemcsak a pusztítás feladatát hozták magukkal, hanem a harmincéves háború Európájának féktelenül elvadult, züllött erkölceit is. Ez a kor mintha a földre szabadította volna az öldöklés ördögét. Németország lakossága is megtizedelődött, falvai, városai százával pusztultak el. Az emberi kegyetlenség és rablás-ösztön teljes ferelmességében mutatkozott; híre sem volt itt a középkor lovagi harcmodorának vagy a török-magyar végek virtuos, nemes vitézségének; a nyers hadi érdek és a zsoldosok kegyetlensége diktált egyedül szabályt, s a császári hadakba a lezüllött Európa minden zsákmányéhes kalandora összecsődült. Ezt a hadat bízták meg, hogy helyet, tabularasat teremtsen a nyugati térfoglalás számára; egyszerre kellett elűznie a keleti hódítót, és megsemmisítenie a rebellis magyarságot. Erre a célra pedig semmi eszköz sem volt eléggé kíméletlen, eléggé hatásos: népiirtó háború következett, így történt, hogy az elvérzett magyarság ismét fegyvert fogni kényszerült, s megüzente a farkasok háborúját az új hódító ellen, mielőtt még a török kitakarodott volna.

JEGYZET. — ¹ Takáts Sándor: *Rajsok a török világból*. IV. köt. Bp., é. n. 43. 1. — ² Mórica Zsigmond: *Erdély*. (Tündérkert) Bp., 1922. — ³ Zrínyi Miklós prózai munkái. Sajtó alá rend. Markó Árpád. (*Török Áfium*.) Bp., 1939. 278-279. — ⁴ Takáts S. i. m. 27. 1. — ⁵ Várady Ferenc: *Baranya múltja és jelene*. Pécs, 1895-97. II. köt. 394. a kk. 11. — ⁶ Szabó P. Z.: *A török Pécs*. Pécs, 1941. 96. 1. — ⁷ U. o. 88-93. 1. — ⁸ Kogutowicz K. i. m. I. 110-111 1. — ⁹ Szabó P. Z. L m. 83. 1

Német hódítás.

I. József császár, belefáradva a francia és magyar háborúkba, hajlót a békességre, de váratlanul meghalt (a suttogó fáma szerint megmérgezték), – utódát, III. Károlyt pedig sürgette a Pragmatica sanctio keresztülvitele, így jött létre a megegyezés, mie'őtt az irtó háború végképpen elfajult volna. A felkelésben a Dunántúl nem játszott döntő szerepet: nem volt kuruc vidék. Földrajzi helyzete és a török nyomás a császári Bécs és a katolikus Ausztria hatókörébe tolta; az aulikus főurak és főpapok, a szaporodó és már számottevő német polgársággal rendelkező városok, végül a nagy arányokban megindult telepítés, amely a Délvidéket kivonta a magyar korona fennhatósága alól, és kamarai igazgatás alá vetette – mindez megakadályozta, hogy a rebellió tűzfészke ide átterjedjen. Különben is a Dunántúl sohasem szült forradalmakat és forradalmárokat; ezeket mindig Kelet és Észak küldte a magyar történelembe. Ha *az* újabb, igen tetszetős, de egyelőre erősen hipotetikus fajelméletekre gondolunk, azt mondhatnók, hogy a „Dunántúli lélek” kiegyező, inkább tétlenül ellenálló, mint erőszakosan cselekvő hajlama ugor Örökség. A magyar ősnép itt települt le a legnagyobb számban, és itt keveredett a legkevesebb türk elemmel.

Különben is a felszabadító háború fő hadműveletei ezen a vidéken folytak le, s így a császári sereg mintegy előre elfoglalta a kurucok elől. Mindazáltal sok jeles kuruc-labanc ütközet zajlott le itt is, főként az érsekújvári születésű Vak Bottyán operált a Dunán túl, s minderről sok vitézi ének keletkezett.¹ A köznemesség nagy része Rákóczi mellé állt, a meggyérült köznép azonban

nem adott sereget, s általában a kuruc hagyomány nem volt erős. A császári hadvezetés pedig gondoskodott róla, hogy hadi bá isok, erősségek ne támogathassák a felkelést; a városok véd'műveit nagy alaposággal rontották le, úgyhogy ami a középkor emlékeiből fennmaradt, túlnyomórészt ekkor pusztult el. Ez pedig sokra ment, mert a török erőszakkal ritkán rombolt, inkább tétlen indolenciával utat engedett a pusztulásnak, illetve tiltotta a javítást, a megújítást.

A negyven évig tartó kuruc háborúk befejezése után pedig elkezdődött a német hódítás sztatikus korszaka: a berendezkedés. Ennek munkatervét és eszközeit túlon túl ismerjük, s azért röviden végezhetnénk vele, ha nem volna mind3z ma is élénk viták tárgya. Így hát szemügyre kell vennünk néhány alapvető mozzanatot, annál inkább, mert a hódító politika fő színtere a Délvidék és a Dunántúl volt, e e vidékek mai népi és művelődési képe ekkor alakult ki. A német történettudomány mindig lelkiismeretes gond dal és tiszteletreméltó nemzeti érzéstől fűtve figyelte a haza testéről beszakadt németység sorsát. Ezekből az ag gódó vizsgálódásokból született meg az úgynevezett néptalaj (Volksboden) és kultúrtalaj (Kulturboden) tétele, melyeknek hivatása az, hogy szilárd történelmi értékeléseket teremtsenek, és a népi szupremáciák kérdéseit eldöntsék. E szerint például ahol a német nép tagjai megjelentek és munkálkodtak, azt a földet német népi és kultúrtalajjává tették, az a terület tehát német földdé vált. Mivel a német nép jelenléte és munkája a Dunántúlt is át meg átszötte a történelem folyamán, s itt magasabbrendű művelődést teremtett, a Dunántúl is német föld. Így szól a német tudományosság igen nagy irodalommal támogatott tétele. Mi nem kívánunk vitába szállni a tudósok erdejével, e lenkezőleg: átvesszük tételeiket, s az ő szempontjaik alkalmazásával néhány alapvető történelmi tényt akarunk felsorolni csupán, amelyek mindenki által hozzáférhetőek és ellenőrizhetőek. Ezek a szempontok ugyanis jó módot nyújtanak rá, hogy eredeti célunkhoz híven, képet alkossunk az itt folyó életről.

Hogy az elejéről és alulról kezdjük: köztudott, hogy a foglaló magyarság ezen a földön számottevő német nép-

elemet nem talált; az első hospesekként behívott idegenek főként olasz, vallon és francia iparosokból álltak, kisebb, de ma már alig ellenőrizhető mértékben németekből. A hospesek érintkezése a néppel és hatása a lakosság tömegeire nem lehetett oly nagyméretű, hogy ezeknek a műveltségét idegen alkatúvá változtathatta volna. Bizonyosság erre, hogy nyomtalanul felszívódtak a gyarapodni kezdő magyar iparosság rétegeibe. Hogy a félnomád gazdálkodást űző magyarság letelepült, östermelő néppé vált, az a földrajzi helyzet, a táj, az éghajlat, a termelési lehetőségek s a népsűrűség együttes és kényszerű hatása alatt történt, nem pedig a nyugati „magasabb kultúra” megismeréséből és elfogadásának lelkes vágyából; még a vallási és politikai reformok is csak ennek a kényszernek a folyományai voltak. Az elemi szükséglet a politikai-vallási alkalmatlanság és az östermelés intenzívebbé tétele volt, s ami ezen a téren, például a földművelés terén, a magyarság ismereteiből hiányzott, arra sem az őslakos gyér szlávok, hanem elsősorban a behívott francia szerzetesrendek tanították. S az így nyert ismeretek tájszerű, alkalmazott továbbfejlesztése kényszerűen a magyar földműves lakosságra hárult. A néptalaj a Dunán túl az egész középkoron át kétségtelenül magyar; műveltségébe fölvette a szükséges új, nyugati vonásokat, s ezeket az itteni természeti adottságokhoz alkalmazta. Idegen néptalaj és kultúrtalaj a felvidéki bányavárosokban, a Szepességben és az erdélyi szász grófság területén keletkezett, amelyeknek műveltségébe megint az ottani környezetek kényszere és szüksége oltott új vonásokat (magyar és szláv hatás).

Az árpádkor s általában a középkor végefelé a határszéli és dunai városok é tére a beáramló német iparoskereskedő lakosság kétségkívül rányomta a maga bélyegét, de ezek is, előjogaik és kedvezményeik szívos védelmezése folytán, a népi nagy-közöségtől jóformán elszigetelten éltek, s kultúrtalajukat ezeken a szigeteken túl nem terjesztették. Az árpád-, anjou- és törökkori névjegyzékek a Dunántúl túlnyomó részén szintiszta magyar iparosrétegekről tanúskodnak. A kereskedelem, a keleti kalmár elemek (böszörmények, szerecsenek stb.) kiszorítása után

csakugyan olasz és német kézre kerül; a fennmaradt árujegyzékek viszont azt bizonyítják, hogy a gazdag östermelő ország kereskedelme főként a kivitelre irányult: elsősorban a külföld szorult rá az östermelő és meglehetősen autarch Magyarország termékeire, amelynek középkori gadsága és hatalma éppen ebből az előnyből származott. Az udvari, főúri és egyházi műveltség pedig az egész középkoron át bélyegzetten és tudatosan latin irányítás alá vetette magát (a Géza fejedelemtől Salamonig tartó bajor barátság rövid idejét is beleszámítva), nemcsak alkati okokból és természetes hajlamokból, hanem politikai szükségből is. Az olasz-francia ízlés teremtette meg e korszak vezető műveltségét, s a középkor második feléig a német kultúra is ennek a hatása alatt állt. Az Árpádok, Anjouk és Mátyás udvarainak műveltsége mindennek mondható, csak germán ihletűnek nem. Ha ezt vesszük irányadónak, latin kultúratalajról kellene beszélnünk, s elfogadnunk, hogy a Dunántúl (és Magyarország) olasz-francia föld éppúgy, mint a románkori Németország. Ugyanekkor azonban a néptalaj 80 százalékig magyar a Kárpát-medencében, ami megint e fogalmak használhatóságát erősen csökkenti. Az igazság azonban az, hogy Európa magasabb műveltsége az egész középkoron át egységes és közös: latin-feudális ízlésű egyházi műveltség, amelyet a népi munka táplál a környezet és a fajok természeti adottságai szerint. A germán hatás a gótikában érvényesül, ebben a formában éli ki magát városaink német polgársága (Pozsony, Sopron, Buda), s ahol a magyar polgárság érintkezik vele, puritánabb formában átveszi tőle (Kassa, Kolozsvár). Igazi hazája azonban a germán és latin fajok érintkezésének a területe: Franciaország, Belgium.

Ami a török időket illeti, köztudomású, hogy a török német lakosságot nem túrt meg határai között, ott tehát legfeljebb török, szláv és magyar talajok keletkeztek. A török és a szláv hatás azonban nyomtalanul eltűnt, illetve nemleges módon, a pusztítás és leromlás formájában érvényesült, tehát a népet és a műveltséget csak számban, erőben és színvonalban változtatta meg, alkatában nem. De akármekkora volt a pusztulás, ma már nem vitás,

bogy a megmaradt magyarság népi erejéből futotta volna a megürült területek betöltésére és gazdasági hasznosítására. Az Alföld egy részén és az ország északkeleti vidékein viszonylag érintetlen tömegekben élt a magyar őslakosság, sőt nem kis mértékben gyarapodott azokkal, akik a török elől odahúzódtak. Itt kifejezett népfölösleg mutatkozott, s a belső település, a népi migráció a török kivonuláskor azonnal meg is indult. Erről nemcsak hiteles adatok szólnak, hanem elsősorban a bécsi kormányzatnak azok az intézkedései, amelyek megtiltották a magyarság beköltözését számos városunkba és környékére, tovább az országnak Szeged vonalától délre eső vidékeire. A belső terjeszkedés elemi kényszerére és dinamikájára jellemző, hogy a tiltott területeken megjelenő magyar települők karavánjait a kormányzat katonasággal verette szét. Bizonyos rá, hogy a XIX. századi kivándorlás csapása éppen a magyarságnak meghagyott területeket sújtotta, a betelepített nemzetiségeket alig. Az idegen immigráció elmaradása természetesen lassabbá tette volna a gyér vagy puszta vidékek gazdasági felvirágzását, s ezért a magyar földesurak is minden eszközzel előmozdították az idegen munkáskezek bejövetelét; a jobbágyság úgysem számított a nemzet részének, s mindegy volt, milyen nyelven beszélő nép műveli a földet. Azonban vannak adatok arra is, hogy nem egy magyar földesúr már a XVIII. század közepén felismerte a veszélyt, amit a magyar népelem gyöngítése s az idegen favorizálása okozott.³ Arra pedig, hogy a magyar nép munka-műveltségének szintje nem szorult külföldi elemek által való emelésre, maga a telepítés története a bizonyíték.

Az osztrák kormányzat célja azonban éppen a magyarság gyöngítése, sőt a föld színéről való eltüntetése volt; a hódítás jogán járt el és erőszakot alkalmazott. A magyar néptalaj erőszakos eltüntetésének elveit és munkatervét Kollonics bíboros „Einrichtungswerk”-je félre nem érthető tisztasággal foglalta össze: „Ceteris paribus allzeit die Teutschen, absonderlich aus Euer k. k. Majestät teutschen Erbländern, sowohl von gemeinen als höheren Standpersonen vor anderen beobachten wären, damit das Königreich oder wenigstens ein grosser Teil dessen nach

und nach germanisieret, das hungarische zu Revolutionen und Unruhe geneigte Geblüt mit dem teutschen temperieret und mithin zur beständigen Treu und Lieb ihres natürlichen Erbköniges und Herrn aufgerichtet werden möchte.” („A többi közt mindig a németek, különösen Felséged örökös német tartományaiból, mind közemberek mind magasabb állásúak, előnyben volnának részesítendőök, hogy ezáltal a (magyar) királyság vagy legalább nagyrészüik idővel germanizáltassak, a forradalomra és nyugtalanságra hajlamos magyar vér a némettel mérsékeltesse, és így tartós hűségre és szeretetre kényszerüljön természetes örökös királya és ura iránt.”)

A „berendezkedés művének” végrehajtó szerve a hírhedt Újszerzeményi bizottság, a Neoeaquistica commissio lett; ez állapította meg és osztotta ki a tulajdonjogot. A magyar családok közül csak azok kaphatták vissza javaikat, akik eredeti okmányokkal igazolták a 100-150 évvel előbb megszakadt birtoklást. Ez gyakorlatilag a nullifikációt jelentette, mert ha valamelyik birtokosnak sikerült is jogait bizonyítania, oly magas illetékeket vetettek ki rá, hogy nem fizethette meg. Így főként Tolna, Baranya és Somogy megyében teljesen új nagybirtokos osztály keletkezett, amelyet semmi sem fűzött ehhez a földhöz, tagjai jobbra azoknak az olasz, francia, vallon, elzászi, dán, német, svéd, spanyol, horvát és rác szerencselovagoknak a sorából kerültek ki, akik a Hapsburgi hatalom növekedésének láttára csatlakoztak az új hódító háborúhoz. Tolnában számtalan ősbirtokos család neve majd mind eltűnt, így a Dersfy, Danes, Csepely, Szentgály, Imreffy, Balogh, Zopach, Marczali, Somogyi, Somlói, Török, Viszlói, Laky-Thuz, Rupoly, Berekfalvy, Szákosfalvy, Mérey, Szerecseny, Bakonyi, Dombay, Anthimi, Bottka, Kalácsa, Pöki, Sárközy, Várday, Zichy; Baranyában eltűntek a Oarayak. Korógyiak, Maróthiak, Herczeghek, Ormániak, Megyeriek, Huszárok stb. A régiak közül csak a Paksy, Daróczy-Száraz, Mérey, Ipolffy, Korotnay, Perneszi, Lengyel, Tallián, Babocsay családok nevei tűnnek fel utóbb s néhány császárhű magyar főnemes: Esterházy, Batthyány,

* T. i. az Alföld egy részét meghagyták volna a gyarmati állattenyésztés, Ausztria ellátásának céljaira.

Pálffy. A három vármegye óriási latifundiumain új, nemzetközi birtokos-arisztokrácia osztozik: Harrach, Tulmon, Hermann, Siskovich, Draskovich, Jankovich, Somssich, Rindsmaul, Festetics, Nedeczky, Traun, Odescalchi, Katkovits, Schmiedegg, Wlassics, Styrum-Lymburg, Wallis, Zinzendorf, Monasterly, Kliegel, Mercy, Thurinetti, Vetrani, Caprara, Souchez, Preuner, Passardi, Schilson, Königsberg stb. Valahogy természeti erők érvényesültek abban, hogy ezek az idegen hódítók nem tudtak meggyökeresedni magyar földön, s a legtöbbjük neve elenyészett. A szegény nép vándorlása más megítélés alá esik. A XVII. században míg Anglia és Franciaország nagyhatalommá emelkedett, Spanyol- és Németország gazdasága leromlott, s ugyanakkor a barokk monarchikus rendszerek oly abszolutizmussá feilődtek, aminőt a feudális korok nem ismertek. Erre az időre esik a pompás és fényűző barokk műveltség felvirágzása, mely Németországban magas zenei, művészeti és irodalmi kultúrát teremtett, de mellette nagyarányú udvari műveltséget is, amelynek anvagi terhét az elszegényedett rétegeknek kellett viselniük. Ezeknek jogi és társadalmi helyzete sem volt rózsás, általában alacsonyabb fokon állt, mint például a magyar köznépé. Egy magyargyűlölő osztrák tanácsos, Boric szerint is az osztrák jobbágy sokkal rosszabb viszonyok közt sínylődött, mint a magyar; ez annyira köztudott dolog volt, hogy a magyar diétán még Széchenyi idejében is ezzel argumentáltak a maradi urak, kihíva a nagy reformer helytelenítését. A XVIII. században a porosz paraszt jövedelmének 40 százalékaival adózik-a királynak, s csak özen felül következnek még földesúri szolgáltatásai. A magyar jobbágy kötelezettségei lényegesen enyhébbek; jogi téren évszázados törvény biztosítja tanúzási jogát ura ellenében, s megegyezés szerint joga van a helyváltoztatásra is. Amikor Mercy gróf a felszabadított Bánságot a császári jogar uralma cs törvényei alá helyezi, maguk a betelepített németek is szökdösni kezdenek a szomszédos területekre; Mercy bilincsbe verésüket és visszatoloncoításukat kéri a magyar vármegyéktől, ezek azonban megvédik a szökevények költözési jogát.⁴ A német alattvaló ekkor vagyontárgya volt urának; a braunschweigi herceg 1776-

1781. közt hatezer alattvalóját adta el katonának Angliába, a württembergi uralkodók pedig saját törvénytelen gyérmeküket is eladták a hollandus hadseregnek. Ha pedig valakinek bérbeadták a katonákat, ezeknek a sebesüléseiért vagy csonkulásáért uruk kapott kárpótlást. Mindez régi jogi hagyományok alapján természetes állapotnak látszott, azonban nem csoda, hogy a nép nem találta annak, s hogy valóságos kivándorlási hullám indult el ekkor N^{met}foldről Amerika, a Carolina-szigetek s más exotikus tájak felé, Európában pedig elsősorban Magyarország megritkult népességű területeire.

A szegénységen és elnyomott helyzeten kívül más okok is irányították ide a kivándorlókat: szabadabb kereseti és munkalehetőségek, kisebb-nagyobb, de mindig többévi felmentés az adók és a robot alól vagy pedig fizetési kedvezmények, olcsó gazdasági felszerelés, sőt jogi kiváltságok az őslakossággal szemben. Egyes városokban és területeken a magyaroknak nem is volt szabad letelepedniük, a már ott lakóknak pedig viselniük kellett a bevándorlók állami telepítésének költségeit. Megtörtént, hogy „a maros-jobbparti rác határőrség is mozgósítva lön a magyarság átjövételének meggátlására. A marosi rác határőrök kapitányai fegyveres erővel terelték vissza a csanádmegyei magyar családokat, kik a Bánságban letelepedni kívántak.”⁵ Szatmárban a Károlyiak birtokain a magyar jobbágyokat nem egyszer kiköltöztették falvaikból és házaikból, hogy helyet adjanak a jövevényeknek, ami *miatt* sok súrlódás *keletkezett*. Természetesen mindenütt hasonló viszonyok uralkodtak; a kedvezmények s a nemzetiségek jogi megosztottsága tekintetében jó szemléltető példa I. Lipót császár Pécsre vonatkozó rendelkezése: „Ha a felbecsült telkek és házak közül magyar nemzetiségű új telepes akar egyet vagy mászt igénybe venni, ez tartozik az egész becsértéket megfizetni, míg szláv nemzetiségű a becsérték $\frac{2}{3}$ -áért, német nemzetiségű iparos pedig már $\frac{1}{2}$ -áért is birtokába léphet... Az a telepes, aki Pécssett házépítésre vagy megújításra legalább 1000 forintot költ, ha német vagy más külföldi az illető, öt évi teljes adómentességet kapjon, ha pedig fajmagyar vagy más nemzetiségű magyar honos, három évi adómenteseéget él-

XII. TÁBLA.

Török emlékek Pécsen: a dzsámi XVIII. századi barokk átépítésben; az előtérben a „kádi csorgója”. (Fénykép 1891-ből.)

vezzen. Aki pedig 1000 forintnál kisebb költséggel épít vagy renovál házat, ha német vagy más külföldi, 2½, ha magyar honos, 1 évi adómentességben legyen része.”⁷

Nyilvánvaló, hogy minden bevándorló eleve tisztában volt leendő helyzete jogi és anyagi előnyeivel, s az a tudat, hogy egy favorizált népelem tagja lesz, csak növelhette becsvágyát és öntudatát. „Amíg a török és magyar kapcsolatoknak, az egymás mellett való életnek nagyobb akadályai nem voltak, addig a XVII. század végén, a németiség számának növekedése idején, az összeütközések sem ritkák. A magyarság és a vele eddig együttélt nemzetiségek alárendeltebb szerepet kezdenek játszani. Az új városban (Pécsett) a németiség a honfoglaló és a felszabadító öntudatával telepedett le. Kiváltságai és előnyösebb anyagi helyzete csak kirívóbbá tették az e földön ezernyi nyomorúságot és bajt átélte szegény népnek életét.”⁸

Mindamellet az első telepítések nem hozták meg az eredményt, amit papíron várni lehetett volna. Ez avval a természetes okkal magyarázható többek között, hogy senki sem hagyja el szívesen a szülőföldjét. Elsősorban a jövőkben nem bízó, eladósodottak, munkát nem találók vagy nem is keresők, szerencsevárók, sőt olykor a törvény elől bujók hajlamosak a kivándorlásra. A hazai német telepésekkel igen nagy irodalom foglalkozik, s egybehangzóan kiolvasható belőle, hogy az első rajok főképp ilyen elszegényedett, adósságokba merült nincstelenekből toborzódtak. Egy részük vissza is rettent a verejtékes munkától, amely reá várt, s hazaszökött; más részük nem bírta a szokatlan éghajlatot, a nehéz munka próbatételét, a szűkölködést, s belehalt. Sokan egyáltalán nem voltak alkalmasak arra, hogy új existenciát teremtsenek maguknak, morális képességek és elemi ismeretek híján. Egy német kutató, Hartmann Rudolf ezt írja róluk: „Ein buntes Volk ist's, nicht nur nach Tracht und Sprache, was sich aufmacht zur Donaustrasse: ältere, durch Unglücksfälle verarmte Männer, die ausziehen, um für Weib und Kind eine neue Heimat zu suchen; junge, beherzte Mädchen, „die ihre Brüder sehen wollen“; arbeitsscheue Taugenichtse und Leute, denen der Büttel auf der Fersen sitzt; zweite und dritte Söhne, die zwar wenig Hab und Gut, aber dafür

ein geistiges Erbe mit sich tragen aus willensharterm, gläubigem, sittenstarkem Bauerntum, das in fremder Erde Wurzel schlagen will.”⁹ („A Duna országútján nemcsak szokásra és nyelvre nézve tarka népség indul meg: idősebb, csapások folytán elszegényedett férfiak, akik megindulnak, hogy asszonynak, gyerekek új otthon keressenek; fiatal, bátor lányok, „akik testvéreiket szeretnék látni”; dologkerülő naplopók és olyanok, akik büntetés elől menekülnek; a család második és harmadik fiai, akiknek vagyona kevés ugyan, de szellemi örökségüket, akarateros hívő és erkölcsös földművelő természetüket akarják idegen földben meg gyökereztetni.”) – Tény, hogy a német hatóságok és földesurak eleinte észrevehető tetszéssel segítik a toborzó ügynökök munkáját, hogy nem kívánatos jobbágyaiktól megszabaduljanak, s evvel magyarázható az is, hogy egyes német kortársak lesújtó ítélettel illetik a kivándorlók egyes csoportjait, akikkel errejártukban találkoznak; egy svájci német utazó, Risbeck Kaspar például ezeket a kemény szavakat jegyzi fel utinaplójába: „Das liderlichste Gesindel aus Bayern, Franken und den Rheinländern.”

Ezek az elesett, szegény, földhözragadt s az idegen sorsnak kiszolgáltatott emberek nem sok kultúrát hozhattak magukkal, s ha hoztak, nem sok hasznát vehették. Elemi tény ugyanis, hogy mások a gazdálkodás föltételei a Rajna mentén, mint a keleti sztyep végső nyúlványán: az Alföldön s a Dunán túl. Könyvünk első fejezeteiben bőségesen láttuk azokat a sajtáságos földtani, éghajlati és egyéb tényezőket, amelyek minden más vidéktől elütő, különös keverék jelleget adnak ennek a tájnak, s amelyek annyiféle követelményt támasztanak a boldogulást kereső lakossággal szemben. A magyarság keverékalkata úgy látszik jól megfelelt ezeknek a követelményeknek, mert virágzó országot teremtett a tájból, s hét évszázad munkájával a maga kultúrta alájává törte fel. Ez a munka a török megszállás alatt sem szünetelt, csak visszaesett, s így a magyar néptalaj igen nagy előnnyel rendelkezett az északibb vidékekről, az óceáni éghajlat alól érkező bevándorlókkal szemben. Ezeket, ha jobb felkészültséggel érkeztek volna is, új munkafeladat várta a nem ismert földön. Készület-

lenségük, alkalmatlanságuk miatt az itteni német hatóságok gyakran hallatnak panaszokat. A Bánság kormányzója, Tolna vármegye földesura, Mercy gróf két nagyobb bevándorlási akció lebonyolítása után ki is fejezi elégedetlenségét: „gazdátlanul kóborló csöcseléknek” nevezi mind a régi, mind az új jövevényeket, másutt korholja ügynökét, aki „meistens Bettler herabgeführt hat”. Tisztartóinak is sok kellemetlenségük volt a telepésekkel, „deren Maliz hinlänglich erprobt ist”, s akik alaptalan vádakká] és feljelentésekkel zaklatják őket. „Alle Kagen – írja az egyik tiszt megvádolt társának védelmében – blos von ihren halstarrigen, dicken und unbeugsamen Köpfen herrühren, und an der Sache gar nichts sei, als dass er sie nach Gebühr zu ihrer Pflicht anhaltet.” Sok a panasz, hogy a földműveléshez nem értenek, a kapott marhát, vetőmagot, szerszámokat eladják, s szökni próbálnak vagy elkóborolnak. Mercy kénytelen szigorú munkaparancsokat kiadni, s elrendelni, hogy vezessék be őket a gazdálkodás ismereteibe; „dass die Unterthanen zur Besorgung des Ackerbaues angehalten und angeeifert, auch ihnen hierzu die gehörige Einleitung gegeben, und zur Ziehung der Viehzucht angehalten werden.”¹⁰

Később, mikor a viszonyok lassan rendeződni kezdenek, polgáribb, képzetesebb elemek, főképp iparosok és kereskedők is kezükbe veszik a vándorbotot, de ezek inkább egyénenként, a maguk erejében bízva keresnek boldogulást. Ekkor ugyan a német fejedelmek, megszabadulva népük selejtjétől, egyre jobban szigorítják az engedélyek kiadását, azonban a gazdaságilag erősödő tartomány, a sok privilégium és kedvező kilátás vonzóereje nagy; a törne ges jobbágy-telepítések mellett folyton tart a beáramlás, s a dunántúli városok a század második felében megtelnek német iparosokkal, kereskedőkkel, hivatalnokokkal, a mai polgárság nagyrészének őseivel. Őket már többé-kevésbé előkészített honi környezet fogadja, viszont nem érintkeznek a falvak német parasztságával, hanem élik elkülönült osztály-életüket, mint egyébként a magyar polgárok is.

A német parasztságnak meg kellett birkóznia a maga környezetével, s hozzá alkalmazkodnia. Ebben, ha akarja,

sem tehetett volna mást, mint követi a hét-évszázados magyar példát. Egy magyarországi német kutató, Weidlein Johann, rámutat, hogy a németek ée a sokácok a magyar alapra voltak kénytelenek építeni kultúrájukat.¹¹ Ennek kialakulása azonban igen lassú folyamat. Kogutowicz Károly, aki a telepítések irodalmát részletesen átbúvárolta és alapos bírálatban részesítette, ebben foglalja össze idevágó eredményeit (a baranyai németiségre vonatkoztatva, de a dolog természeténél fogva általánosabb érvénnyel): „A németiségről szóló fejezetben a közöttük élő plébánosok egykori jellemzéseit olvashatjuk; ezekből már kiderült, hogy a múlt (XIX.) század közepén, de nem korábban, a gyökeret vert németiség megerősödött paraszttársadalommá vált. – Ezekből a leírásokból is kitűnik, hogy a németiség jelentős mértékben a magyarság hatása alá került az új környezetben. Igen érdekesek e tekintetben Uhlig megállapításai, aki éppen a paraszt ház, paraszt udvar és a falu település területén figyeli meg azt, hogy nem annyira a Németországból hozott hagyományok, mint inkább a természeti viszonyok hatása látszik meg a német telepesek falvain. Minthogy pedig ezek azok a természeti hatások, amelyek között századok óta élt az autochton nép, már emiatt is a magyarsággal közös vonások lépnek fel.”¹² Ezek szerint mintegy száz-százötven évnyi gyakorlat kellett hozzá, hogy a bevándorolt németiség a tájhoz edzett magyar lakosság sokévszázados előnyét behozza. Ebben mindenesetre nagy segítségére volt a sok juttatott előny, a kedvező elhelyezkedés, a majdnem folytonos zavartalan békesség, a véráldozat hiánya, a kemény szelekció, amelyet az új környezet minden pionir-népen végrehajt, s természetesen a német fajta polgári erényei: a szorgalom, igénytelenség, kitartás és a szinte határtalan takarékoság. Az a tény azonban, hogy a Dunántúl tájain a gazdálkodás módja és szintje egységes és azonos, a kultúrta-
 laj egységét és azonosságát hirdeti, vagyis röviden és az igazsághoz híven: a *dunántúli* kultúrta-
 lajét. Az is elemi tény, hogy e kultúrta-
 laj megteremtésében az ezer év óta óriási többségben itt élő magyarságnak az idő és a szám aránya szerint több része volt és van, mint a két-száz esztendő előtt települt németiségnek. A Dunántúl magyar föld.

Akármily fájdalmas számunkra, hogy ezen a vérrel és verejtékkal szerzett és őrzött földön ma a magyarság a német gyarapodás békés térhódítása előtt önként meghátrál, szembe kell néznünk vele, s a hibát megkeresnünk. Nemzetiségellenes hatalmi intézkedések mitsem segítenek s azonkívül erkölcstelenek volnának is; nem élhetünk olyan eszközökkel, amelyeneket az idegen dinasztia uralma alkalmazott mivelünk szemben. Tisztában kell lennünk vele, hogy a magyarság életereje ezer év gyilkos létharcai folytán megtörött a pusztításnak legjobban kitett területeken, amelyeket friss energiájú nemzetiségekkel töltöttek meg. A nemzetiségeket a feltörő népek szaporasága és a pionir helyzet lélektani eredői lendítik előre, míg a fáradt, vezetőitől elhagyott és kihasznált magyarság az egykébe menekül. Fel kell hagyni az öngyilkos magyar politikával: a nép mostoha kezelésével, meg kell adni számára a gyarapodás lehetőségeit, elfáradt vérért új oltással eleven keringésbe hozni, becsvágyát és öntudatát felébreszteni, hogy meg tudja tartani a földet, amelyen áll.

Míg a német parasztság megerősödött és előretört, a városokban az ellenkező folyamat játszódott le. A XVIII. század közepén a dunántúli városok arca német; még az olyan ősi magyar fészkek is, mint Székesfehérvár, Veszprém stb., ahol az őslakosság megőrzi számbeli többségét, az ipar és a kereskedelem német közvetítéssel jut hozzánk, s noha nem a szegény városok, hanem a magyar főurak, a főpapság és a vagyonos nemesség teremtik meg a magasabb műveltség életformáit és emelik emlékműveit, az alkotó mestereket a németség adja hozzá. A munka, amelyet a magyarság vezető rétege e német segítséggel végzett, valóban nagyarányú; a közintézmények egész seregének szerveit és székhelyeit kellett megteremteni, templomok, vármegye- és városházák, iskolák, papnevelők, kórházak, kaszárnyák, könyvtárak, ipartelepek, magánpaloták serege épült szinte varázsütésre, nem is szólva a gazdálkodás korszerűsítéséről, csatornázásról, utak építéséről, mocsarak lecsapolásáról stb., stb. A magasabb gazdasági politika célja természetesen az ország gyarmat sorban való tartását szolgálta továbbra is, azonban ez a

gesztió ismét megbosszulta magát. Elsősorban a magyarság nemzeti öntudatát nem sejtett mértékben szította fel, másodsorban pedig olyan folyamatot indított meg, amely a városi német polgárság megmagyarosodásához vezetett. A germanizáló törekvés ezzel sajátmagát fűrészelte el, s ez az oka, hogy a német közvélemény a Dunántúlt ma is a németiség nagy temetőjének nevezi. De ennek a tárgyalása már a magyar hódítás fejezetébe tartozik.

*

JEGYZET. — ¹ Thaly Kálmán: *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*. Pest, 1864.; ² *Adalékok a Thököly és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*. Pest, 1872. — ³ Sehüemann, Konrad: *Ansätze zu volkspolitischer Zielsetzung in der Ansiedlungsgeschichte des 18. Jahrhundert*. Ung. Jahrbüchler, XIV. 1934. — Irodalmunkban is akad emléke ennek a fölismerésnek; Baresay Ábrahám írja a század második felében:

A Garam, Vág, Morva, Duna szomszédjai,
Éhezett sváboknak örökös árjai
Hasztalan öntenek kunság mezejére:

Gondja lesz Egeknek magyarok nyelvére.

⁴ Szentkláray Jenő: *Mercy gróf kormányzata a Temesi Bánságban*. Bp., 1909. 46. 1. — ⁸ U. ott. 35-38. 1. — ⁶ Vönház István: *A szatmár-megyei német telepítés*. Pécs, 1941. 8. 1. — ⁷ Hantos Gyula: *Vázlatok Pécs földrajzához*. Bp., 1940. 61. 1. — ⁸ Babies András: *A kamarai igazgatás Pécs városában*. Pécs, 1937. 16-17. 1. — ⁹ Hartmann Rudolf: *Die Schwäbische Türkei im 18. Jahrhundert*. Bp., 1935. 8. 1. Idézi Kogutowicz K. i. m. II. 111. 1. — ¹⁰ Szentkláray I. i. m. 40, 45, 115. 1. — ¹¹ Weidlein János: *Dülönév és telepítéstörténet*. Magyar Nyelv, 32. évf. 1936. — ¹² Kogutowicz K. i. m. II. 112. 1.

Magyar hódítás

Hogy a XVIII-XIX. század nagyszerű „renouveau”-ját jobban megérthessük, egészen az elbukásig kell visszapillantanunk. Moháccsal Mátyás birodalma három részre szakad, s nyugati széle a Habsburgi-germán hatalmi övezetbe kebeleződik. Az országrészek szerepe két évszázadra fölcserélődik. A nemzet önfenntartási ösztöne Erdély fellegvárába húzódik vissza, s a vár lakói váltják tette történelmi hivatástudatát. Nyugatot ekkor a reformáció jelenti, s a függetlenségét féltő magyarság az idegen (és katolikus) dinasztia ellen felépíti többek közt a „magyar vallás” bástyáját is. Ennek a részben rövidlátó, de sokban kényszerű elkülönződésnek óriási jelentőségű következményei születnek. A főnemesség és az Egyház harcra kényszerül a török ellen, s nem küldi többé fiait és jobbágyorsú növendékpapjait a nagy egyetemekre: Bologna, Padova, Paris, Krakkó magyar nációi elnéptelenednek. Helyettük Wittemberga, Leyda, Utrecht, Amsterdam hirdetik az új vallás tanait a Tiszántúl és Erdély ifjainak, akik onnan szigorú nemzeti-vallási öntudatot, a *lingua vulgaris*: a hazai nyelv kultuszát hozzák magukkal s a középkori kollektív-theocentrikus Európa tagadását. A Dunántúl s a Felvidék a katolikus reformáció révén Bécs-Grác vonzókörébe kerül, konzervatív-katolikus marad, kitarthat a klasszikus-humanista hagyományok mellett, a latin-szellemű jezsuita-barokk művelődés eszményeinek szolgálatába áll, s csak a hitviták forrponjtján vált át a magyar nyelvre. A török ék utolsó oldalára került Tiszántúllal úgyszólván egy közös érintkezési pontja sincs kétszáz éven át, s testvér-országa Ausztria. A kor szellemi és politikai vezetőit a keleti magyarság adja: Bethlent, Bocskayt, Apá-

czait, Pázmányt, Rákóczit; a nagy dunántúli nádor, Esterházy Miklós haragos zsenialitás felörlődik Bécs és Erdély malomkövei közt, éppúgy mint Zrínyié. Az első magyar nyelvű könyvet (*Szent Pál levelei*, 1533.) még a dunántúli Perényi Gáborné, Frangepán Katalin adatja ki Krakkóban, s az első magyar nyomda Sárvárott üt tanyát, de nyelvünk irodalmi kultusza átkerül Patak» Debrecen, Kolozsvár, Nagyenyed, Gyulaféhevár kollégiumaiba s ezek bőtermésű nyomdáiba. A nagyszombati egyetem és jezsuita nyomda, az Adalbertinum, a bécsi Pazmaneum s a pozsonyi papnevelő ugyan felveszi velük a versenyt, csak-hogy nyelvük latin, mintahogy bámulatosan gazdag barokk irodalmunk is latin nyelven ápolja a magyar renaissance hagyományokat. Ezért vetik ki mindmáig sajnálatos következetességgel irodalmunk történetéből, holott nélküle a 18. század irodalmának nem egy jelensége alig érthető, Viszont igaz, hogy a keleti protestantizmus szellemi pezsgése egy évszázad alatt kiforrja teremtő erejét, megreked kényszerű ellenzéki szerepében s törzsökös, egyedüli magyarságának büszke, de meddő hangoztatásában. Besenyeiéknek egy távoli s teljesen idegen forrást kellett megnyitniok a számára, amely azonban már egy új korban válik eleven hatóerővé.

Furcsa és bonyolult helyzet tárul a szemlélő elé. A tiszai protestantizmus mind nyelvében, mind faji-nemzeti öntudatában hangsúlyozottan magyar, de szellemi tartalmát a prédikátorok és a bécsi testőrifjak egyaránt a messze nyugatról közvetítik hozzá, s ugyanekkor szeparálódás! törekvéseket is ápol. A dunántúli magyarság dinasztikus és pápista, a magyar egység nagy eszméje lebeg szemei előtt, műveltsége, nyelve latin, mégis megszakítatlan magyar hagyományok folytatója, s bár gyakran és közlelről érintkezik a városi polgárság luteránus-német légkörével, ennek hatása úgyszólván felületi marad reá, sőt az asszimiláció inkább fordított irányban indul el: a németek magyarosodnak.

Mélyreható művelődésbeli különbség alakul ki, melynek legkönnyebben megrögzíthető tényezői: a földrajzi helyzet és a vallás. Ám a XVIII. század második felében valami heves új erő mozdítja meg a szel[^]mi életet; nyu-

gati és keleti folyama hol lassúbb, hol gyorsabb sodrással indul el, hogy egy félszázaddal utóbb a romantika hullámvéréseben összecsapjon. A találkozás helye: Pest, földrajzilag is középpont.¹

A felekezeti különbségek csak jelképei a művelődési ellentéteknek. A katolikus reformáció a nyugati magyarságot is ráeszmélteti kor-diktálta, időszerű feladataira, s megindul a nyelvi magyarosodás folyamata, amelyben a dunántúli katolikus papság szinte testületileg résztvesz. A nagyszombati jezsuita Molnár János buzdítására és kezdeményezésére egész sereg paptársa adja fejét klasszikus mértékű magyar versek írására (Birsi Ferenc, Tóth Farkas, Berecs Keresztély, Mártonfy József, Bolla Márton, Kreskay Imre), – legnagyobb tanítványa azonban Révai Miklós, aki nemcsak a klasszicizáló „deákos” iskolának, de az egész egykorú irodalomnak is egyik vezéralakjává válik. Tőlük függetlenül, de teljesen hasonló irányban lép fel ugyanekkor Rájnis József és Baróti Szabó Dávid. Az egész irány minden művelője, az egy Berzsenyi kivételével, katolikus, dunántúli, sőt pap, s ez arra vall, hogy csakugyan a nyugati katolicizmus nyilván tervszerű magyarosodásáról, nemzeti programm-vállalásáról van szó. A távolabbi származásúak, mint a székely Baróti Szabó s a tiszántúli Révai, működésük által válnak dunántúliakká. Szabó annyira „naturalizál”, hogy valóságos dunántúli-kisalföldi tájköltészetet kezdeményez, ami egészen Petőfiig szinte regionális sajtóság marad itt s ahogy már láttuk, ma is egyik jellegzetes vonása ez országrész költészetének. Baróti Szabó ódát ír falujához, Virthez, megénekli a vitorlás Balatont, a Duna áradását, a bajcsi pusztát, a batorkeszi szüretet stb. A folytatók közül Zalából indul el a pálosrendi Virág Benedek, akinek hatása az egyesült irodalomra is jelentős lesz, s akit az egész íróvilág meleg szeretettel vesz körül. „Merő virág, akármit énekel”, – írja róla a gyöngéd természetű Baróti Szabó; Berzsenyi mesteréül tiszteli: „Jer, jer, légy kalauz pályafutásomon... akármerre vezérelsz, megyek”; Vörösmarty „szikrát vett” tőle, s Bajza „szent öregnek” nevezi.

Ezt a vonalat követve halad szélesedő mederben az az irány, hogy beteljesedjék a korszak epikusainak művé-

ben. A sor elején állók pedig mind dunántúliak és katolikusok: Pázmándi Horváth Endre, Vörösmarty és Czuczor; hozzájuk csatlakozik epigonként Garay János. A Tiszán túl a klasszicizáló iránynak nincsenek követői; Aranyosrákosi Székely Sándor Bécsben él és dolgozik, az egyébként dunántúli származású Édes Gergely és Gyöngyösy János pedig leoninusokat írnak.

A „magyaros” iskola (csak formai különbségekről van szó) fejei: Dugonics és Gvadányi beolvadott magyarok, de az irány forrásánál dunántúli név áll, a jezsuita Faludi Ferencé, s a sereg közkatonái: Endrődi János, Nagy János, Péteri Takács József, Ányos Pál szülőföld és hivatás dolgában mind társai. Faludi Pázmány és Zrínyi nyelvi hagyományaihoz tér vissza, s a világias énekköltészetet újítja meg. Könnyed, poétái vénája elragadtatásba ejti kortársait. Révai szerint „ékesen szóló tolla miatt ötlet egyező akarattal magyar Cicerónak hívják vala”. Rajnis, kinek igazgatója volt a pozsonyi papnevelőben, ódát ír hozzá: „...csudája vagy magyar poétáknak”, s „híres emberinek, „nagy magyar”-nak nevezi. Csupán Kazinczy jelent be majd kissé fanyar különvéleményt: „Faludi, az imádott Faludi hány helytt vét nyelvünk ellen!”

A pozsonyi szeminárium egyébként régi fészke a magyaros törekvéseknek; ezeknek folytatásaképpen alakít ott a keszthelyi Fejér György magyar irodalmi kört, amely többek közt Kisfaludy Sándort neveli magyar íróvá, aki meg is éneklé társait:

Pozsony várban hangzott még csak
A magyar nyelv tömegben:
Az ott lakó, ott tanuló
Fiatal papseregben.

Csakugyan áll a tétel, hogy a tiszántúli magyarság minden törzsökössége mellett a francia és német szellemből merít; a két forrást Kazinczy egyesíti: a francia felvilágosultaktól gondolkodást, a németektől esztétikát tanul. Dunántúl a deákos és magyaros irány egyképp hazai talajon áll, külföldi kapcsolatai egészen légiesek, s a városi luteránus-német polgárságtól inkább csak módszereket és eszközöket les el az irodalom ápolására. Mégis a

tiszántúliak, elsőszülötteégükre büszkén, sokáig nem akarják számára megadni a polgárjogot. Az egyesülés folyamata – jellegzetes magyar tünetképpen – harc tehát; mind a két fél a maga igazát kívánja elfogadtatni attól a pillanattól kezdve, mihelyt tudomására jut a másik létezésének. Ez a pillanat a XVIII. század végén következik be, mert bármily különösen hangozzék is, a magyar glóbus keleti és nyugati felét nemcsak a művelődés, hanem a közlekedés terén is óriási akadályok tartották távol egymástól. Erre nézve elképesztő adatokat sorol fel Farkas Gyula: „Bod Péter Athénásában megemlíti ugyan Faludi Ferenc *Nemes emberét*, melyet Dorelből fordított, „Dorel” név alatt, de hozzáteszi; „Talán mind Dorel, mind Faludi költött nevek”. Kölcsey azt írja Csokonai-bírálatában, hogy az ő debreceni diáksága alatt Debrecenben még alig ismerték Rájnist, Révait, Baróti Szabó Dávidot. Csokonai Debrecenből levélben kéri Márton Józsefet, hogy értesítse a bécsi magyar irodalmi viszonyokról, amelyekről „mi izolozott dacusok itt még oly keveset tudunk” (1801 március 19). Vörösmarty Pesten hallja először Kazinczy nevét, és Dunántúl sokáig azt hitték, hogy „Kölcsey” költött név. – Jókai humoros odisszeákat tudott mesélni egy-egy levél útjáról e régi jó világban; Kazinczy tíz napig utazott Széphalomról Pestre. Kölcseyt pedig az esőzés és a Tisza áradása hónapokra elvágta a külvilágtól és fogolylyá tette falujában.

Ilyen körülmények között indult meg a szellemi egyesülést célzó háború, amely főként a nyelvújítás mezején zajlott le. S mi is azért fordítottuk a szót az irodalomra, mert ennek az eseményeiben jegecült ki a legkorábban s a legszemléletesebben a magyar művelődés haladása. Közben azonban új nemzedék kapott hangra, mely már nem igen szorítható iskolák többé-kevésbé mesterséges alkotványaiba. Voltaképpen Kazinczy is ilyen független egyéniség; vele szemben Kisfaludy Sándor emelkedik ki a dunántúliak közül. Csakhogy a szerepek fölcserélődtek: kettejük közül Kisfaludy (a dunántúli) a sovén magyar, a feudális ősnemesi gondolatvilág megtestesítője, míg Kazinczy nem győz nyugatról hozni mintaképeket. Eleinte ugyan Kazinczy is a magyarság és a kálvinizmus azonos-

ságának a dogmáját hirdeti; 1779-ben így ír: „... magát tartom a Kálvinistát a Magyar Litteratura elővitelére választott népnek. Igyekszik a Pápista, de haszontalanul”. Másutt ismét: „... a magyar égnek lumenjei úgy gondolkoznak, hogy (csak) a kálvinféle tud magyarul”. Később, amikor levelezése az egész országra kiterjed, természetesen más színben látja a dolgokat, s lelkessége néha az ellenkező végletbe sodorja: „...szó lévén egyszer róla, csak kimondom, hogy én azokkal tartok, a kik itt a Pápistáknak adják az elsőséget. Felekezeted Rajtad (Kis Jánoson) kívül alig nevezhet egyet-kettőt. Vessük hát össze a Kálvinistát a Pápistával. Kit nevezünk mi akkor, amikor ők Virágot és Daykát, s Rájnist és Révait mutathatnak” stb.

A nyelvújítási harc leírását talán mellőzhetjük; Erys istennő ismét almát dobott a költészet és a tudomány versengő fiai közé; így aztán szerepel ebben az egyesülési háborúban minden, ami a Kárpátok ölében ekkortájt helyet talált: kálvinista, luteránus, katolikus mint nemzetiségi meghatározás, ugyanakkor szász, tót, magyar, esetleg „dacus” s külön a német mint vallási megkülönböztetés; a szülőföld ismét mint a fentiek, újabb permutációja, és a francia felvilágosodás mint vezérlő filozófia ezeken a változatokon túl; a görög mitológia mint német hatás és egyben luteránus velleitások hordozója; Árpád apánk és Herder mint ellenfelek, Ossian és Horatius, Zafyr Czenczi és Högyészi Máté, ortológia és neológia, iota és ipszilon. Báró Prónay László tótos születésének mondja magát, mert evangélikus; a dunántúli Döbrenteit Erdélyben szásznak nézik, Kisfaludy viszont azt kérdezi tőle, nem luteránus-e. De vigasztaló, hogy mind a két kérdést mint íróhoz intézték hozzá, vagyis tisztázni akarták az irodalomhoz való viszonyát. E kavarodás mélyén az irodalomért s a nemzet „elébb vitelőért” való aggodás izzik, s a táj, a faj, a felekezet folytonos hánytorgatásával a tiszta magyarság kritériumait akarják megállapítani. Ha érzik is, hogy mindez külön-külön nem döntő tényező, nem tudhatják, hogy a helyes arányú keveredés csak akkor állhat be, ha aa egyesülés már gyakorlatilag végbement. Gsak természetes, hogy mindaddig, míg a közvetlen érintkezés az erő-tényezők szabad játéka által kiegyenlítődést nem teremt,

addig mindegyik fél a maga igazát hirdeti, habár a teljes egység elvi követelményét elismeri. Ritka dolog, de igaz, hogy a háborgó felek végül megosztottak Erys almáján: a harcban Kazinczy győzött, de csak úgy, hogy Kisfaludy Sándor álláspontja felé hajlott: Mindamellett jellemző, hogy a „katolikus” és „német” Dunántúl önérzetének leg-hívebb kifejezését az Eribülsü horka népéből származó és református Berzsenyi Dániel fogalmazta meg: „Dunaiság, Tiszaiság, Provincializmus! Én úgy gondolnám, hogy aki a magyar nyelvet ismerni akarja, az egyik szemét a Dunára, a másikat pedig a Tiszára függesse... Hogy a dunai nyelv bővebb, részint tapsztalom, részint gyanítom ezekből: Itt voltak és vágynak legfőbb varosaink, itt laktak minden királyaink, itt volt és itt vagyon a kereskedés, itt volt mindenkor a nagy magyar világ, itt volt és itt vagyon a népnek színe, itt a földnek és életmódjának külön-félesége, melyek mindannyi forrásai a nép ismeretinek s szavainak. – A tiszai föld eleitől fogva csak pásztorok hazája volt, hol a természet üressége nem szülhet egyebet lelki ürességnél. (íme a romantikus kor tájfikeiója!) De ha mingyárt a tiszai gazdagabb is, következnek-e azért, hogy ez minden, amaz pedig semmi?”

Ámde az irodalmi harc felszíne alatt egy rejtettebb folyamat is végbement. Ahogy láttuk, a dunántúli „iskolák” tagjai túlnyomórészt a papságból rekrutálódnak, ami majd minden esetben a jobbágysorból való származást és kiemelkedést jelent. De jelenti egyúttal azt is, hogy az irodalmat művelő, a szellemi életet hordozó réteg társadalmi összetétele is megváltozott. A szellemi élet légköre bizonyos szempontból demokratikussá vált, helyesebben az értekek szabadabb megértését, elismerését hozta magával.

* A nyelven itt általában a szellemi élet megnyilatkozásait kell értenünk. A „dunai nyelv” előnyét egyébként a debreceni Földi is elismerte, már Kazinczy előtt: „... ígérhetjük-e, hogy a mi írónk számával és serénységével felülhaladjuk amazokat (a dunántúliakat) s rajtok győzedelmeskedhetünk? Legalább most a dolog nem úgy látszik, amikor majd minden tudományban több írók látatnak válni ő közzülük, kivált Poesisben és pedig az igazi ujjabb Poesisben, melly majd minden Nyelvek felett tulajdona Nyelvünknek, ők most sokkal nagyobb számmal fáradoznak.” (Levele Kazinczyhoz.)

Ez a hajlam, amely például az erdélyi életet elejétől fogva jellemzi, többé-kevésbé kimutatható a Dunántúl múltjában is, ebben a korban pedig egyre nagyobb határozottsággal nyilatkozik meg. A Georgikont és a gazdasági iskolát alapító Festetics György egyúttal a keszthelyi Helikon alapítója is; ő az első főnemes, aki írókat ültet asztalához, Széchenyi és Wesselényi előfutára. De mindennél jellemzőbb, hogy Kisfaludy Sándor, a nemesi rend harcos védelmezője, a populus Verbőczyanus prototypusa, őszinte és baráti pártfogója Bacsányinak, a forradalmár jobbagyivadéknak, s vele nézeti át a *Himfyt* az új kiadás előtt. Bacsányi legkitartóbb hívei egyébként dunántúli papok, így a pécsi kanonok, Juranits László, aki a fogságba és a száműzetésbe is elkíséri meleghangú, aggódó levelei vigaszával. Vörösmarty ifjúkori papbarátait és szerepüket ismerjük, s ez nem kivételes eset; az irodalmi munkák előfizetőinek javarésztét ők adják; Toldy klastromnak nevezi az akadémiát a papok túlnyomó száma miatt (a tagok közül tizenegy a pap; a tizenkét költő-tag közül tíz dunántúli). Az erdélyi és kálvinista Gyulai nem habozik kijelenteni Vörösmartyról írt életrajzában: „Megható jelenet, hogy mily nevezetes szerepet játszott a magyar katolikus alsópapság nemzeti irodalmunk újjászületésének korában, sokkal nevezetesebbet, mint a protestáns.” Erdélyben ugyanekkor a népi rétegek kifelé tolódnak a szellemi élet belső övezeteiből; az elszegényedett egyházak nem bírják pénzzel a külföldi iskoláztatást, amit egyébként a bécsi kormányzat is minden eszközzel megnehezít. A szellemi vezető réteg lassankint mágnásif jakra korlátozódik.

Zajlott tehát a harc és változott a helyzet minden irányban. De természetesen minél élénkebbé vált a küzdelem, annál szorosabb lett az érintkezés a személyekre, iskolákra és tájakra tagolódott irodalmi gócek között, s annál kézzelfoghatóbbá kristályosult az egyetlen magyar nyelv, az egységes irodalom, a közös magyar szellem ideája. Az írók, önkéntelen becsvággal az egész ország írói akarnak lenni, dobogót keresnek, ahonnan a „két magyar haza” hallhassa szavukat. Ehhez járul az új idők hatása, a polgárosodás, a „nemzeti tsinosodás” vágya, az elevenebb kulturális élet igénye, a tömörülés, a rokonszelleműek köré-

ben való-élet szükségérzete, vagyis felébred a testületi szellem. A város vonzóereje megnövekedik; Kölcsény szinte meghasonlott lélekkel küzd a falusi magány ellen, és sóvárogva készül elköltözni Pestre. Berzsényi és nyomában Vörösmarty az elsők irodalmunkban, akik megéneklék „roppant város éveit”. Az újabb nemzedék, amelynek Kisfaludy Sándor és Kazinczy eszmevilága, irodalma már lezárt hagyomány, magától értetődően vonul Pestre, mint a közös munka színhelyére, az új idők műhelyébe. A város polgársága német, de a földrajz és a történelem elemi erői érvényesülnek abban az irányban, hogy a Magyar-médecne metropolisává váljék; most újból idekerül az országgyűlés, itt székelnek a kormányhivatalok, ide tétetik az egyetem, s idetódul a kereskedés. Itt kell gyülekezniök a szellemi élet, az irodalom erőinek is. Az írókat már Széchenyi Pest-Budája, a főváros vonzza ide, felütik műhelyeiket, kiadványsorozatok, folyóiratok, hírlapok indulnak meg. Kazinczy eszmei irányítását a gyakorlatibb szervezés teendői váltják fel. Ez Kisfaludy Károly munkatere, ő már eleven étellel dolgozik, tervszerűen, tudatosan munkáltatja az írókat, s ugyancsak tudatosan igyekszik közönséget szerezni. Kazinczy Olymposon székelt istenfiak között, a szellemet, az irodalmat valami önmagában élő dolognak érezte, mesterséges alkotásnak, s elmosolyodott arra a gondolatra, hogy mindenki által érthetően kelljen írni. Kisfaludy Károly megnyitja az Olymposzt a művelődni vágyó, de az irodalmon kívül álló rétegek előtt, leszáll hozzájuk, ha kell, s megvallottan népszerűsít; e miatt vádolták meg azzal, hogy tapsra vágyik, olcsó babért keres. De azért vagy éppen azért írói céhet is szervez, s lehetővé teszi az irodalmi kritika hivatásos és hivatalos művelését. Eszmevilága, egyénisége, viselkedése a város-lakó polgáré, nyomora nem a csavargó vándorköltőé, aminő Csokonai volt, hanem a tollából meg nem élő bohémé; egészen polgári jelenség, ő az első, aki kávéházban gyűjti maga köré író társait, s törzsasztalnál elnököl.

A vezetés így megint nagyrészen dunántúliak kezébe kerül: Kisfaludy, Bajza (pozsonyi), Döbrentey, Vörösmarty a legfőbb areopág tagjai s mellettük Toldy Ferenc, a megmagyarosodott polgár. Sok vizsály dül még a szülő-

föld, az eredet és a vallás kérdései körül, de az irodalom végre csakugyan az egész ország közügye lett, s a regionális tényezők, legalább is a közönség szeme előtt, lassan elmosódtak. Mindamellett érdekes, hogy Vahot Imre még 1844-ben is földrajzi szempontból osztályozza az írókat, s a dunántúliakat epikus, a tiszaiakat drámai, a felvidékieket lírikus tehetségeknek nevezi. Gyakorlatilag azonban az irodalom övezetek szerint való művelésének korszaka lezárult, s csak a tájköltészet, mint műfaj, maradt meg belőle.

Ma, amikor ismét értékelni kezdjük a tájirodalom becsét, teremtő, gazdagító impulzusait, meg kell értenünk, hogy a XIX. század elejének nagy egységesítő mozgalma törvényszerű szükségesség volt a három évszázadig tartó szótszabdaltság után. Ez a szellemi és művelődésbeli egyesülés volt a föltétele és alapvetése a XIX. század egész történelmének, s a Széchenyiek és a Kossuthok műve is erre épült.

Valóban, az égbolton ekkor már Széchenyi lázas napja ég, s a nemzetépítés drámai munkája emészti az egész irodalmat. Széchenyiben ismét új lángészt szült a nyugati magyarság, s az ő vajúdó lelkiismeretessége, szintetikus problémalátása mentette meg a nagy magyar reformmunkát vagy inkább igényt attól, hogy ne egészen a politikum útjára térjen. Szent István óta benne lobbant a legmagasabbra a magyar géniusz lángja, de az országépítéshez hiányoztak az eszközei, s talán a végleges elszántság is. Hantos Gyula *Magyar tájak – magyar kiválóságok* című munkájában ezeket írja: „A Dunántúlnak a balatoni törésvonaltól északra eső része a törzsökös magyarság egyik ősi telephelye, amelynek művelődésbeli folytonosságát, hagyományait a törökkori pusztítás nem roncsolta szét, s amely mintegy a nyugati művelődés s a nagy magyar kultúrközpont, Budapest két gyújtópontja közt fekszik. A leggazdagabban ontotta a magyar kiválóságokat.”² Ezek a kiválóságok azonban sohasem voltak erőszakos egyéniségek. A Dunántúl nem a forradalmárok hazája; Széchenyit és Vörösmartyt a tragédia kirobbanása örületbe kergeti. Az erőszakos cselekvés emberei északról és keletről jönnek, a nyílt harc, a szakítás az elemük (Gör-

gey, Kossuth) vagy a merev parancsuralom (a Tiszák). Nyugaton a gondolat a megfontolást uralja, a kiegyenlítő, a lassú, de szilárd építés földje ez (Deák) vagy a doktriner eszmealkotásé (Eötvös). A magyar gondolat sokszor indult el innen történelmi útjára, de a cselekedet ritkán, talán soha. A tettig el nem jutás hamleti végzete Zrínyitől Széchenyin át a jobb sorsra méltó Nagyatádiig követhető; a beteljesítés szerepét egy-egy Bocskay, Bethlen, Rákóczi, Kossuth vállalja, s az utolsó reform, a paraszt és a munkás hazához juttatása úgy látszik, ma is a keleti magyarra vár. De a mozgalmat, amely ezt a célt tűzte ki, megint csak dunántúli írók indították el.

*

A polgárság a reformkor által s 48-ban nyerte el hazáját. Ez volt az ideje a városok elmagyarosodásának, ekkor vált a Dunántúl a (városi) „németiség temetőjévé”, amit a német közvélemény nem szűnik meg vádként hangoztatni a magyar sovinizmus ellen. Azonban a magyarosodás nem kormányzati vagy társadalmi elhatározások eredménye lett, hanem egy önkéntelen és el nem kerülhető folyamat. A magyar reformerek az egész ország haladásáért küzdöttek, s mivel az emberi természet tudvalevőleg igen nagy érzékenységet tud kifejteni, ha érdekeiről van szó, az ország minden rendű és rangú fia: polgár és jobbágy, német és magyar kitűnően tudta, hogy az ő javáért folyik a harc. Viszont a reform-küzdelem a dinasztia egyeduralmi célzatú, reakciós hatalmi törekvéseivel állt szemben, s ezáltal szembeállította e politikával a polgárság legnagyobb részét is. Az osztrák gyarmatosító, elnyomó politika az egész lakosság elemi érdekeit sújtotta, faji és rendi különbségek nélkül. Az érdekek azonossága, az értük vívott harc magával hozta az érzelmi közeledést is. S különösen épp a városok polgárságának körében hatottak leginkább a haladás, a függetlenség eszméi; nem egy német bürger ekkor jutott tudatára, mit jelent a magyar szent korona tagjának lenni, s ha nem is lett hűtlen a dinasztiahoz, megtanulta értékelni az alkotmányos élet előnyeit. Pozsony és Pécs, a legnyugatibb és legkeletibb város német polgárai már a-reformkor elején egyformán és tüntetően magyaroknak nevezik magukat. Érdekeiktől és eszméiktől dik-

tált, természetes, tehát őszinte magyarosodás folyamata következett be, amely a szabadságharc idején érte el a tetőfokát. A függetlenségi küzdelem vértanúi közé nagy számban került olyan német eredetű polgár és paraszt, aki nyelvünket sem bírta.³ A Bach-korszak még magasabbra fokozta ezeket az érzéseket, s a dunántúli városok németül beszélő polgársága kiközösítette magából az ideözönlő osztrák és cseh beamtereket.

Ezt a folyamatot maga a németiség is eleve elősegítette azáltal, hogy a betelepüléskor nem alkotott szerves társadalmat a saját nagy tömegeiből: a polgári réteg sehohsem érintkezett a maga népi rezervoárjával, nem szervezett belőle néptalajt maga alá, nem irányította a német népi kiválást a német polgárság felé, s a maga kultúrjait sem adta tovább lefelé. Mindez lehetetlen is volt, a városok javarészt magyar néptalaj közepében ültek, a német népi tömegek pedig gyengék voltak ahhoz, hogy városias központokat teremtsenek; későn is érkeztek, nem úgy, mint például a bányavárosokat alapító németiség, s tarka törzsi keverékben, amelynek pusztá amalgámizálódásához száz-százötven esztendő kellett. Így történt, hogy míg a német parasztság kevés kivétellel megőrizte, sőt gyarapította faji állományát, a polgári réteg teljes egészében, osztályszerűen beolvadt a magyar nemzetbe, a sorsközöség kivédhetetlen törvényei szerint. Nem vitás, hogy egészen a kiegyezésig a magyarság a legelemibb hatalmi eszközökkel sem rendelkezett a favorizált német népelem megmagyarosítására, ellenkezőleg: neki kellett küzdenie az erőszakos germanizálás ellen. A kiegyezés után eltelt egy-két emberöltő pedig fizikailag sem lett volna elegendő azoknak az eredményeknek az elérésére, amelyek a történelmi tények tanúsága szerint már a kiegyezés előtt megszülettek. S ezeknek az eredményeknek a természetes következése volt az is, hogy a német népi szelekció ettől fogva az elmagyarosodott középosztály felé áramlott.

Az egész, nagyarányú telepítési mozgalom, amennyiben az ország elnémetesítését célozta, a történelmi és társadalmi törvények ismeretének hiányában irányított, s az erőszaknak meg kellett hátrálnia a természet erői elől. Valószínű, hogy a németiségnek azt a vérvesztést ame-

lyet a polgári elemek beolvadása által szenvedett, el kell viselnie; elenyésző töredék ez ahhoz képest, amennyit például a magyar etnikum a nemzetiségekbe való felszívódással veszített: ezek valóban a magyarság törzsi állományát érintették. Visszanémetesítésre a parasztságnál nincsen szükség: német maradt, a polgárságnál pedig csekély sikerre számíthat az ilyen törekvés, mert az asszimiláció lélektani törvényei szerint éppen ez az elem az egész magyar polgárság leghevesebb, legtürelmetlenebb, sőt sovén rétege. A disszimiláció megakadályozására úgyszólván semmi mód, sem szándék. A népi ereje és faji öntudata tetőfokán álló német nép, amely százmillió óriásbirodalomba szervezve, épp ma vívja történetének sorsdöntő csatáját, pusztá jelenlétével agyonnyomna minden ilyen törekvést, különösen határainak közvetlen szomszédságában.

*

A magyar hódítás útja nem ez; a reformkor művét kell tető alá hoznia, hogy otthont nyújtson az ország minden lakosának, s baráti szomszédságot a társnépeknek. Az otthon dunántúli szobája még őriz egyet-mást régi díszéből, de igen sok rongálódás érte, népét szű őrlő, munkás keze fogy, földjét aránytalanul osztotta szét egy régi rend, polgára idegen műveltség divatjai után szalad. A belső hódításnak sok, igen sok munkája van hátra még, s nem egy helyt a falakat is ki kell cserélni. A magyart faji alkata kiváló politikai géniusszal, országgló képességekkel ruházta fel, de ugyanakkor olyan arisztokratikus tulajdonságokai is, melyek a feudális társadalmak eltűnése óta béklyóba verik szabadabb mozgását, haladását. Hiába volt a török-tatár dúlás, a kuruc-labanc pusztítás, hatalmi, vagyoni berendezkedésünk, társadalmi erkölcsünk nagyjából ma is az árpádkor állapotait tükrözi, míg az élet körülöttünk gyökerében megváltozott. Ma országot építeni nem pusztán a népre, hanem csak a néppel lehet, s ehhez elsősorban az „úr és szolga”-szemléletet kell levetkőzni. Erre vezet a hagyományok és a reformok kiválogatásának az útja, s a Dunántúl történeti szerepe, ahogy láttuk, nagyrészt a reformok keresése volt: ez Pannónia múltjának nagy tanítása. De mint Berzsenyi mondotta: „Itt volt mindenkor a nagy magyar világ...” – azaz mai

"

ul excmen² kv' c" rgi ul^a o qucdden' c| " a tr^a f nqt'k' dktqf enqo " go r² ngk" rgi gn ddgm' c" j ci {qo^a p{ck0' U' gl gngv' c" j ci {qo^a /" p{qncv." co gn{gm' p²r Ápm' pci {u^a i^a v' lrgpvgw²m" ²r r qn{ gt u" n²rguu²i²t| gwgn' rgn' mwcplc." o kv' co kn{gp" ²t|²/" nqp{ "rgmkuo gt gwgric't ghqto qn'Á^a v'ngt guk0'

,

LGI [\ GV0' ó" ³" G| v' c" hqn{co cvqv' Hctneu" I {wrc" mwcvc" hgn² n²p{ xg² A magyar romantika *Dr0" 3; 520" vgrlgu" cp{ci qv' ²g" x²i rgi gu" gtgf o²p{gngv' p{Áv" co gn{gm' hgn' cu| p^a r' uc" gn n' rgi gvgvpp" nk² tpk² gl²tv' gttg" c" nqtte" xqpcvqj »" cf cvclpm' pci {t²u²v' v rg" xguu| Án' ^av0' ó" ⁴"J cpvqu""I {wrc²""Magyar tájak, magyar kiválóságok. Dr0""ó" ⁵" Rwn' pu| n{ " D²rc² Német polgárság magyar földön. Dr0" 3; 620' ó" Hctneu" I {wrc² Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. Dr0" 3; 5: 0'

"